

Філософська думка

---

2 1975

Зміст

І. Ф. Логвиненко, С. М. Пічугін — Безсмертний подвиг (До 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні)	3
І. П. Головаха, М. Л. Злотіна — Про діалектику становлення комуністичної формації (До 100-річчя твору К. Маркса «Критика Готської програми»)	11
Жарактерні риси соціалістичного способу життя	
ІВ. Ф. Передерій — Інтернаціоналізація художньої культури	21
Матеріали методологічних семінарів	
М. І. Михальченко — Місце політичної ідеології у взаємозв'язку соціального пізнання і практики	27
В. Г. Буткевич — Співвідношення внутрішньої і зовнішньої політики держави	38
Проблеми взаємозв'язку науки і практики	
О. І. Яценко — Цілепокладання як чинник науково-теоретичної і практичної діяльності	47
В. П. Іванов — Досвід як форма синтезу людської діяльності	57
О. С. Онницько — Особливості формування науково-атеїстичного світогляду в умовах розвинутого соціалізму	68
Критика буржуазної ідеології	
В. П. Ключников — Критика В. І. Леніним махізму та її методологічне значення	75
Б. П. Льове (Берлін) — Аналіз паралелізмів у «теоретичних засадах» антикомунізму (США — ФРН)	83
Г. М. Чернявська (Харків) — «Технологічний детермінізм» як засіб ідеологічного захисту капіталізму	91
Н. П. Поліщук — Проблема особи в сучасній американській буржуазній філософії	100
На допомогу соціологові-практику	
В. І. Паніотто, В. А. Піддубний, Ю. П. Сікорський — Визначення міри актуальності соціальних проблем виробничого колективу	109
Наукові повідомлення	
В. М. Нічнк, М. Д. Рогович — Про неточності у життєписах Ф. Прокоповича	117
Наукове життя	
Г. Г. Вдовиченко — Інститутові підвищення кваліфікації — 25 років	128
Рецензії	
Б. І. Тарельник (Львів) — Демократія і дисципліна в радянському суспільстві	130
О. М. Кравченко — Філософські проблеми сучасної хімії	132
Наші автори	134

СОДЕРЖАНИЕ

И. Ф. Логвиненко, С. М. Пичугин — Бессмертный подвиг (К 30-летию Победы советского народа в Великой Отечественной войне). *И. П. Головаха, М. Л. Злотина* — О диалектике становления коммунистической формации (К 100-летию произведения К. Маркса «Критика Готской программы»). ХАРАКТЕРНЫЕ ЧЕРТЫ СОЦИАЛИСТИЧЕСКОГО ОБРАЗА ЖИЗНИ. *В. Ф. Передерий* — Интернационализация художественной культуры. МАТЕРИАЛЫ МЕТОДОЛОГИЧЕСКИХ СЕМИНАРОВ. *Н. И. Михальченко* — Место политической идеологии во взаимосвязи социального познания и практики. ♦ *В. Г. Буткевич* — Соотношение внутренней и внешней политики государства. ПРОБЛЕМЫ ВЗАИМОСВЯЗИ НАУКИ И ПРАКТИКИ. *А. И. Яценко* — Целеполагание как фактор научно-теоретической и практической деятельности. *В. П. Иванов* — Опыт как форма синтеза человеческой деятельности. ♦ *А. С. Онищенко* — Особенности формирования научно-атеистического мировоззрения в условиях развитого социализма. КРИТИКА БУРЖУАЗНОЙ ИДЕОЛОГИИ. *В. П. Ключников* — Критика В. И. Лениным махизма и ее методологическое значение. *Б. П. Льове* (Берлин) — Анализ параллелизмов в «теоретических началах» антикоммунизма (США—ФРГ). *Г. Н. Чернявская* (Харьков) — «Технологический детерминизм» как орудие идеологической защиты капитализма. *Н. П. Полищук* — Проблема личности в современной американской буржуазной философии. В ПОМОЩЬ СОЦИОЛОГУ-ПРАКТИКУ. *В. И. Паниотто, В. А. Поддубный, Ю. П. Сикорский* — Определение меры актуальности социальных проблем производственного коллектива. НАУЧНЫЕ СООБЩЕНИЯ. *В. М. Нищик, М. Д. Rogovich* — О неточностях в жизнеописаниях Ф. Прокоповича. НАУЧНАЯ ЖИЗНЬ. *Г. Г. Вдовиченко* — Институту повышения квалификации — 25 лет. РЕЦЕНЗИИ. *Б. И. Тарельник* (Львов) — Демократия и дисциплина в советском обществе. *Н. М. Кравченко* — Философские проблемы современной химии. НАШИ АВТОРЫ.

CONTENTS

I. F. Logvinenko, S. M. Pichugin — Immortal Deed (On the 30th Anniversary of Victory of the Soviet People in the Great Patriotic War). *I. P. Golovakha, M. L. Zlotina* — On Dialectics of the Communist Society Formation (On the Centenary of K. Marx' Work *Criticism of the Gota Program*). TYPICAL FEATURES OF SOCIALIST MODE OF LIFE. *V. F. Peredery* — Internationalization of Belles-Lettres. MATERIALS OF METHODOLOGICAL SEMINARS. *N. I. Mikhal'chenko* — Place of Political Ideology in Interconnection of Social Cognition and Practice. ♦ *V. G. Butkevich* — Correlation of the State Home and Foreign Policy. PROBLEMS OF SCIENCE AND PRACTICE INTERCONNECTION. *A. I. Yatsenko* — The Setting of Aims as a Factor of Scientific-theoretical and Practical Activities. *V. P. Ivanov* — Experience as a Form of Synthesis of Human Activity. ♦ *A. S. Onishchenko* — Peculiar Features of Scientific-Atheistic Ideology Formation under Conditions of Developed Socialism. CRITICISM OF BOURGEOIS IDEOLOGY. *V. P. Klyuchnikov* — Lenin's Criticism of Machism and Its Methodological Significance. *B. P. Lewe* (Berlin) — Analysis of Parallelisms in "Theoretical Fundamentals" of Anti-Communism. *G. N. Chernyavskaya* (Kharkov) — "Technological Determinism" as a Means of Ideological Protection of Capitalism. *N. P. Polishchuk* — Problems of Person in Modern American Bourgeois Philosophy. AID TO SOCIOLOGIST-PRACTICIAN. *V. I. Paniotto, V. A. Poddubny, Yu. P. Sikorsky* — Determination of the Urgency Measure for Social Problems of a Production Collective Body. SCIENTIFIC COMMUNICATIONS. *V. M. Nichik, M. D. Rogovich* — On Faults in Biographies of F. Prokopovich. SCIENTIFIC LIFE. *G. G. Vdovichenko* — The 25th Anniversary of the Institute of Qualification Improvement. REVIEWS. *B. I. Tarel'nik* — Democracy and Discipline in the Soviet Society. *A. M. Kravchenko* — Philosophical Problems of Modern Chemistry. OUR AUTHORS.

Безсмертний подвиг

(До 30-річчя Перемоги радянського народу
у Великій Вітчизняній війні)

Підполковник І. Ф. ЛОГВИНЕНКО, підполковник С. М. ПІЧУГІН

30 років тому радянський народ і його Збройні Сили здобули всесвітньо-історичну перемогу над найлютішим ворогом людства — німецьким фашизмом. Разом з нами цю дату відзначають трудящі країн соціалістичної співдружності, усе прогресивне людство.

«Радянський народ і його доблесні Збройні Сили під керівництвом Комуністичної партії завдали нищівної поразки гітлерівській Німеччині і її сателітам, відстояли свободу і незалежність соціалістичної Вітчизни, здійснили велику визвольну місію, з честю виконали свій інтернаціональний обов'язок»,— відзначається у постанові ЦК КПРС «Про 30-річчя Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні 1941—1945 років»¹.

Велика Вітчизняна війна була найтяжчою і найкровопролитнішою з усіх воєн в історії людства. Це було не тільки найбільше зіткнення збройних сил двох держав, а й протиборство двох соціально-економічних і політичних систем — соціалізму і капіталізму, протиборство двох ідеологій — прогресивної комуністичної ідеології і реакційної ідеології фашизму.

Перемога СРСР над німецьким фашизмом має всесвітньо-історичне значення. Вона врятувала людську цивілізацію від коричневої чуми, справила величезний вплив на хід світової історії.

Фашизм, як політична течія й ідеологія, виник після першої світової війни. Він був породженням найбільш реакційних шовіністичних кіл фінансового капіталу, які прагнули відкритої терористичної диктатури. За умов різкого загострення загальної кризи капіталізму, всієї соціально-економічної, політичної та ідеологічної структури буржуазного суспільства, монополістична олігархія, боючись революційної боротьби народних мас, що невпинно зростала, вбачала у фашизмі силу, здатну придушити виступи трудящих. «Фашизм посилює свою активність в момент загострення кризи імперіалізму, коли зростає прагнення реакції застосувати методи грубого придушення демократичних і революційних сил»².

Найбільш характерні риси фашизму — націоналізм, расизм, культ насильства — були продемонстровані під час гітлерівського панування в Німеччині. У галузі політики тут був узятий курс на відверту терористичну диктатуру великого фінансового капіталу, на відмову од буржуазної парламентської демократії і заміну її фашистською тиранією як найжорстокішим засобом придушення пролетарського руху і розв'язування агресивних авантур.

¹ «Радянська Україна», 1975, 9 лютого.

² Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 290.

Ідеологія німецького фашизму, наріжним каменем якої є антикомунізм, своїми складовими частинами мала безмежний шовінізм, так звану расову «теорію» і концепцію нестачі «життєвого простору» для німців. Вона акумулювала усі найреакційніші, псевдонаукові й антигуманістичні теорії, що висувалися для виправдання експлуатації людини людиною і панування меншості над більшістю. Увесь процес розвитку людства фашизм розглядав під кутом зору боротьби націй і рас. Пропагуючи культ сили, фашисти насаджували реакційне уявлення про те, що війна є «природним» станом людства, яке поділяється на сильні, вищі, і слабкі, нижчі раси.

Фашизм мобілізував усі передсуди, що глибоко коріняться в докапіталістичному минулому і в свідомості людини капіталістичного суспільства, всі найбільш відсталі і стійкі націоналістичні й шовіністичні стереотипи масової свідомості.

Фашистські ідеологи широко розгорнули пропаганду ідей кастовості, бездумної покори, особистої васальної відданості главі групи, кругової поруки, вождізму, культу «сильної особи». Теоретики фашизму доклали багато зусиль для того, щоб надати цим примітивним уявленням видимість чітко сформульованої ідеології, котра, будучи нав'язаною масам, могла б протистояти справжньому знанню про соціальний устрій суспільства, притупити класову самосвідомість трудящих і перетворити їх на слухняне знаряддя панівної верхівки. Отже, фашизм виявився найбільш адекватною формою панування і реалізації інтересів монополістичного капіталу.

Характерною рисою німецького фашизму був крайній мілітаризм. Культ армії, культ війни, вихваляння насильницьких методів розв'язання проблем внутрішньої і зовнішньої політики — усе це було взято на озброєння геббельсівською пропагандистською машиною для ідеологічної обробки населення.

Офіційною воєнною доктриною фашизму стала теорія «тотальної війни», яка не робила різниці між армією і мирним населенням країни-противника. Гітлерівці навмисне готували руйнування міст і сіл, масові вбивства мирного населення, фізичне знищення цілих народів, насильницьке вигнання мільйонів чоловік на каторжні роботи до Німеччини.

Намагання примусити народи інших країн розплачуватися за суспільні суперечності, спричинені капіталізмом, завжди властиве політиці імперіалістичних держав.

Підготовка до війни і сама війна як продовження політики насильницькими засобами були потрібні гітлерівській Німеччині для того, щоб відвернути увагу мас від справжніх причин гострих економічних, соціальних і політичних проблем, породжених пануванням буржуазії, спробувати розв'язати їх за рахунок сусідніх держав, передусім — Радянського Союзу.

Фашистська Німеччина ще задовго до початку війни проти СРСР перевела свою економіку на воєнні рейки, збільшила виробництво озброєнь та іншої військової техніки. Фашистами використовувався також увесь економічний потенціал їхніх союзників, а також окупованих країн.

Готуючись до війни проти Радянського Союзу, фашистська кліка ставила за мету ліквідувати соціалістичний лад, винищити і поневолити радянський народ, загарбати території нашої країни, пограбувати її багатства.

Для здійснення своїх підступних планів проти СРСР фашистське верховне головнокомандування мобілізувало понад 8,5 мільйона чоловік. Гітлерівські війська, які мали значний досвід воєнних дій на Заході, перед нападом на СРСР були цілком сформовані і розгорнуті для

наступу. Проти нашої країни були кинуті головні сили німецько-фашистського вермахту — наймогутнішої на той час армії капіталістичного світу.

Одразу ж після нападу фашистської Німеччини на нашу країну Центральний Комітет Комуністичної партії і Радянський уряд вжили невідкладних заходів для організації відсічі ворогові. У перший же день війни вони звернулися до радянського народу з патріотичним закликом. Глибоко розкривши злочинні заміри фашистських агресорів, величезну небезпеку, яка загрожувала нашій країні, показавши справдивий характер війни з боку Радянського Союзу, вони піднімали народ на священну боротьбу з ворогом.

Очоливши боротьбу проти німецько-фашистських загарбників, партія керувалася ленінськими положеннями про захист соціалістичної Батьківщини. В основі діяльності Комуністичної партії лежали настанови В. І. Леніна про те, що «раз справа дійшла до війни, то все повинно бути підпорядковане інтересам війни, все внутрішнє життя країни повинно бути підпорядковане війні, ні найменше вагання щодо цього недопустиме»³.

Радянський народ і його Збройні Сили одностайно відгукнулися на звернення партії і уряду, підтримали висунуту ними програму розгрому ворога. «Все для фронту, все для перемоги!», «Всі сили на розгром ворога!» — під такими лозунгами партія і радянський народ вступили в новий, винятково відповідальний і важкий період своєї історії.

Під безпосереднім керівництвом Центрального Комітету партії економіку країни в найкоротший строк було переведено на воєнні рейки для забезпечення Збройних Сил усім необхідним для успішного ведення війни. У цей тяжкий період у всій своїй величч розкрилася надихаюча, організуюча і керівна роль партії. Натхнені Комуністичною партією на самовідданий захист завоювань соціалізму, радянські люди виявляли величезну стійкість і небачений героїзм у боротьбі з фашистськими окупантами.

Героїчна боротьба радянського народу у Великій Вітчизняній війні якнайпереконливіше показала, що в світі немає таких сил, які змогли б здолати соціалізм, поневолити народ, вірний ідеям марксизму-ленінізму, безмежно відданий соціалістичній Батьківщині, згуртований навколо ленінської партії. Тільки народ, керований Комуністичною партією, народ, який спирається на досягнення соціалізму, виявився здатним зупинити фашистську навалу, а потім вщент розгромити її.

Уже початковий період війни показав, що авантюристичні заміри гітлерівців приречені на провал. Неухильно міцнів опір агресорові. Червона Армія не тільки витримала удари противника, але вже у перші місяці війни здійснила наступальні операції, які дали можливість нашим військам виграти дорогоцінний час. У тяжких і запеклих оборонних боях радянські воїни виснажували і винищували відбірні дивізії гітлерівської Німеччини. Взірці надзвичайної стійкості і мужності показали радянські воїни в Бресті і Перемишлі, під Луцьком і Ровно, Вітебськом і Могилевом, Лібавою і Смоленськом, під час оборони Ленінграда, Одеси, Києва і Севастополя.

Тривалим і важким був наш шлях до перемоги, початок якому було покладено у битві на полях Підмосков'я. За розмахом бойових дій вона не мала собі рівних в історії другої світової війни. Поразка гітлерівців під Москвою й успішний наступ Червоної Армії взимку 1941—1942 років мали величезне воєнно-політичне і міжнародне значення. Перемога під Москвою була початком корінного повороту в ході

³ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 41, стор. 110.

війни. Стратегічна ініціатива перейшла до радянських Збройних Сил. Гітлерівські війська, що пройшли тріумфальним маршем по Європі, дістали першу велику поразку від початку другої світової війни. Був розвіяний міф про непереможність німецько-фашистської армії. Народи світу повірили в реальну можливість подолання агресора. Перемога під Москвою надихнула учасників руху Опору в країнах Європи, поневолених гітлерізмом, зміцнила моральні сили народних мас Польщі, Чехословаччини, Югославії, Франції, Норвегії та інших країн у їхній боротьбі за свободу.

У липні 1942 року розпочалася грандіозна Сталінградська битва, яка тривала шість місяців. Перемога під Сталінградом поклала початок докорінному переломові як у ході Великої Вітчизняної війни, так і всієї другої світової війни. Ворогу було завдано удару такої сили, що він потряс воєнну машину Німеччини і вона вже не змогла оправитися.

Узимку 1942—1943 року розгорнувся великий наступ Червоної Армії на інших важливих ділянках фронту, від передгір'я Кавказу до Ленінграда. Почалося масове вигнання фашистських окупантів з території нашої Батьківщини. У січні 1943 року було розірвано кільце блокади героїчного Ленінграда.

Перемоги Червоної Армії спричинили розлад у фашистському блоці, різко загостривши економічне і внутрішньополітичне становище як самої Німеччини, так і її союзників — Італії, Румунії та Угорщини. Туреччина і Японія змушені були утриматися від вступу проти СРСР на боці гітлерівської Німеччини. У багатьох окупованих фашистами європейських країнах посилювався національно-визвольний рух, зросли сили опору фашистському режиму. Дедалі міцнів авторитет Радянського Союзу в усьому світі.

Зростання воєнної могутності Країни Рад яскраво виявила Курська битва, яка увійшла в історію як одна з видатних подій Великої Вітчизняної війни. Після поразки під Курськом фашистське керівництво назавжди було змушене відмовитися від наступальної стратегії на радянсько-німецькому фронті. Перемога під Курськом поклала початок новому стрімкому наступові Червоної Армії, що розгорнувся влітку і восени 1943 року. Літньо-осіння кампанія радянських військ знаменувала остаточний перелом у ході Великої Вітчизняної війни і всієї другої світової війни. Близькі успіхи Червоної Армії в боях під Москвою, Сталінградом, на Курській дузі, вихід радянських військ до Дніпра і форсування його стали важливими етапами на шляху до повного розгрому німецько-фашистської армії.

У результаті могутніх наступальних операцій Радянської Армії і Військово-Морського Флоту були розбиті ворожі угруповання на Правобережній Україні, в Білорусії, Західній Україні, у Молдавії, Прибалтиці і в Заполяр'ї. Наша земля повністю очистилася від фашистських загарбників. Радянські Збройні Сили звільнили також країни Східної, Південно-Східної і Центральної Європи, що перебували під фашистським гнітом.

Перемоги на фронтах поєднувалися з великим трудовим героїзмом у тилу нашої країни.

Радянський народ, його героїчні Збройні Сили винесли на своїх плечах основний тягар війни з фашистською Німеччиною, відіграли вирішальну роль у її переможному завершенні. Радянсько-німецький фронт був головним фронтом другої світової війни. Саме тут були зосереджені основні сили фашистського вермахту — близько 70 процентів його найбільш боєздатних дивізій.

Дорогою ціною заплатив наш народ за перемогу у Великій Вітчизняній війні. Понад 20 мільйонів радянських людей загинули на полях

битв, під час бомбардувань міст і сіл, були замучені в гітлерівських катівнях. Німецько-фашистські окупанти перетворили в руїни 1710 радянських міст і понад 70 тисяч сіл. Внаслідок варварських руйнувань наша країна втратила близько 30 процентів національного багатства.

Всесвітньо-історична перемога, здобута Радянським Союзом, переконливо показала всьому світові величезні переваги соціалістичного суспільного і державного ладу над капіталізмом. Наша перемога була торжеством ідеології марксизму-ленінізму, радянського патріотизму і пролетарського інтернаціоналізму, непорушної дружби народів СРСР. Війна яскраво продемонструвала силу і непоборність радянського державного, політичного ладу. Наш лад збудив могутні суспільні сили, утвердив ідейно-політичну єдність радянського народу на основі непорушного союзу робітників і селян, їхню монолітну згуртованість навколо Комуністичної партії.

Одним із джерел нашої перемоги було те, що дії Збройних Сил забезпечувалися всією економічною могутністю Радянської держави.

Життєдайним джерелом нашої перемоги була дружба народів СРСР. Радянський лад забезпечив справжню рівноправність всіх націй і народностей, розквіт економіки і національної культури братніх республік. Всі нації і народності Радянського Союзу внесли гідний вклад в розгром фашистських агресорів. Не справдилися сподівання гітлерівців на те, що багатонаціональна сім'я народів нашої країни не витримає випробування війною і розпадеться. Хід і результати Великої Вітчизняної війни спростували ці авантюристичні розрахунки. Дружба, згуртованість і монолітність великої сім'ї народів Радянського Союзу ще більше зміцнили і загартувалися в цих суворих випробуваннях. Радянський народ здобув у цій війні не тільки воєнну, політичну, економічну, але й ідеологічну перемогу над ворогом.

Перемога над фашистською Німеччиною — всесвітньо-історична подія. Розгром німецького фашизму багато в чому визначив увесь післявоєнний розвиток світу. Розпочалося нове, могутнє революційне піднесення, сталися глибокі зміни у світовій політиці, економіці, ідеології, у свідомості мільйонів людей. Виникла, зміцніла і стала визначальним фактором історичного розвитку світова соціалістична система. Зазнав краху колоніалізм. Розвивається і міцніє міжнародний комуністичний рух.

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні — великий приклад життя й боротьби для нових поколінь. Уроки другої світової війни вчать народи пильності щодо підступів імперіалізму.

Комуністична партія і Радянський уряд, здійснюючи активну миролюбну зовнішню політику, постійно дбають про зміцнення оборонної могутності нашої країни, підтримують бойову готовність Радянських Збройних Сил на такому рівні, який у разі потреби забезпечить рішучий і повний розгром будь-якого агресора. «Борючись за міцний мир, — зазначає товариш Л. І. Брежнев, — ми не забуваємо, що сили, ворожі мирові, не склали зброї. Ми пам'ятаємо про підступи агресивних кіл, зберігаємо високу пильність»⁴.

І нині у світі існують й активно діють сили імперіалістичної реакції і мілітаризму. В різних районах планети спалахують воєнні конфлікти, виникає небезпека війни. Суттєвою особливістю сучасного міжнародного становища є те, що мир і безпека народів дедалі більше залежать від зміцнення економічної і воєнної могутності Радянського Союзу і країн соціалістичної співдружності.

⁴ Л. І. Брежнев. Про зовнішню політику КПРС і Радянської держави. К., 1973, стор. 46б.

* * *

Перемога радянського народу у Великій Вітчизняній війні є яскравим свідченням історичного значення ленінської теорії соціалістичної революції, з якої безпосередньо випливає питання про захист соціалістичної Вітчизни. В. І. Ленін учив, що будь-яка революція лише тоді чогось варта, коли вона вміє захистити свої завоювання. Він розробив теоретичні основи створення армії нового типу, армії робітників і селян, визначив її основні принципи і завдання. В. І. Ленін розкрив внутрішні джерела економічного і політичного характеру, які зумовлюють переваги воєнної організації Радянського Союзу над буржуазною воєнною організацією.

Серцевиною ленінського вчення про оборонну функцію соціалістичної держави є принцип керівництва Комуністичної партії всією справою оборони.

В. І. Ленін підкреслював, що оборонна функція соціалістичної держави перебуває у нерозривній єдності з усіма іншими її функціями. Організуючи збройний захист соціалістичної держави, Комуністична партія керується ленінськими положеннями про необхідність створення міцної матеріально-технічної бази воєнної могутності, про взаємозв'язок фронту і тилу, про моральну стійкість військ, забезпечення їх високої організації і дисципліни, про політичну пильність щодо підступів імперіалістів.

Функція оборони соціалістичної держави діалектично пов'язана із загальною закономірністю поступального розвитку соціально-економічних відносин соціалізму.

Якісні перетворення у змісті функції оборони залежать від ступеня зрілості соціалізму, рівня розвитку світового революційного процесу, рівня матеріального виробництва, а отже, й від досягнень військової техніки. Суть функції оборони соціалістичної держави й нині полягає в організації збройного захисту нового суспільного ладу від імперіалістичної агресії.

В умовах розвинутого соціалізму здійснення функції оборони радянської держави істотно відрізняється від здійснення її у період його побудови. Під час переходу від капіталізму до соціалізму, коли Радянський Союз перебував у капіталістичному оточенні, функція оборони поєднувалася з функцією придушення опору експлуататорських класів. Нині ж, коли існує соціалістична співдружність країн, коли співвідношення сил на світовій арені склалося на користь соціалізму, коли кардинально змінилися способи і засоби ведення війни, оборонна функція Радянської держави полягає у збройному захисті Батьківщини і країн соціалізму від імперіалістичної агресії, удосконаленні бойових можливостей Збройних Сил і зміцненні усієї військової організації, інтернаціональної співдружності армій соціалістичних країн, попередженні можливих провокацій, підривної діяльності імперіалістичних сил та їх втручання у внутрішні справи соціалістичних країн, у наданні військової допомоги країнам, що стали жертвою імперіалістичної агресії.

Винятково важливе значення для здійснення соціалістичною державою оборонної функції має нині факт існування світової системи соціалізму, розширення інтернаціональних завдань, які стоять перед Радянськими Збройними Силами. Соціалістичні країни, згуртовані єдністю інтересів, ведуть спільну боротьбу за соціалізм і комунізм. Розвиваються й міцніють їхня взаємодопомога й братерське співробітництво у всіх галузях суспільного життя. Важливою особливістю соціалістичного інтернаціоналізму, яка пов'язана із співвідношенням сил на світовій арені, є тісне воєнне співробітництво країн соціалістичної співдружності.

Практичною його реалізацією є могутній бойовий союз соціалістичних країн — організація Варшавського договору. Створення військової організації країн Варшавського договору піднесло обороноздатність соціалістичної співдружності на якісно новий, вищий ступінь.

Багатогранні й складні проблеми захисту країни, що становлять зміст функції оборони, розв'язуються через усю систему відносин розвинутого соціалістичного суспільства. Розвиток воєнної організації Радянської держави, її вдосконалення тісно пов'язані з економічним, соціально-політичним розвитком радянського суспільства.

Від самого початку у підвалини воєнного будівництва в нашій країні був покладений класовий принцип комплектування регулярної армії, що було важливою умовою підвищення боездатності Збройних Сил. Нині, коли в нашій країні існує повна соціально-політична і ідейна єдність радянського суспільства, усім громадянам СРСР, незалежно від їх соціального походження і стану, надаються рівні права у захисті соціалістичної Вітчизни. Розвиток соціальних відносин зрілого соціалізму, що характеризується дедалі більшим стиранням граней між класами і суспільними групами, сприяє дальшому зміцненню нашої армії.

Морально-політичні якості людей залежать від змін у суспільних відносинах, зокрема класових. Соціально-класові відносини суспільства розвинутого соціалізму досягли високого ступеня зрілості. Це виражається в тому, що в усіх громадян нашої країни є такі спільні соціальні риси, як загальнонаціональна гордість, ненависть до класових ворогів, піклування і відповідальність за справи суспільства. Ці риси, притаманні класам і соціальним групам радянського суспільства, зумовлюють політичну й організаційну згуртованість Збройних Сил.

Суспільство розвинутого соціалізму одне з основних своїх завдань вбачає у гармонійному розвитку особи, у невпинному підвищенні її освітнього і культурно-технічного рівня. Це сприяє комплектуванню військ людьми високої загальної культури, політично освіченими, здатними опанувати складну сучасну бойову техніку.

Розвинуте соціалістичне суспільство є новим етапом у розвитку національних відносин. Внаслідок економічного, соціально-політичного і культурного зближення націй і народностей нашої країни виникла і утвердилась нова історична спільність людей — радянський народ. Утворення такої спільності сприяло ще більшому зміцненню єдності армії і народу.

Єдність армії і народу, випробувана і загартована у грізні воєнні роки, неодмінна умова успішного здійснення соціалістичною державою функцій оборони. Ця єдність є надійною гарантією сприятливих зовнішньополітичних умов для мирної творчої праці радянського робітничого класу, колгоспного селянства, трудової інтелігенції.

* * *

В обстановці величезного політичного і трудового піднесення, викликаного новими досягненнями в комуністичному будівництві, зростанням міжнародного авторитету СРСР, успіхами сил миру і соціального прогресу в світі, зустрічає наша країна 30-річчя історичної Перемоги радянського народу у Великій Вітчизняній війні.

З почуттям законної гордості радянські люди підсумовують зроблене ними. Позаду чотири роки напруженої діяльності партії і народу по здійсненню історичних рішень XXIV з'їзду КПРС. «Головний політичний підсумок минулого чотириріччя, — відзначається у Зверненні ЦК КПРС до партії, до радянського народу, — полягає в тому, що забезпе-

чено динамічний розвиток народного господарства в цілому, зроблено великий крок уперед в створенні матеріально-технічної бази комунізму»⁵.

Комуністична партія і Радянський уряд твердо і наполегливо перетворюють в життя Програму миру, ухвалену XXIV з'їздом КПРС. Радянські люди, все прогресивне людство високо цінують величезний вклад в зміцнення миру і безпеки народів, що його роблять наша ленінська партія, Центральний Комітет, особисто Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев. Враховуючи досвід історії, наша партія і Радянський уряд постійно піклуються про підвищення боєготовності Радянських Збройних Сил, про безпеку СРСР і всієї соціалістичної співдружності.

* * *

Победа советского народа и его Вооруженных Сил в Великой Отечественной войне продемонстрировала преимущества социализма,—его общественного и государственного строя, плановой системы ведения хозяйства, его идеологии и образа жизни,— перед капитализмом.

Победоносное завершение Великой Отечественной войны создало благоприятные условия для активизации сил демократии и социализма, в результате чего в ряде стран Европы установилась народная власть. Ныне эти страны, объединенные Варшавским договором, являются гарантом сохранения мира во всем мире. Укрепление и усовершенствование функции обороны советского социалистического государства является, таким образом, интернациональным долгом СССР.

---

⁵ «Радянська Україна», 1975, 4 січня.

Про діалектику становлення комуністичної формації

(До 100-річчя твору К. Маркса «Критика Готської програми»)

І. П. ГОЛОВАХА, М. Л. ЗЛОТІНА

Минає століття відтоді, коли був написаний програмний твір наукового комунізму «Критика Готської програми», який посідає одне з найвизначніших місць у теоретичній скарбниці марксизму-ленінізму. Ці сто років насичені бурхливими історичними подіями, позначені великими класовими битвами, грандіозними перемогами, здобутими світовим комуністичним, робітничим і національно-визвольним рухом. Всесвітньо-історичні події цього періоду є яскравим свідченням геніальності Марксового передбачення суспільного розвитку. Крізь століття К. Маркс зумів вказати шлях до комунізму, виявити і розвінчати спроби опортуністів зштовхнути світовий революційний процес з цього історичного шляху.

Відомо, що поява «Критики Готської програми» була спричинена потребою дати відсіч опортуністичним спотворенням програмних ідей «Маніфесту Комуністичної партії», ідеалів і цілей міжнародного комуністичного і робітничого руху, розкрити грубі помилки у партійній програмі, прийнятій на об'єднавчому з'їзді німецьких соціал-демократів у Готі. Розглядаючи цей, здавалося б, досить локальний в історії міжнародного комуністичного руху епізод, К. Маркс передбачив, які саме положення наукового комунізму зазнають у майбутньому найсильніших атак з боку класового ворога пролетаріату. Він дав глибоко обгрунтований аналіз перспектив суспільного розвитку, показав закономірність побудови комунізму, озброїв робітничий клас усвідомленням історичної правоти його класової боротьби.

Викладені у «Критиці Готської програми» основні положення наукового комунізму — про неминучість соціалістичної революції, перехідного періоду, диктатури пролетаріату, про союз робітничого класу з іншими верствами населення, гнобленими за капіталізму, тощо — були сформульовані й розвивалися у вогні непримиренної класової боротьби. Розвинуті у струнку і докладно розроблену теорію соціалістичної революції і побудови комунізму, вони витримали найважчий іспит — перевірку часом і довели свою життєздатність, втілюючись у величких досягненнях світової соціалістичної системи.

Відоме афористичне висловлювання В. І. Леніна «Учення Маркса всесильне, тому що воно правильне»¹ набуває нині нового звучання, наповнюється новим змістом. Істинність його підтверджена небувалим розмахом класової боротьби у капіталістичних країнах, дальшим розгортанням національно-визвольного руху. Та найбільш вагомим свідченням історичного значення положень, висунутих у «Критиці Готської програми», є успіхи соціалістичного й комуністичного будівництва в СРСР та інших соціалістичних країнах. Одні з них, як, скажімо, думка про неминучість соціалістичної революції чи положення про перехідний період революційного перетворення капіталістичного суспільства у комуністичне, про державну його організацію у цей

¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 23, стор. 39.

період, давно вже стали незаперечним історичним фактом, з якого бере початок історія світового соціалізму. Інші передбачення К. Маркса збуваються саме в наш час — вони стосуються специфіки розвинутого соціалістичного суспільства, закономірностей і особливостей комуністичного будівництва.

Одним з головних питань, якому присвячена значна частина «Критики Готської програми», є питання про становлення комуністичної формації. Цей процес подається К. Марксом як природний і закономірний наслідок історичного розвитку суспільства. «Велике значення роз'яснень Маркса, — писав В. І. Ленін про «Критику Готської програми», — полягає в тому, що він послідовно застосовує і тут матеріалістичну діалектику, вчення про розвиток, розглядаючи комунізм як щось таке, що розвивається з капіталізму. Замість схоластично-вигаданих, «вигаданих» визначень і марних спорів про слова (що соціалізм, що комунізм), Маркс дає аналіз того, що можна б назвати ступенями економічної зрілості комунізму»²⁻³.

Як відомо, К. Маркс визначив два таких ступеня: нижчу (першу) фазу комуністичної формації — соціалістичне, і вищу — комуністичне суспільство, вказавши на основну генетичну відмінність цих ступенів: соціалістичне суспільство «...тільки що *виходить* якраз з капіталістичного суспільства», тоді як комуністичне розвивається «на своїй власній основі»⁴. Відповідно до цього поділу розглядається й діалектика становлення усєї комуністичної суспільної формації.

Будівництво соціалізму можливе тільки як революційне перетворення суспільства. Воно розглядається К. Марксом як прояв взаємодії об'єктивних чинників і суб'єктивного чинника суспільного розвитку. Об'єктивно «централізація засобів виробництва і усупільнення праці досягають такого пункту, коли вони стають несумісними з їх капіталістичною оболонкою. Вона вибухає»⁵. Однак ця об'єктивна закономірність потребує для свого вияву дії суб'єктивного чинника. «...Пролетаріат бере суспільну владу і обертає силою цієї влади суспільні засоби виробництва, які вислизують з рук буржуазії, у власність всього суспільства»⁶. Отже, соціалістична революція є не тільки актом захоплення політичної влади і експропріацією засобів виробництва, але й докорінною перебудовою усєї структури суспільних відносин, яка «звільняє засоби виробництва від усього того, що було до цього часу їм властиве як капіталові, і дає повну свободу розвитку їм суспільної природи»⁷.

Комуністичне ж суспільство, природно, виростає з соціалістичного. Елементи комунізму закладені у самому фундаменті соціалістичного суспільства; розвиваючись у процесі становлення соціалізму, вони водночас спричиняють переростання його в суспільство комуністичне. Розгляд процесу становлення комуністичної формації як такого, що складається з двох фаз, був визначним відкриттям марксистсько-ленінської суспільної теорії. Ця думка, сформульована в загальних рисах К. Марксом, була розроблена, істотно доповнена і деталізована В. І. Леніним. У ряді праць, і зокрема у «Державі і революції», В. І. Ленін послідовно розглянув усі аспекти переходу до першої і до другої фази комуністичної формації, показав, яким чином держава диктатури пролетаріату переростає у загальнонародну соціалістичну

²⁻³ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 33, стор. 94.

⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 19.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 717.

⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 222.

⁷ Там же.

державу й у комуністичне суспільне самоуправління. Узагальнюючи досвід революції й соціалістичного будівництва, В. І. Ленін всебічно обґрунтував й конкретизував марксистські положення про основні етапи становлення й розвитку комуністичної формації, показав загальні риси соціалізму і комунізму та їх специфічні особливості, зумовлені своєрідністю соціально-політичного і духовного розвитку суспільства у кожній з цих фаз. Так, В. І. Леніну належить наукова розробка проблем, що їх висуває розвиток суспільства у перехідний від капіталізму до соціалізму період. Ідею К. Маркса про те, що «цьому періоду відповідає і політичний перехідний період, і держава цього періоду не може бути нічим іншим, крім як *революційною диктатурою пролетаріату*»⁸ В. І. Ленін розглянув як складний комплекс економічних, соціально-політичних та інших питань, з якими стикалася молода Радянська держава. Ленінське наукове обґрунтування необхідності індустріалізації, колективізації і культурної революції в процесі побудови соціалізму є розвитком і поглибленням думок К. Маркса і Ф. Енгельса про формування комуністичної формації.

Марксистсько-ленінське вчення про комуністичну формацію творчо розвивається КПРС та братніми комуністичними й робітничими партіями. Так було сформульовано важливе положення про необхідність розвинутого соціалістичного суспільства, у якому найбільш повно виявляються можливості соціалізму у сфері економіки, розвитку суспільних відносин, ідеології, науки, культури, освіти тощо. В розвинутому соціалістичному суспільстві переваги соціалізму поєднуються з новітніми досягненнями науково-технічної революції, формується матеріально-технічна база комунізму.

Висунуте К. Марксом у «Критиці Готської програми» положення про дві фази становлення комуністичної формації було перспективним і плідотворним, бо ґрунтувалося на аналізі діалектики суспільного розвитку, матеріалістичному розумінні історії. Основоположники наукового комунізму вважали основним чинником історичного розвитку розвиток продуктивних сил суспільства, розглядали перехідні періоди у процесі становлення комуністичної формації як такі, які відзначаються інтенсивною перебудовою виробничих відносин, приведенням їх у відповідність зі зрослими продуктивними силами. «Пролетаріат представляє і здійснює вищий тип суспільної організації праці у порівнянні з капіталізмом. У цьому суть. У цьому джерело сили і запорука неминучої повної перемоги комунізму»⁹.

Становлення соціалістичних виробничих відносин, прискорений розвиток продуктивності праці, продуктивних сил суспільства можливий, як неодноразово підкреслював В. І. Ленін, лише за умов утвердження й зміцнення свідомої дисципліни трудящих, суворого контролю за сумірністю виробництва і споживання, застосування матеріальних і моральних стимулів до праці, широкого розгортання соціалістичного змагання. Відмінність між обома фазами становлення комуністичної формації В. І. Ленін вбачав передусім у мірі розвиненості суспільного виробництва, називаючи їх «ступенями економічної зрілості комунізму».

Науковий аналіз істотних особливостей виробництва і розподілу за соціалізму був даний К. Марксом у «Критиці Готської програми», хоча, зрозуміло, він спирався на фундаментальні багаторічні дослідження, на теорію відтворення, розроблену самим Марксом. Виходячи

⁸ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 28.

⁹ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 39, стор. 13.

з цього, К. Маркс спростовує лассалівську «ідею» про одержання робітниками за соціалізму «неурізаного», повного продукту праці, показує неспроможність «залізного закону» заробітної плати, який приречує робітничий клас на довічне зубожіння. Розвиток продуктивних сил суспільства навіть за капіталізму є достатнім для задоволення потреб усього населення. Тим абсурднішими були спроби Лассалю зв'язати їхній розвиток і відносини розподілу за соціалізму з мальтузіанською доктриною народонаселення. Соціалістичне виробництво, побудоване на суспільному володінні його засобами, на засадах колективізму, розвивається заради задоволення потреб усіх і кожного члена соціалістичного суспільства.

У структурі соціалістичних виробничих відносин здійснюється принцип рівності людей у розумінні однакового їх відношення до засобів виробництва — за рівну працю люди одержують рівну плату. «Ту ж саму кількість праці, яку він дав суспільству в одній формі, він одержує назад в іншій формі... Рівність полягає в тому, що вимірювання робиться рівною мірою — працею»¹⁰. Застосовність цього принципу на першій фазі комунізму з необхідністю диктується рівнем розвитку продуктивних сил, який ще недостатній для того, щоб однаковою мірою забезпечити предметами споживання усіх членів суспільства. Лише на вищій фазі комуністичного суспільства, зазначає К. Маркс, «після того як зникне поневолююче людину підкорення її поділові праці; коли зникне разом з цим протилежність розумової і фізичної праці; коли праця перестане бути тільки засобом для життя, а стане сама першою потребою життя; коли разом з всебічним розвитком індивідів виростуть і продуктивні сили і всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком...», що забезпечить небачений розквіт нової людини, будівника комунізму, лише тоді «...суспільство зможе написати на своєму прапорі: Кожний по здібностям, кожному по потребах!»¹¹.

Розвиток продуктивних сил соціалістичного суспільства теж цілком підтверджує положення К. Маркса про дві фази у становленні комуністичної формації. Економіка розвинутого соціалізму ґрунтується на новітніх досягненнях сучасної науково-технічної революції; її основними елементами є суцільна електрифікація, комплексна механізація та автоматизація виробництва, оптимальна організація внутрішньосуспільного та міжнародного поділу праці, дальше поглиблення і вдосконалення співробітництва й соціалістичної економічної інтеграції країн — членів РЕВ. Першочерговими завданнями розвинутого соціалізму є створення матеріально-технічної бази комунізму, досягнення найвищого у світі життєвого рівня, продуктивності праці, забезпечення високого добробуту радянського народу.

Відповідно до розвитку соціалістичної економіки зазнає істотних змін і соціально-класова структура суспільства. Її розвиток відбувається у формі якісно нових відносин між робітничим класом і колгоспним селянством та іншими верствами населення — відносин дружби, співробітництва, взаємодопомоги. Докорінна перебудова соціально-класової структури суспільства, що починається зламом старих, капіталістичних відносин, полягає у такому розвитку соціалістичних класів, який зрештою призводить до повного стирання класових відмінностей, до становлення соціально однорідного, комуністичного суспільства. Соціально-класові відносини, що за капіталізму були відносинами експлуатації, розмежування суспільства, класового антагонізму

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 20.

¹¹ Там же, стор. 21.

му і стихійного суспільного розвитку, перетворюються за соціалізму на відносини свідомого згуртування, єднання, на відносини, що формують суспільство як справді цілісне, монолітне утворення, як науково керовану систему і спосіб життєдіяльності людей.

Ці істотні риси соціально-класових відносин розвиваються протягом усіх етапів соціалістичного будівництва і є виявом сутнісних ознак самого робітничого класу, «колективності революційних пролетарів», яка, за словами К. Маркса і Ф. Енгельса, ставить «під свій контроль як умови свого існування, так і умови існування усіх членів суспільства...». Вона являє собою таке об'єднання індивідів, «...яке ставить під їх контроль умови вільного розвитку і руху індивідів, умови, які досі полишалися на волю випадку і протистояли окремим індивідам...»¹². «Комуністична революція,— зазначали К. Маркс і Ф. Енгельс,—...здійснюється тим класом, який в суспільстві вже не вважається більше класом, не визнається як клас і є вже виразом розкладу всіх класів...»¹³.

На всіх етапах розвитку соціалізму робітничий клас широко залучає до активної суспільно-творчої діяльності усі трудящі маси. Формується нова структура суспільних відносин, новий, справді масовий суб'єкт суспільного управління. Цей складний процес проходить під керівництвом робітничого класу і його політичної партії — його природним наслідком є створення соціально-однорідної структури комуністичного суспільства.

У «Критиці Готської програми» цій проблемі розвитку соціалістичного суспільства К. Маркс приділяє особливу увагу. Критикуючи лассалівську тезу про протиставлення пролетаріату усім іншим класам і прошаркам суспільства як «одній реакційній масі», К. Маркс доводить, що соціалістичні перетворення здійснюються за участю усіх трудящих, охоплюють усе суспільство, хоча, зрозуміло, проводяться під контролем пролетарської диктатури. Теза основоположників наукового комунізму про союз робітничого класу з селянством, про залучення до революційно-перетворюючої діяльності усіх трудящих покладена в основу лєнінської теорії соціалістичної революції; вона стала теоретичною передумовою створення і зміцнення морально-політичної єдності соціалістичного суспільства, є одним із наріжних каменів теорії і практики світового революційного процесу.

З великою увагою ставилися К. Маркс і Ф. Енгельс до питання про становлення соціально-класової структури соціалістичного суспільства. Лассалівську вимогу «усунення всякої соціальної і політичної нерівності» К. Маркс назвав «дуже сумнівною фразою», запропонувавши замість неї тезу про «знищення всіх класових відмінностей», яка точно відображує сутність процесу розвитку соціально-класових відносин за соціалізму. «Уявлення про соціалістичне суспільство, як про царство *рівності*,— зазначає у цьому зв'язку Ф. Енгельс у відомому листі до А. Бебеля,— є одностороннє французьке уявлення, зв'язане з старим лозунгом «свободи, рівності і братерства»...¹⁴, уявлення, яке не враховує наявності двох фаз у становленні комуністичної формації, а, отже, і специфіки соціально-класових відносин за соціалізму.

Економічна й соціально-політична діяльність робітничого класу, усіх трудящих у процесі побудови соціалістичного суспільства розглядалася основоположниками наукового комунізму як явище, що має

¹² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 70.

¹³ Там же, стор. 65.

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 7.

передусім класовий характер і є, отже, типовим для суспільного розвитку усіх країн і націй. «Принцип інтернаціональності робітничого руху» (Ф. Енгельс), пролетарський інтернаціоналізм висувається як одне з основних положень партійної програми. Само собою зрозуміло, зазначає К. Маркс, що безпосередньою ареною боротьби кожного національного загону робітничого класу є його ж країна — остільки його класова боротьба не своїм змістом, а, як говориться в «Комуністичному маніфесті», «формою» національна»¹⁵. Інтернаціональна за змістом боротьба робітничого класу за комуністичну перебудову суспільства є сутнісною ознакою робітничого руху, причому К. Маркс наголошує, що «міжнародні функції» того чи того національного загону пролетаріату, «міжнародна діяльність робітничого класу різних країн» аж ніяк не залежить від існування «*Міжнародного Товариства Робітників*»¹⁶, тобто є не формальною, інституалізованою ознакою, а органічною необхідністю самого робітничого руху, обов'язком кожного його учасника, «є одна з перших умов визволення пролетаріату»¹⁷.

Важко переоцінити значущість цієї критики лассалівської ідеї національної обмеженості у робітничому русі. Актуальна на ті часи, вона не втратила важливості і у наш час. «Ліво-» чи правоопортуністичне тлумачення «міжнародних функцій» комуністичного й робітничого руху завдає великої шкоди його згуртованості, дає змогу класовим ворогам пролетаріату користуватися неузгодженістю, нескоординованістю зусиль тих чи тих рушійних сил світового революційного процесу. Так, ігнорування нинішнім китайським керівництвом марксистських положень позначається не тільки на міжнародному авторитеті КНР, на її ролі у світовому комуністичному русі, де вона все більше самоізолюється, а й на внутрішньополітичному становищі у цій країні, спричиняє істотну деформацію усіх галузей суспільного життя. Політичне штрейкбрехерство маоїстів обертається зрештою проти них самих, бо сприяє соціальному переродженню суспільного устрою. Відповідно до цього зазнають переродження не тільки економіка країни, але й сама система влади, держава, яка замість диктатури пролетаріату є тут диктатурою дрібнобуржуазної стихії, підпорядкованої авторитарному військово-бюрократичному режимові.

У боротьбі з анархістськими та опортуністичними доктринами В. І. Ленін розвинув марксистські основоположення про диктатуру пролетаріату і соціалістичну державність перехідного періоду — зокрема її ті, що були дані у «Критиці Готської програми». Обстоюючи ідею диктатури пролетаріату від перекручення і опошлення її опортуністами, В. І. Ленін показав, що вчення про пролетарську диктатуру є головним у марксистській теорії соціалістичного будівництва. Він блискуче застосував це вчення у революційній практиці, збагатив його новими висновками, показав докорінну відмінність диктатури пролетаріату від усіх інших форм досоціалістичної державності, довів, що диктатура пролетаріату є вищим типом демократії, всебічно розробив питання про її функції у період будівництва соціалізму.

Головним напрямом розвитку соціалістичної державності в період будівництва комунізму є всебічне розгортання і вдосконалення соціалістичної демократії, активна участь усіх громадян в управлінні державою, в керівництві господарським і культурним будівництвом, у поліпшенні роботи державного апарату.

¹⁵ Там же, стор. 23.

¹⁶ Там же, стор. 24.

¹⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 428.

Вдосконалення системи наукового управління соціалістичним суспільством невіддільне від подальшого зміцнення соціалістичної держави, розвитку всієї системи політичної організації радянського суспільства. Внутрішнім змістом і основним напрямком цього процесу є дальший розвиток соціалістичної демократії. Розвиток соціалістичної демократії і зміцнення соціалістичної державності — це єдиний діалектичний процес, в ході якого, відповідно до конкретно-історичних умов, народжуються більш досконалі форми суспільного управління. Соціалістична демократія виявляє свій справді народний характер, свою досконалішу, порівняно з буржуазною демократією, соціальну природу як народовладдя, як влада трудящих. Практичний сенс і реальний зміст соціалістичної демократії на сучасному етапі найповніше проявляється в участі широких мас трудящих в управлінні країною, суспільними справами, у спрямованості їхньої творчої ініціативи на будівництво комунізму.

Розвиток і удосконалення розгалуженої системи наукового управління соціалістичним суспільством є однією з найнаочніших ілюстрацій розвитку й переростання соціалістичної державності в комуністичне суспільне самоуправління. Суб'єктом наукового управління в розвинутому соціалістичному суспільстві виступають широкі маси трудящих, ініціатива й досвід яких «створює щось незмірно вище, ніж найбільш велике і геніальне передбачення»¹⁸. Розвиток суспільства передбачає далі вдосконалення усієї системи господарської діяльності, форм і методів управління економічними та соціальними процесами, політичною організацією суспільства. Сутність і мета наукового, заснованого на пізнанні об'єктивних законів управління соціалістичним суспільством полягають передусім у оптимальному використанні дії цих законів в інтересах будівництва комунізму.

Соціалістичний лад дає широкий простір для розвитку науки і техніки, для використання досягнень науково-технічної революції в інтересах всебічного розвитку людини. «Тільки з соціалізму — зазначав В. І. Ленін, — почнеться швидкий, справжній, дійсно масовий рух вперед в усіх галузях суспільного й особистого життя, рух, який відбуватиметься при участі більшості населення, а далі і всього населення»¹⁹.

Запорукою наукового управління соціалістичним суспільством є керівна, організуюча й спрямовуюча діяльність Комуністичної партії, планомірність розвитку суспільства і окремих його галузей в інтересах всіх трудящих нашої країни. «Сенс партійного керівництва полягає в тому, щоб забезпечити непорушну ідейно-політичну єдність всього суспільства, забезпечити цілеспрямований, скоординований розвиток всіх складових частин суспільного організму»²⁰. Наукове визначення конкретно-історичної мети, яка відображає об'єктивні потреби життя суспільства, координація зусиль мільйонів радянських людей, спрямованих на практичну реалізацію цієї мети, досягаються саме завдяки керівній діяльності партії, її організуючій і спрямовуючій ролі.

Марксистсько-ленінське розуміння наукового управління соціалістичним суспільством засноване на пізнанні його об'єктивних законів. «Партія завжди підтримувала і підтримуватиме новаторський, ленінський підхід до вивчення складних суспільних явищ, зусилля наших

¹⁸ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 35, стор. 270.

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 33, стор. 95.

²⁰ 50 лет Великой Октябрьской социалистической революции. Документы и материалы. М., 1967, стор. 201.

теоретичних кадрів, спрямовані на розвиток суспільної теорії, на творчий аналіз дійсності»²¹.

Посилення керівної ролі Комуністичної партії в умовах розвинутого соціалізму визначається реалізацією об'єктивних законів розвитку комуністичної формації, зростанням ролі суб'єктивного чинника на сучасному етапі історичного процесу. Чим ширший розмах творчої діяльності, тим складніші проблеми, які доводиться розв'язувати, тим вище роль і відповідальність партії, що очолює маси. Такою є об'єктивна діалектика реального процесу комуністичного будівництва. Історичний досвід революційної боротьби і створення нових форм соціальної дійсності показують, що зростання керівної ролі Комуністичної партії і посилення провідної ролі робітничого класу є невід'ємними сторонами єдиного процесу — побудови комунізму.

У цій революційно-перетворюючій діяльності робітничого класу і Комуністичної партії втілюються основоположення марксистсько-ленінської теорії; водночас сама ця діяльність є виявом єдності теорії і практики наукового комунізму, результатом дальшого розвитку наших знань про закономірності й особливості розвитку суспільства. Про це свідчить уся творча діяльність К. Маркса і Ф. Енгельса, духом якої просякнута і «Критика Готської програми» — праця, що немовби підсумовує наукову роботу К. Маркса. Спираючись на величезні теоретичні узагальнення, зроблені у їхніх попередніх працях, К. Маркс і Ф. Енгельс не тільки передбачили майбутнє (ідеї про диктатуру пролетаріату, про дві фази у становленні комуністичної формації тощо), але й впевнено відкинули застарілі, віджили положення, які вже стримували розвиток теорії, відставали від розвитку революційної діяльності. Так, Ф. Енгельс у листі до А. Бебеля зазначає: «Уявлення про соціалістичне суспільство, як про царство *рівності*, є одностороннє французьке уявлення..., яке як певний *ступінь розвитку* було правомірне в свій час і на своєму місці, але яке... тепер повинно бути переборене, тому що воно вносить тільки плутанину і тому що тепер знайдено точніші способи викладу цього питання»²². В. І. Ленін, даючи відсіч спробам опортуністів позбавити робітничий рух марксистських теоретичних основ, заявив: «Прапором класового руху робітників може бути тільки теорія революційного марксизму, і російська соціал-демократія повинна дбати про її дальший розвиток і перетворення в життя, оберігаючи її в той же час від... перекручень та опошлень...»²³.

Комуністи суворо дотримуються цих настанов. Розвиваючи і збагачуючи марксистсько-ленінське вчення у нових, сучасних умовах, вони разом з тим нещадно борються з правим та «лівим» опортунізмом, з антикомуністичними доктринами, протиставляють їм глибоко розроблену революційну, марксистсько-ленінську теорію.

Теоретичне відображення діалектичної сутності розвинутого соціалізму лежить в основі розробленої партією програми дальшого розвитку нашого суспільства по шляху побудови комунізму.

За розвинутого соціалізму створюється можливість інтенсивного й гармонійного розвитку всіх сфер економічного, суспільно-політичного і духовного життя суспільства. Як відзначалося на XXIV з'їзді КПРС, нині «ми не тільки хочемо, — хотіли ми цього завжди, — але ми можемо й повинні вирішувати одночасно ширше коло завдань»²⁴.

²¹ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1973, стор. 57.

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 7.

²³ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 4, стор. 167.

²⁴ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972, стор. 44.

Розробляючи практичну програму комуністичного будівництва, Комуністична партія Радянського Союзу враховує глибокий внутрішній зв'язок соціального і науково-технічного прогресу, який характеризує сучасний етап їхнього розвитку. На глибокому марксистсько-ленінському аналізі цього взаємозв'язку ґрунтується сформульоване партією завдання — органічно поєднати досягнення науково-технічної революції з перевагами соціалістичної системи господарства. Завдання поєднання досягнень науково-технічної революції з перевагами соціалізму пов'язується партією з вирішенням цілого комплексу економічних та соціально-політичних проблем.

Спираючись на соціалістичні завоювання, радянський народ під керівництвом партії успішно будує комунізм — «безкласовий суспільний лад з єдиною загальнонародною власністю на засоби виробництва і повною соціальною рівністю всіх членів суспільства, де разом зі всебічним розвитком людей виростуть і продуктивні сили на основі науки і техніки, що постійно розвиваються, всі джерела суспільного багатства поллються повним потоком і здійсниться великий принцип «від кожного — по здібностям, кожному — по потребах». Комунізм, — це високоорганізоване суспільство вільних і свідомих трудівників, в якому утвердиться суспільне самоврядування, праця на благо суспільства стане для всіх першою життєвою потребою, усвідомленою необхідністю, здібності кожного будуть застосовуватися з найбільшою користю для народу»²⁵.

Швидкий розвиток економічної могутності країн світової соціалістичної співдружності, налагодження тісного міжнародного співробітництва між ними є для народів усього світу переконливим свідченням переваг соціалізму. Сучасний етап суспільного розвитку характеризується зміною співвідношення світових сил на користь соціалізму, зміцненням економічних і стратегічних позицій країн соціалістичної співдружності, дальшою кризою імперіалізму. Історичне протиборство, кінцевим наслідком якого буде повна перемога світової системи соціалізму над капіталізмом, триває. Боротьба, історичне змагання соціалізму й капіталізму мають глобальний характер, охоплюють усі сторони життєдіяльності суспільства, усі соціальні спільності й регіони. В цьому історичному змаганні ініціатива належить соціалізму, який виступає на світовій арені прапороносцем миру і прогресу. Головною рушійною, революційною силою сучасного історичного процесу виступає нині соціалістична система, оплотом якої є Радянський Союз.

Духовне життя розвинутого соціалізму характеризується утвердженням ідеології марксизму-ленізму, значним зростанням культури, розквітом і зближенням соціалістичних націй. Закономірністю духовного життя стали всебічний розквіт, зближення і взаємозбагачення культур соціалістичних націй і народностей. Сформувалися і зміцніли такі риси радянської людини, як відданість справі комунізму, соціалістичний інтернаціоналізм і радянський патріотизм, трудова і громадсько-політична активність, непримиренність до експлуатації і гноблення в будь-яких їх формах і виявах, до національних і расових передсудів, солідарність з трудящими усього світу. Розвинуте соціалістичне суспільство висуває як практичне завдання розв'язання якого диктується потребами його подальшого розвитку, формування нового світогляду у всіх трудящих — невід'ємної сторони становлення нової людини, активного і свідомого учасника й творця нових суспіль-

²⁵ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 54.

них відносин. Формування наукового світогляду є дійовим засобом подолання пережитків минулого. Соціалістичне суспільство як таке, що, за К. Марксом, «виходить якраз з капіталістичного суспільства, і яке через це... зберігає ще родимі плями старого суспільства, з надр якого воно вийшло»²⁶, веде безкомпромісну боротьбу з цими пережитками, «якнайрішучіше пориває з ідеями, успадкованими від минулого»²⁷. Як зазначав Л. І. Брежнев, «партія вважає своїм обов'язком звертати увагу всього нашого суспільства на ці явища, мобілізувати народ на рішучу боротьбу з ними, на їх подолання, бо без цього нам комунізму не побудувати... Перед нами величезної ваги робота, бо психологія людини переробляється значно повільніше, ніж матеріальні основи її життя»²⁸. Однак немає ніякого сумніву в тому, що і це завдання комуністичного будівництва буде з честю виконане.

Збудоване під керівництвом КПРС розвинуте соціалістичне суспільство в нашій країні є живим втіленням безсмертних ідей основоположників марксизму-ленінізму. Історія соціалістичних перетворень в СРСР та інших країнах соціалістичної співдружності, сучасна практика комуністичного будівництва в Радянському Союзі блискуче підтверджують глибину, всесильність і значення теорії наукового комунізму.

* * *

Написанная 100 лет назад К. Марксом «Критика Готской программы», направленная против оппортунистических извращений марксизма, является одним из программных документов теории научного коммунизма, международного коммунистического и рабочего движения. Основположения теории и практики построения коммунизма, выдвинутые в этой работе,—о необходимости и неизбежности социалистической революции, переходном периоде между капитализмом и социализмом, о диктатуре пролетариата как форме государственности этого периода и др.—являются надежными ориентирами для народов всего мира, идущих по пути социального прогресса, строящих социализм и коммунизм.

Эти коренные вопросы теории научного коммунизма были существенно углублены и развиты В. И. Лениным, КПСС, братскими коммунистическими и рабочими партиями применительно к новым историческим условиям и современным задачам революционной борьбы рабочего класса. Реальная практика социалистического и коммунистического строительства, будучи воплощением положений, принципов и законов теории научного коммунизма, в то же время наглядно опровергает враждебные марксизму-ленинизму концепции, в том числе маоизм и другие новейшие модификации ревизионизма.

Сила и жизненность теории научного коммунизма нашли свое подтверждение в успехах мирового коммунистического, рабочего и национально-освободительного движения, в построении развитого социалистического общества в нашей стране, в создании могучего социалистического содружества.

²⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 19.

²⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 429.

²⁸ Л. І. Брежнев. Про комуністичне виховання трудящих. К., 1974, стор. 470—471.

Інтернаціоналізація художньої культури

В. Ф. ПЕРЕДЕРІЙ

Спосіб життя, характерний для певної суспільно-економічної формації, яскраво розкривається в різних формах людської життєдіяльності. Основою певної життєдіяльності людей, певного способу їхнього життя К. Маркс і Ф. Енгельс вважали історично конкретний спосіб виробництва. «Яка життєдіяльність індивідів, такі і вони самі. Те, що вони собою являють, збігається, таким чином, з їх виробництвом — збігається як з тим, що вони виробляють, так і з тим, як вони виробляють»¹. Ця зумовленість рівнем розвитку виробництва притаманна соціалістичному способу життя. На відміну від капіталістичного суспільства, в якому соціальні і національні антагонізми визначають різнотипність способу життя різних класів і соціальних груп, при соціалізмі формується єдиний спосіб життя для всіх класів і соціальних груп.

Зрозуміло, що така однотипність способу життя є продуктом тривалого і складного розвитку нашого суспільства після перемоги Великої Жовтневої соціалістичної революції. Коли сформувалася нова історична спільність людей — радянський народ, що складається з дружніх класів і соціальних груп, з нових, соціалістичних націй і народностей, соціалістичний спосіб життя став єдиним для всіх радянських людей. Він має інтернаціональний характер, властивий всім націям і народностям Радянського Союзу, а також іншим країнам світової системи соціалізму.

У структурі соціалістичного способу життя чільне місце займає соціалістична художня культура. Генеральний секретар ЦК КПРС Леонід Ілліч Брежнев у доповіді, присвяченій 50-річчю утворення СРСР, дав вичерпну характеристику соціалістичної художньої культури, тих якісних змін, які сталися в ній в процесі історичного розвитку нашої багатонаціональної держави. Сьогодні ми з повним правом можемо сказати, що «наша культура — соціалістична за змістом, головним напрямком свого розвитку, багатогранна своїми національними формами та інтернаціоналістська своїм духом і характером. Таким чином, вона являє собою органічний сплав створюваних усіма народами духовних цінностей»²⁻³.

Найістотнішою рисою соціалістичної художньої культури є гармонійне поєднання інтернаціонального і національного. Причому, в розвинутому соціалістичному суспільстві дедалі більшого значення набувають спільні інтернаціоналістські риси, притаманні національним художнім культурам соціалістичних націй. Ці культури і за своєю сутністю, і за своєю формою, і за своїми досягненнями в арсеналі засобів художньої виразності набувають все яскравіше вираженого інтернаціо-

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 19.

²⁻³ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік. К., 1972, стор. 21.

нального характеру. Цей характер розкривається в істотних особливостях національних художніх культур всіх націй і народностей Радянського Союзу.

Характерними рисами соціалістичної культури є партійність, народність, інтернаціоналізм, патріотизм, гуманізм, революційний оптимізм, самовіддане служіння ідеалам комунізму. Соціалістична художня культура впливає на формування творчої активності людини, на художньо-естетичну організацію її побуту, особливості духовних потреб індивіда в радянському суспільстві і, отже, відіграє важливу роль в усіх ідеологічних, духовних проявах соціалістичного способу життя. Задовольняючи духовні потреби людини, художня культура формує її естетичні почуття, емоції, духовні ідеали і рівень загальної естетичної культури.

Результативність і ефективність впливу художньої культури на розвиток людини, на становлення її різнобічних духовних потреб залежить як від об'єктивних матеріальних передумов, створених соціалістичним способом життя, так і від внутрішніх закономірностей розвитку самої культури. До цих закономірностей належить інтернаціоналізація художніх культур всіх націй і народностей в розвинутому соціалістичному суспільстві. Характеризуючи цю закономірність, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнев в доповіді «Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік» зазначав: «За півстоліття існування СРСР у нас склалась і розцвіла єдина за духом і своїм принциповим змістом радянська соціалістична культура. Ця культура включає в себе найцінніші риси і традиції культури та побуту кожного з народів нашої Батьківщини. В той же час будь-яка з радянських національних культур живиться не тільки з власних джерел, але й черпає з духовного багатства інших братніх народів і; з свого боку, благотворно впливає на них, збагачує їх»⁴.

Інтернаціоналізація художніх культур соціалістичних націй — це не ізольований від інших сфер соціалістичного способу життя процес, а органічно пов'язаний з ними. Це — закономірність економічного, соціально-політичного і культурного розвитку радянського суспільства, яка докорінно відрізняється від інтернаціоналізації в умовах капіталістичного суспільства.

В. І. Ленін, розкриваючи основні особливості інтернаціоналізації при капіталізмі, в статті «Критичні замітки з національного питання» писав: «Капіталізм... знає дві історичні тенденції в національному питанні. Перша: пробудження національного життя і національних рухів, боротьба проти всякого національного гніту, створення національних держав. Друга: розвиток і частішання всіляких зносин між націями, ломка національних перегородок, створення інтернаціональної єдності капіталу, економічного життя взагалі, політики, науки і т. д.»⁵.

Якщо ці діаметрально протилежні тенденції непримиренні за часів капіталізму, то в соціалістичному суспільстві вони органічно доповнюють одна одну.

Соціально-економічні і ідейно-політичні основи соціалістичного суспільства спричиняють, як відзначається в Програмі КПРС, бурхливий і всебічний розвиток кожної соціалістичної нації і водночас сприяють їх поступовому зближенню, посиленню їхніх взаємозв'язків. Отже, інтернаціоналізація при соціалізмі благотворно впливає на всі

⁴ Л. І. Брежнев. Про п'ятдесятиріччя Союзу Радянських Соціалістичних Республік, стор. 21.

⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 24, стор. 121.

сфери економічного, політичного, ідеологічного і культурного життя всіх націй і народностей, всіх класів і соціальних груп.

Цей процес зумовлює єдність складових елементів соціалістичного способу життя в сфері творчої праці, в соціалістичному побуті, в структурі духовних потреб всіх націй і народностей. Стали визначальними ті особливості способу життя, що свідчать про його нову, соціалістичну природу.

Вплив літератури і мистецтва на соціалістичний спосіб життя радянської людини визначається кращими національними традиціями братніх художніх культур, їх новими рисами, новим ідейно-естетичним змістом, що характеризується високим інтернаціональним пафосом. Корінні соціально-економічні і суспільно-політичні особливості розвинутого соціалістичного суспільства зумовлюють зростання в системі його структурних елементів ролі художньої культури.

Художня культура активно формує естетичні почуття людини, збагачує світ її внутрішніх емоцій, підносить на вищий рівень культуру почуттів; зміцнює її світоглядні позиції (бо формування діалектико-матеріалістичного світогляду органічно пов'язане з процесом зростання естетичної свідомості людини); пробуджує у людини творчі здібності, творче ставлення до праці; є важливим чинником будівництва комунізму.

Ось чому Комуністична партія надає великого значення ідейно-естетичному збагаченню радянської художньої культури, боротьбі проти ворожої буржуазної і буржуазно-націоналістичної ідеології в художній творчості, піднесенню ролі соціалістичної літератури і мистецтва в естетичному вихованні кожної людини і утвердженні соціалістичного способу життя.

В нашій країні кожна з національних художніх культур підноситься на вищі рівні ідейно-естетичного розвитку, посідає важливе місце в ідейно-політичному житті нашого суспільства, в формуванні естетичної культури і способу життя радянських людей. Соціалістичне суспільство інтернаціоналізує політичне та духовне життя людей, естетичну та художню культуру.

Побудова соціалістичного суспільства в СРСР, зміна соціальної структури радянського суспільства підтвердили глибоку науковість соціальних прогнозів В. І. Леніна, довели, що «весь хід суспільного життя веде до зближення всіх націй між собою»⁶⁻⁸.

Інтернаціоналізація художньої культури радянського народу як вияв соціалістичного способу життя ґрунтується на глибокій повазі до національних художніх традицій кожної з націй та народностей нашої країни, на вивченні і творчому опануванні цих традицій та використанні найбільш цінних ідейно-естетичних досягнень кожної з національних культур, в створенні соціалістичної багатонаціональної художньої культури.

Національне в художній культурі кожної з націй і народностей соціалістичної Вітчизни органічно включає інтернаціональні досягнення в розвитку демократичної літератури і мистецтва. Йдеться не тільки про формально-образні елементи художньої творчості, а насамперед про її ідейно-тематичне багатство, ідейно-політичну спрямованість.

Інтернаціональне і національне в художній культурі радянського народу є явищем конкретно-історичним, пов'язаним з особливостями соціально-економічного і суспільно-політичного розвитку нашої країни в різні історичні періоди, це — результат корінних змін в усіх сферах життя радянського суспільства.

⁶⁻⁸ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 24, стор. 281.

Єдність інтернаціонального і національного в літературі і мистецтві кожного з народів означає, що сучасна художня культура Радянського Союзу — принципово нова якість в мистецькому прогресі людства — інтернаціональному по суті, художня культура нової історичної спільності людей — радянського народу.

У розвинутому соціалістичному суспільстві взаємозв'язок, взаємодія, взаємобагачення національних культур стали важливою закономірністю багатонаціональної художньої культури. Нині слід особливо підкреслити, що творчий зв'язок і взаємодія братніх художніх культур мають не двосторонній, а багатосторонній, багатоманітний і різнобічний характер. Завдяки науково-технічному і культурному прогресові кожна нація і народність Радянського Союзу досягли таких успіхів в розвитку своїх художніх культур, що можуть в процесі взаємозв'язків і взаємовпливів ідейно і професійно збагачувати інші братні культури.

Водночас підкреслимо, що велике значення для всього процесу інтернаціоналізації мистецького життя соціалістичних націй і народностей має художня культура російського народу.

Класики української революційно-демократичної літератури, видатні діячі радянської української літератури і мистецтва відзначали виняткову роль російської художньої культури в мистецькому прогресі всіх народів Радянського Союзу і зокрема українського народу.

Про це писав, зокрема, великий український революціонер-демократ Іван Франко в статті «Щирість тону і щирість переконань». Борючись проти українських буржуазних націоналістів, він переконливо довів спільність корінних ідейно-естетичних завдань російської та української демократичної літератури. «Ми любимо великоруський народ, — твердив Франко, — любимо і виучуємо його мову і читаємо в тій мові певно не менше, а може й більше від вас. І російських письменників, великих світочів у духовнім царстві, ми знаємо й любимо... і ми чуємо себе ближчими до них, як до вас, чуємо себе солідарними з ними у всім, що для нас дороге і святе і високе, бо знаємо, що се не фрази, не «символи» якогось фікційного єдинства, а кровні, життєві здобутки вселюдської цивілізаційної праці»⁹.

Своїми успіхами в художньому розвитку Радянська Україна значною мірою зобов'язана також впливові художньої культури всіх соціалістичних націй СРСР, країн світової соціалістичної співдружності. Ці творчі взаємозв'язки і взаємовпливи дедалі розширюються і поглиблюються, охоплюючи різні сторони художнього пізнання і освоєння дійсності.

Діячі українського радянського мистецтва і літератури ретельно і уважно вивчають кращі зразки художніх культур братніх народів, уважно стежать за виникненням і розвитком нових жанрів у літературі, музиці, живопису, театрі та кіно. Відомий український композитор народний артист СРСР Андрій Штогаренко, вивчаючи історію і музичну культуру Вірменії, написав захоплюючий твір — симфонічні «Вірменські картинки». Українські радянські художники, графіки, скульптори в різних жанрах образотворчого мистецтва звертаються до героїчної історії, до життя видатних діячів культури братніх народів. Так, життя і творча діяльність чуваського поета Сеспеля спонукали Юрія Збанацького написати роман «Сеспель», що став літературною основою фільму, створеного на кіностудії імені Довженка. Важко уявити сьогодні українську радянську поезію і прозу без творчого співробітництва і дружби її представників з видатними письменниками і поетами братніх художніх літератур.

⁹ Іван Франко. Твори в двадцяти томах, т. XVI. К., 1955, стор. 354.

Яскравим вираженням соціалістичного способу життя трудящих України є виявлення ними глибокого інтересу до мистецьких здобутків і кращих художніх творів братніх культур. На Україні з року в рік зростає потяг до сучасної білоруської літератури, до творів литовських і естонських письменників з їх проникненням у психологію героїв, до багатопланових романів видатних грузинських, вірменських, молдавських прозаїків. Зростає також інтерес до інших видів мистецтв братніх народів.

Мистецтво України, зазнаючи систематичного впливу братніх художніх культур, в свою чергу відіграє важливу роль в розквіті культури всіх націй і народностей Радянського Союзу, в утвердженні в ній соціалістичного способу життя, в подоланні ворожих нам ідей і моральних принципів. В розвитку всіх жанрів літератури і мистецтва народів СРСР відчувається багатоплановий вплив творчості видатних діячів української радянської художньої культури.

У процесі інтернаціоналізації художніх культур соціалістичних націй, посиленні їх багатосторонніх творчих взаємовпливів і взаємозв'язків небувало зростає і зміцніла дружба всіх народів Радянського Союзу, яка є однією з рушійних сил розвинутого соціалістичного суспільства. Ідеї соціалістичного патріотизму і інтернаціоналізму, братерства народів, «чуття єдиної родини» лежать в основі ідейно-політичних позицій радянських митців, є головною спонукальною силою і провідною темою їхньої творчості.

Інтернаціоналізація, взаємодія і взаємозбагачення літератури і мистецтва братніх народів в розвинутому соціалістичному суспільстві відбувається в традиційних і в нових, породжених сучасністю, формах. До цих форм належать декади, тижні, дні національних художніх культур в Москві, в столицях, в містах і селах союзних республік. Поряд з цим великого поширення дістали творчі звіти митців перед виробничими трудовими колективами, творчі договори про співробітництво з цими колективами.

Здобули визнання і такі форми, як виставки творів образотворчого мистецтва, декади музичних культур, декади театрального мистецтва, кінофестивалі, обмін делегаціями діячів художньої культури братніх народів та ін.

Дедалі частіше відбуваються конференції, симпозіуми, диспути, на яких здійснюється широкий обмін з найважливіших проблем літературознавства і мистецтвознавства, художньої критики. Досить показовою є Всесоюзна нарада критиків у Москві (січень 1974 року), де обговорення доповідей Л. Новиченка «Критерії. Методологія. Майстерність» та В. Сучкова «Соціалістичний реалізм сьогодні» перетворилося в широкий обмін інформацією не тільки про стан літературної критики, а й про характерні риси розвитку братніх літератур в сучасному розвинутому соціалістичному суспільстві.

Відзначаючи різноманітність форм творчих взаємозв'язків і взаємовпливів братніх художніх культур, зауважимо, що йдеться не тільки про професійне, але й про самодіяльне мистецтво, про художню творчість широких народних мас. Ця взаємодія збагачує художню культуру всіх націй і народностей нашої країни, вносить нові риси в культурні потреби радянських людей.

Посилення взаємозв'язків братніх художніх культур, сприяючи утвердженню комуністичної ідеології і моралі, соціалістичного способу життя супроводжується рішучою і послідовною боротьбою проти буржуазної і буржуазно-націоналістичної ідеології. Як зазначав Перший секретар ЦК КП України В. В. Щербицький, виступаючи з промовою під час вручення Україні ордена Дружби народів, «партія Леніна

виховала радянських людей в дусі інтернаціоналізму, викувала велику всеперемагаючу силу — дружбу народів»¹⁰.

Інтернаціоналізація художнього розвитку всіх націй і народностей СРСР має не тільки внутрішнє, а й міжнародне значення, насамперед в зростанні духовного багатства і утвердженні нового способу життя в країнах соціалістичної співдружності. «Партія вважає, — підкреслюється в Програмі КПРС, — необхідним розширяти культурні зв'язки СРСР з країнами соціалістичної системи, а також з іншими країнами в інтересах взаємного обміну досягненнями науки і культури, взаєморозуміння і дружби народів»¹¹.

Взаємозв'язок, взаємодія і взаємозбагачення художніх культур країн соціалістичної співдружності, набираючи найрізноманітніших форм і маючи постійний, систематичний характер, сприяють тому, що ідейно-естетично збагачуються і розквітають всі ці культури, зростає їх роль в естетичному вихованні і формуванні нової людини — творця соціалістичного суспільства.

В процесі широкого культурного обміну з капіталістичними країнами і країнами, що розвиваються, робітничий клас, широкі трудящі маси, демократична інтелігенція цих країн мають реальні можливості переконатися в ідейно-політичній зрілості, естетичній цінності і моральній величчю художньої культури радянського народу. Саме в ній дедалі повніше виявляються ті риси художньої культури робітничого класу, на які вказував В. І. Ленін в статті «Робітничий клас і національне питання»: «Робітники створюють в усьому світі свою, інтернаціональну культуру, яку давно підготовляли проповідники свободи і вороги гноблення. Старому світові, світові національного гноблення, національної гризні або національного відособлення, робітники протиставляють новий світ єдності трудящих усіх націй, в якому нема місця ні для одного привілею, ні для найменшого гноблення людини людиною»¹².

Завдяки благодію і життєдайному процесові інтернаціоналізації художня культура кожної нації і народності Радянського Союзу стає надбанням всіх його народів, слугує справі побудови комунізму.

* * *

В духовній життєвої розвитку соціалістичного общества видне місце займає художественная культура. Наиболее существенной тенденцией ее развития является гармоническое соединение интернационального и национального моментов, реализующееся в различных формах взаимодействия и взаимообогащения художественных культур всех наций и народностей СССР. Видное место в создании единой культуры социалистического общества занимают взаимоотношения художественных культур стран социалистического содружества.

Интернациональный характер социалистической художественной культуры является выражением единства социально-экономических и политических задач, которые ставятся практикой социалистического и коммунистического строительства. Художественная культура социалистического общества направлена на укрепление мировоззренческих позиций строителей социализма и коммунизма, на воспитание в человеке творческого отношения к труду, поднимая на более высокий уровень его эстетические потребности.

¹⁰ «Комуніст України», 1973, № 8, стор. 37.

¹¹ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 115.

¹² В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 23, стор. 145.

Місце політичної ідеології у взаємозв'язку соціального пізнання і практики*

М. І. МИХАЛЬЧЕНКО

Політичне життя сучасного світу являє собою складну картину. Гостра ідеологічна боротьба двох світів, економічне змагання соціалістичної і капіталістичної систем як глобальний вираз класової боротьби становить його найвиразнішу рису. Визначення місця політичної ідеології у взаємозв'язку соціального пізнання і суспільної практики є дуже складною проблемою. Складність і багатоплановість компонентів, які характеризують політичне життя суспільства, різне тлумачення функцій політичної ідеології у марксистському і буржуазному суспільствознавстві, особливість взаємозв'язку політичної ідеології з іншими галузями соціального знання, специфіка предмету соціального пізнання і зумовлені цією специфікою особливості передбачення соціального майбутнього — все це впливає на політичну практику класів, партій, держав.

Наукове пізнання практики суспільного життя з позицій матеріалістичної діалектики як методу творчого освоєння дійсності передбачає всебічний аналіз, врахування зв'язків досліджуваного об'єкта з іншими. Сучасна епоха висуває на перший план політичні ідеї, які виступають у вигляді політичних ідеологій класів. Матеріалістичне пізнання ідеологічних систем вимагає знання об'єктивних соціальних закономірностей, практики політичного життя, відображення результатів пізнання в ідеології. З'ясування класового характеру ідеологічних систем є конкретним врахуванням соціальних умов, в яких це пізнання відбувається, розкриттям впливу цих умов на зміст політичних ідей, усвідомленням процесу постійного зростання ролі політичних ідей у наш час.

Зростання ролі політичної ідеології марксизму-ленізму пов'язане з характером сучасної епохи. Ще у 1911 році В. І. Ленін у статті «Наші скасовувачі» підкреслював, що епохи революцій висувають на перший план політичні ідеї. Він писав: «При багатстві й різносторонності ідейного змісту марксизму нічого немає дивного в тому, що в Росії, як і в інших країнах, різні історичні періоди висувають особливо вперед то одну, то іншу сторону марксизму. В Німеччині до 1848 року особливо висувалося філософське формування марксизму, в 1848 році — політичні ідеї марксизму, в 50-ті й 60-ті роки економічне вчення Маркса. В Росії до революції особливо висунулося застосування економічного вчення Маркса до нашої дійсності, під час революції — марксистська політика, після революції — марксистська філософія. Це не значить, що дозволено будь-коли ігнорувати одну із сторін марксизму; це значить тільки, що не від суб'єктивних бажань, а від сукупності історичних умов залежить *переважання інтересу* до тієї чи іншої сторони»¹.

* Скорочений виклад доповіді на методологічному семінарі відділу історичного матеріалізму Інституту філософії АН УРСР.

¹ В. І. Ленін і н. Повне зібр. тв., т. 20, стор. 121.

Політична ідеологія є найбільш розвинутою за рівнем зрілості і ступенем теоретичної систематизації сферою політичної свідомості. У політичній ідеології знаходять свій вияв корінні інтереси суспільних класів.

Виникнення певних суспільних теорій, ідей обумовлене суспільним і насамперед економічним розвитком суспільства на конкретно-історичному етапі. «Ті самі люди, які встановлюють суспільні відносини відповідно до розвитку їх матеріального виробництва, створюють також принципи, ідеї і категорії відповідно до своїх суспільних відносин.

Таким чином, ці ідеї, ці категорії такі ж мало вічні, як і відносини, що вони їх виражають. Вони являють собою *історичні і минуці продукти*»².

Люди вступають у матеріальні відносини, які існують об'єктивно і складаються з необхідністю, незалежно від їхньої волі і свідомості. Щодо ідеологічних відносин, то вони, будучи відображенням матеріальних відносин, виникають, проходять попередньо через свідомість людей. Включення людей в ідеологічні відносини залежить від усвідомлення ними свого класового становища, від того, наскільки інтереси і ідеї певної соціальної спільності стали їхніми власними інтересами і ідеями.

Марксизм-ленінізм показав, що спосіб виробництва — це не лише спосіб створення матеріальних благ, а й спосіб виробництва всього життєвого процесу людини, її життєдіяльності³.

В процесі виробництва власної життєдіяльності люди продукують політичні, правові, філософські, моральні та інші погляди — всю сукупність ідеологічних відносин, що виникає на основі певного економічного базису. Матеріалістичне розуміння історії показує об'єктивні умови виникнення інтересів, що знаходять вияв в цих ідеях. «Це розуміння історії, на відміну від ідеалістичного, не розшукує в кожній добі якунебудь категорію, а залишається весь час на *грунті* дійсної історії, пояснює не практику з ідей, а пояснює ідейні утворення з матеріальної практики...»⁴⁻⁵.

Марксистське розуміння природи всіх утворень свідомості як процесу, зумовленого в кінцевому підсумку виробництвом людьми свого матеріального життя, дає змогу визначити основу виникнення політичних ідей, причини їх функціонування в суспільстві і зникнення. Діалектико-матеріалістичний метод дозволяє з даних відношень реального життя вивести відповідні їм форми свідомості⁶.

Ф. Енгельс писав: «Економічні відносини кожного даного суспільства проявляються насамперед як *інтереси*»⁷. Марксист при аналізі ідеологічних відносин повинен «...відшукувати корені суспільних явищ у виробничих відносинах, ...зводити їх до *інтересів* певних класів»⁸.

В реальному житті формуються як політичні ідеї, що адекватно відображують дійсність, так і такі, що містифікують її. В буржуазному суспільстві індивід фетишизує ідеологію і стає рабом продуктів власного духовного виробництва, функцією ідеології. Буржуазна політична ідеологія — перекинутий форма відображення реальних соціальних фактів. Це перекинуття зумовлюється природою класово-антагоністичного суспільства, прагненням пануючих класів зберегти своє панування не тільки в галузі економічній, а й у духовній.

² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 130.

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 13, стор. 6—7.

⁴⁻⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 35.

⁶ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 355.

⁷ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 18, стор. 262.

⁸ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 1, стор. 496.

Марксизм науково розкрив причини існування ідеологічних ілюзій, що ґрунтуються на ідеалізмі та метафізиці, їх історично минулий характер, показав їх економічні та соціально-класові корені. Ідеологічна ілюзія, суть якої полягає в тому, що панування класу видається за панування ідей, інтереси пануючого класу видаються за суспільні, а єдиним шляхом розв'язання соціальних конфліктів оголошується зміна ідей, зживає себе.

Докорінна протилежність класових інтересів буржуазії і робітничого класу визначає непримиренність буржуазної і комуністичної політичних ідеологій. Справді науковою є марксистсько-ленінська політична теорія, оскільки вона об'єктивно відображує політичні інтереси найпрогресивнішого класу — робітничого, які відповідають закономірностям суспільного прогресу.

Політиці як надбудовному явищу властива відносна самостійність, що знаходить свій вияв у зворотному впливі на економіку, на соціальний розвиток. Політичні ідеї також набувають відносної самостійності, їх не можна прямо, безпосередньо вивести з економічних відносин. Будучи зумовленими економічним базисом лише в кінцевому підсумку, вони є результатом розвитку політичної частини надбудови, її взаємодії з іншими формами суспільної свідомості.

Свою реальність і життєвість політичні ідеї набувають в практичних діях людей, коли вони, оволодівши масами, стають мотивами і стимулами їхньої діяльності. В. І. Ленін підкреслював: «...Найістотніші, «вирішальні» інтереси класів можуть бути задоволені *тільки* корінними *політичними* перетвореннями взагалі»⁹.

Нові політичні ідеї, в яких знаходять свій вияв назрілі соціальні потреби, сприяють формуванню цілей політичної боротьби прогресивних класів, вказують шляхи і засоби їх досягнення. Розробка програми, стратегії і тактики класової боротьби робітничого класу проти буржуазії за побудову нового суспільства здійснюється в результаті ідеологічної діяльності Комуністичної партії. Ця діяльність зумовлюється знанням об'єктивних законів суспільного розвитку, що дозволяє стверджувати, що класові інтереси пролетаріату, політична лінія комуністичних та робітничих партій повністю відповідає об'єктивній логіці розвитку суспільства.

Ідеї, що виступають у вигляді певної системи, становлять ідеологію класів. Ідеологія є формою класової самосвідомості, системою теорій, ідей, поглядів і понять, в якій виражено корінні інтереси класів та інших соціальних спільностей, практичні позиції класів щодо інших класів та соціальних спільностей і програма суспільного розвитку.

При аналізі ідеологічних відносин марксизм-ленінізм виходить з того, що боротьба в сфері ідеології є формою класової боротьби. Історичний матеріалізм розкриває об'єктивні закономірності суспільно-історичного процесу, створює надійну наукову основу для розробки стратегії і тактики міжнародного комуністичного і робітничого руху, всіх дійсно революційних рухів у світі. Він являє собою теоретично-пізнавальний фундамент наукового управління суспільством в умовах соціалізму. На цій основі здійснюється справді науковий аналіз політичних явищ, сутності і конкретних форм діяльності класів, соціальних груп, партій, громадських організацій і окремих осіб. Марксистська політична теорія як одна з найважливіших складових частин історичного матеріалізму створює передумови для впровадження наукових ідей в політичну практику, для наукового пізнання сутності політичного розвитку суспільства.

⁹ В. І. Ленін, Повне зібр. тв., т. 6, стор. 44.

При аналізі політичного розвитку суспільства необхідно розглядати політику у двох аспектах: як практичні дії, особливу сферу творчої діяльності класу, партії, окремих осіб, як практичне мистецтво політичної діяльності і, разом з тим, як специфічну форму суспільної свідомості, в якій фіксуються результати наукового пізнання соціальної дійсності.

Політична ідеологія, як і інші форми ідеології (етична, правова тощо), є формою класової самосвідомості. Вона теоретично обґрунтовує політику класів, насамперед їх економічну, державну політику, і є системою теорій, ідей, поглядів, в яких виражено корінні інтереси класів у сфері політики, їхнє ставлення до інших класів, соціальних груп, їхня програма розвитку суспільства за теперішніх умов і на майбутнє. Але в ній, на відміну від інших форм ідеології, дуже важливу роль відіграє програма розвитку.

Роль політичної ідеології в житті суспільства визначається соціальними відносинами, які детермінують історичну і політичну діяльність класів.

У політичній ідеології марксизму-ленінізму втілена єдність суспільно-політичного пізнання і суспільної практики. Ця єдність знаходить вияв у взаємопроникненні політичної теорії і політичної практики. Як практичне керівництво у діяльності класів, політична теорія є ідеологічним засобом впливу на широкі народні маси. Політична практика є основою розвитку теорії. Через політичну практику відбувається переведення ідейно-теоретичних положень і принципів у площину політичної боротьби, практичної діяльності партій, класів, держав. На практиці вивіряється ефективність шляхів, методів і засобів ідеологічного впливу на маси, функціонування політичних установ. Водночас політична практика потребує постійного діалектико-матеріалістичного осмислення цілей і завдань практичної діяльності, вона стимулює розвиток соціально-політичної теорії в напрямку реалізації головної суспільної мети — будівництва комунізму і створює необхідні для цього суспільні передумови.

У практиці визрівають передумови народження нової теорії. Ідея, породжена практикою, освітлює новий шлях пізнання суспільних явищ, фактів, закономірностей. Практика розвивається в напрямі, прокладеному теорією. Таке взаємопроникнення, що збагачує і соціальне пізнання і суспільну практику, властиве марксистсько-ленінській політичній ідеології.

За соціалізму діяльність класів і соціальних груп, спрямована на задоволення їхніх корінних інтересів, справляє вирішальний вплив на розвиток продуктивних сил суспільства, на удосконалення системи виробничих відносин, інших сторін практики суспільного розвитку. А політична практика соціалізму є не лише основою осягнення сутності політичних феноменів, а й критерієм істинності такого пізнання. Вона розкриває широкі можливості для застосування пізнаних законів суспільного розвитку в діяльності Комуністичної партії і соціалістичної держави.

В залежності від загальних політичних, класових цілей розробляються тактичні форми боротьби трудящих по досягненню конкретних завдань суспільного розвитку. Для комуністів обрання засобів досягнення тих чи інших завдань — це не тільки питання тактики у вузькому розумінні, це ідеологічне питання світогляду і моралі. Така грандіозна мета — побудова комуністичного суспільства — може бути здійснена тільки такими засобами, які відповідають її природі, виходять з її сутності.

Всебічне і глибоке осягнення всієї сфери ідеологічних відносин

можливе на основі єдності пізнавального і перетворюючого ставлення людини до соціальної дійсності. Практика є перетворенням дійсності, яке відбувається згідно з людськими цілями. Будь-яка форма відображення дійсності людиною, відмінна від практики (наприклад, наукове пізнання), також є відображенням об'єкта, яке формується завдяки і на основі його практичного, чуттєво-предметного перетворення.

Політичну ідеологію марксизму-ленінізму характеризує взаємо-перехід теорії і практики. В марксистсько-ленінській ідеології програма суспільного розвитку розробляється на основі аналізу діалектики продуктивних сил і виробничих відносин, класового аналізу всієї суспільної практики. Марксистсько-ленінське вчення про суспільно-економічні формації ґрунтується на глибокому і всебічному аналізі всіх форм практичної людської діяльності, але насамперед в сфері матеріального виробництва.

Пізнання в його гносеологічному чи соціальному аспектах функціонує і розвивається лише на основі практики. «...Розв'язання *теоретичних* протилежностей саме виявляється можливим... тільки за допомогою практичної енергії людей, і... тому їх розв'язання аж ніяк не є завданням тільки пізнання, а являє собою *дійсне* життєве завдання, яке *філософія* не могла розв'язати саме тому, що вона бачила в ній тільки *теоретичне* завдання»¹⁰.

Оскільки інтереси робітничого класу збігаються з об'єктивним ходом історії, з тенденціями суспільного розвитку, марксистсько-ленінська ідеологія, яка спирається на наукове пізнання законів суспільного розвитку, виражає інтереси робітничого класу, є теоретичною основою революційної практики перебудови суспільства на комуністичних засадах.

Наукове суспільне пізнання здійснюється на основі класових критеріїв, які мають вирішальне значення як для осягнення сутності ідеологічних явищ, так і для впровадження в суспільну практику досягнутих результатів. Вже в ранніх творах К. Маркса і Ф. Енгельса суспільні теорії аналізуються у зв'язку з практикою соціального розвитку. В «Тезах про Фейєрбаха» йдеться вже не лише про пізнання світу, про роль теорії і практики в розвитку суспільства, а про необхідність зміни буржуазних відносин, висувається завдання практичного, революційного перетворення буржуазного суспільства, теорія і практика розглянуті в їх органічній єдності, тобто як «революційна», «практично-критична діяльність»¹¹. Політична ідеологія марксизму-ленінізму як єдність революційної теорії і практики орієнтована на здійснення цих завдань. В ній розкрито шляхи становлення і розвитку нової, комуністичної суспільно-економічної формації, обґрунтовано всевітньо-історичну місію робітничого класу на чолі з Комуністичною партією у творенні нового суспільства відповідно до об'єктивних потреб історичного прогресу.

Таким чином, практично-політичні висновки, що випливають з теоретичних положень марксизму-ленінізму, полягають у тому, що політична практика виступає критерієм істинності політичних ідей і принципів, а самі теоретичні концепції служать цілям практичного перетворення суспільства. Єдність пізнання і практики, що становить одну з головних рис ідеології марксизму-ленінізму, є великим стимулом розвитку всіх сфер соціалістичного суспільства, дає змогу всемірно стимулювати розвиток позитивних явищ, нейтралізувати прояви нега-

¹⁰ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 552.

¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 1.

тивних, відкриває необмежені можливості для практичної реалізації результатів соціального пізнання в інтересах народних мас.

Буржуазну суспільно-політичну теорію характеризують еkleктизм, неадекватне відображення реальної дійсності. Більшість буржуазних концепцій, що намагаються пояснити історичні, суспільні процеси в епоху мирного співіснування двох світових систем — соціалізму і капіталізму, ставить головним завданням збереження капіталізму, відвернення робітничого класу від класової боротьби, проводить тезу про «ідеологічне співіснування» комуністичної і буржуазної ідеологій. Теорії У. Росту, П. Сорокіна, Д. Белла, Дж. Гелбрейта, З. Бжезінського, Р. Арона, А. Тойнбі та інших носять тенденційний характер, перекручують дійсний ідейно-політичний розвиток.

Порочність методологічних засад, з яких виходять буржуазні соціологи, не дає їм змоги здійснити широкі теоретичні узагальнення, розкрити закономірності розвитку буржуазного суспільства.

Для сучасної буржуазної суспільно-політичної думки характерним є дедалі зростаючий розрив між теорією і практикою. Він впливає з природи і сутності політики імперіалістичної буржуазії, інтереси якої суперечать суспільному прогресу. З цієї причини експлуататорські класи не зацікавлені в об'єктивних результатах пізнання закономірностей суспільного розвитку. На відміну від політичних теорій періоду боротьби буржуазії проти феодалізму, коли буржуазія певною мірою була зацікавлена у пізнанні реальних суспільних явищ, її сучасні політичні доктрини є псевдонауковими. Вони покликані затушовувати антагоністичні класові суперечності капіталістичного суспільства. Буржуазні ідеологи абсолютизують політичні ідеї, розглядають їх у відриві від економічно-класових основ¹². Ідеологія нерідко протиставляється науці.

Автори буржуазних соціально-політичних концепцій, ядро яких становить антикомунізм, намагаються заперечити науковий характер марксистсько-ленінської ідеології. Вони ігнорують той незаперечний факт, що марксистсько-ленінська ідеологія докорінно відрізняється від усіх інших ідеологічних систем. В. І. Ленін писав, що марксизм відрізняється від усіх інших соціалістичних теорій діалектичним поєднанням цілковитої наукової тверезості в аналізі об'єктивного стану речей і об'єктивного ходу еволюції з найрішучішим визнанням значення революційної енергії, революційної творчості, революційної ініціативи мас, а також, звичайно, окремих осіб, груп, організацій, партій, що вміють нащупати і реалізувати зв'язок з тими чи іншими класами¹³.

В результаті загострення основної суперечності капіталістичного суспільства зростають і суперечності між політичними теоріями й політикою імперіалістичної буржуазії.

Далі М. І. Михальченко відповів на запитання учасників семінару.

Питання: Які характерні риси сучасного імперіалізму в сфері політичної теорії і політичної практики?

Відповідь: Для сучасного імперіалізму характерні антидемократичні тенденції в політико-ідеологічній сфері, зростаючий розрив між теоретичними програмами буржуазних партій та їх практичною реалізацією. Його глобальна стратегія і антикомунізм набувають нових рис: посилення агресивних акцій проти окремих загонів світового револю-

¹² С. Липсет. Политическая социология. У кн.: Американская социология. М., 1972, стор. 203—219.

¹³ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 1, стор. 317—318.

ційного руху поєднується з тактикою «гнучкого впливу» на соціалістичну систему з тим, щоб домогтися її ідейно-політичного ослаблення. Свій практичний вияв ця тактика набула в концепції «наведення мостів». Так, З. Бжезінський проголошує «теорію еволюції», тобто організацію цілеспрямованого тиску рештків дрібнобуржуазних сил на позиції соціалізму з тим, щоб досягти поступової «еволюції» соціалістичних країн в напрямі західних «технократичних суспільств».

Але неспроможність вихідних принципів буржуазної ідеології стає тим більше очевидною, чим повніше здійснюються на практиці нові соціалістичні принципи і ідеали, чим ширші кола народних мас беруть участь в їх здійсненні.

Буржуазні політологи на словах визнають нову розстановку сил на міжнародній арені, але на практиці виступають як противники розрядки напруженості. Так, З. Бжезінський у праці «Між двох сторіч» твердить, що не може бути глобального співробітництва між США і СРСР і що треба взяти курс на ліквідацію соціалізму не тільки політичними засобами, а й економічними, через економічну експансію спочатку в слабозвинутих країнах, а потім і в соціалістичних. Проте, незважаючи на потуги зятяних антикомуністів і всупереч їм, реалістичні тенденції у зовнішніх відносинах капіталістичних країн з країнами соціалізму прокладають собі дорогу. Це обумовлено реальними успіхами соціалістичної системи, зростанням революційного руху у світі. Під впливом цих обставин тверезо мислячі представники правлячих кіл капіталістичних держав змушені змінювати свої політичні погляди і робити свій зовнішньополітичний курс більш реалістичним.

Водночас буржуазні політологи у внутрішній політиці беруть курс на утримання мас в стані політичної індеферентності, щоб забезпечити вплив на них буржуазних ідей, ідеалів, стереотипів. Бажання утримати народ під впливом буржуазної ідеології — в цілому захисна тенденція в стратегії імперіалізму, але імперіалізм не відкинув мрій про контр-наступ.

Буржуазні, соціал-реформістські партії капіталістичних країн дезінформують маси. У своїх політичних програмах вони всіляко намагаються представити себе виразниками інтересів всіх класів суспільства. Проте на практиці їхня політика спрямована на захист капіталістичного ладу, системи експлуатації і гноблення трудящих. В. І. Ленін підкреслював: «Треба відрізнити програми буржуазних партій, банкетні і парламентські промови ліберальних кар'єристів від їх справжньої участі у справжній народній боротьбі. На словах всі і всякі буржуазні політики, в усіх парламентських країнах, завжди розпиналися за демократію, в той же час зраджуючи демократію»¹⁴.

В сучасних умовах, коли загальна криза капіталізму продовжує поглиблюватись, коли невинно розвивається світовий революційний процес, різко загострились суперечності в усіх сферах буржуазного суспільства — економічній, соціально-політичній, ідеологічній. Гостру кризу переживає буржуазна суспільна свідомість. Водночас під впливом марксистсько-ленінської ідеології і класової боротьби відбувається процес дальшого зростання політичної свідомості трудящих капіталістичних країн. Буржуазні апологети, всіляко намагаючись пристосуватись до нових умов ідеологічної боротьби, модернізують традиційні політичні теорії, вдаючись до обгрунтування більш замаскованих форм експлуатації і гноблення трудящих, до ідеологічних диверсій проти соціалістичних країн, міжнародного комуністичного і робітничого руху.

¹⁴ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 16, стор. 434.

Питання: Чим відрізняються політичні теорії сучасного імперіалізму від теорій «класичного буржуазного суспільства» XVIII—XIX ст.

Відповідь: Сутність сучасних буржуазних теорій впливає з характеру сучасного капіталістичного суспільства. Імперіалізм давно вже відкинув «респектабельні» форми панування над масами, які були притаманні капіталізму епохи буржуазних революцій, коли буржуазія виступала як прогресивний клас того часу, маскуючи гноблення трудящих, висуваючи абстрактні лозунги демократії і свободи. Сучасний імперіалізм зневажає демократичні права і свободи народних мас, застосовує проти них засоби відкритого насильства, жорстокі методи поліцейських переслідувань, антиробітниче законодавство. Водночас широко використовуються демагогія, буржуазний реформізм, опортуністична ідеологія, постійно відшукуються нові методи, спрямовані на підриг робітничого руху зсередини, розкол його, робляться спроби «інтегрувати» робітничий рух в систему капіталістичного суспільства.

В цих умовах характерною рисою політичної ідеології імперіалістичної буржуазії є дуалізм її функцій¹⁵. З одного боку, вона становить ідейну основу політичної практики правлячих кіл капіталістичних держав, з другого,— є знаряддям ідеологічної обробки населення. Змістом політичних доктрин є переважно прагматичні ідеї, розроблені на основі емпіричних досліджень. Тому конкретні рішення побудовані на врахуванні певних реальних тенденцій в розвитку економіки й політики. Це значною мірою пояснюється особливостями сучасного капіталізму, який пристосовується до нової обстановки в світі, прагненням монополій широко використати досягнення науково-технічного прогресу для зміцнення своїх позицій. До цього примушують й успіхи світової соціалістичної системи, міжнародного комуністичного і робітничого руху, національно-визвольна боротьба.

Закономірності ідеологічної боротьби у сучасну епоху є проявом загальних закономірностей класової боротьби пролетаріату і буржуазії, соціалізму і капіталізму в галузі духовного життя; вони органічно пов'язані з закономірностями економічної й політичної боротьби.

Разом з тим слід враховувати, що загальні закономірності ідеологічної боротьби мають особливі форми прояву в конкретних історичних обставинах і не слід абсолютизувати одні і недооцінювати інші. Так, наприклад, перехід буржуазії до методів насильництва над масами, як духовного, так і збройного, викликав широку розробку воєнно-політичних доктрин у буржуазній політичній ідеології. На розробку воєнно-політичних доктрин дедалі більше впливає воєнно-промисловий комплекс, що відіграє значну роль в економіці розвинутих капіталістичних країн. Це привело до посилення позицій військових в політичному житті цих держав. В ідеологічних доктринах велике місце відводиться обґрунтуванню ролі армії у внутрішньополітичному розвитку. Відірвані від народу збройні сили є опорою реакційних режимів. Теорії так званого твердого курсу виправдовують повалення демократичних режимів, придушення революційного руху трудящих і встановлення профашистської диктатури. Ставка на воєнну силу у проведенні внутрішньої політики, перехід до автократичних методів управління свідчать про посилення реакційного характеру політичної надбудови капіталістичної держави, показує, що імперіалістична буржуазія вже неспроможна управляти за допомогою буржуазної парламентської демократії.

Імперіалізм логікою свого розвитку все більше заперечує традиційну буржуазну законність і демократію, вдаючись до насильства як у

¹⁵ Див.: Б. А. Шабад. Имперализм и буржуазная социально-политическая мысль. М., 1969.

внутрішній, так і в зовнішній політиці. В. І. Ленін з винятковою влучністю охарактеризував цю особливість капіталізму, відзначивши, що «...ніколи влада капіталу не могла триматися інакше, як насильством»¹⁶.

Насильство, терор і репресії спрямовані проти трудящих. Агресивні імперіалістичні кола організують реакційні військові перевороти в країнах, які, скинувши колоніальне ярмо, стали на шлях самостійного політичного й економічного розвитку. Ця реакційна політика знаходить «обґрунтування» у політичних теоріях, які виправдовують втручання імперіалістичних держав у внутрішні справи інших країн, створення військових баз, спрямованих насамперед проти Радянського Союзу, інших соціалістичних країн.

Питання: Який взаємозв'язок між буржуазною політологією і буржуазною ідеологією? Яка спрямованість теоретичних концепцій буржуазної ідеології?

Відповідь: Буржуазна політологія об'єднує багато суспільних дисциплін, у тому числі політичну філософію, політичну соціологію, політичну антропологію і деякі інші. Всі вони ставлять за мету досліджувати такий найважливіший феномен суспільного життя, як політика. Буржуазна політологія є складовою частиною політичної ідеології імперіалізму. В ній розробляються основні політичні доктрини, які слугують ідеологічним обґрунтуванням внутрішньої та зовнішньої стратегії імперіалізму. Вона у найбільш концентрованій формі відбиває основні суперечності капіталізму на сучасному етапі його розвитку. На її прикладі можна простежити ті зміни в духовному житті буржуазного суспільства, які пов'язані з необхідністю пристосування капіталізму до складних внутрішніх і зовнішніх умов сучасного суспільного розвитку.

Той факт, що державні і приватні асигнування на політичні «науки» у капіталістичних країнах постійно зростають, свідчить про те, що ці «науки» в арсеналі стратегічних засобів імперіалізму посідають не менш важливе місце, ніж військово-політичні заходи. Буржуазні політичні «науки» покликані підвести теоретичну базу під військово-політичні авантюри і забезпечити підтримку громадської думки.

Основні концепції політичної ідеології імперіалізму розробляються переважно в головних капіталістичних країнах, де зосереджені основні сили буржуазних політологів, а потім за допомогою пропагандистського апарату експортуються в інші країни. Однією з основних функцій буржуазної політичної ідеології є ідеологічна обробка широких верств населення капіталістичних країн. Цьому слугують численні концепції «народного капіталізму», «держави загального благоденства», «суспільства споживання», «стадій економічного росту» тощо. З цими доктринами зникаються різні реформістські проєкти про перебудову політичних установ буржуазної держави на засадах і принципах так званого «етичного соціалізму»¹⁷.

Всі ці доктрини мають яскраво виражений соціально-демагогічний характер. Вони проголошують абстрактні ідеали «свободи», «демократії», «добра», намагаючись приховати за цією фразеологією експлуаторську сутність капіталізму, довести його вічність. Марксизм-ленінізм переконливо показав класовий, конкретно-історичний характер таких понять, як демократія.

Ідеологічні концепції імперіалістичної буржуазії призначені не тільки для внутрішнього користування, тобто для ідеологічної обробки

¹⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 38, стор. 316.

¹⁷ Див.: Е. Д. Морджинская. Ленинизм и современная идеологическая борьба. М., 1972; С. И. Попов. Социал-реформизм. Теория и политика. М., 1971.

народних мас капіталістичних країн, а й для ідеологічних диверсій, спрямованих насамперед проти країн соціалізму. В сучасних умовах, коли співвідношення сил на міжнародній арені змінилося на користь світового соціалізму, ідеологи імперіалістичної буржуазії, розробляючи політичні концепції, основний наголос роблять не на воєнних доктринах, а на обґрунтуванні «тихої контрреволюції» в країнах соціалізму, концепцій духовного плюралізму, «ерозії соціалізму», «наведення мостів» тощо.

Буржуазні політологи, неспроможні виробити позитивну ідеологічну програму, здатну привабити трудящих, конструюють теорії «трансформації капіталізму», протиставляючи їх зростаючому авторитету марксистсько-ленінської ідеології. Апологети імперіалізму всіляко намагаються приховати класову сутність своїх політичних доктрин, які мають на меті представити сучасний капіталізм як суспільство, позбавлене непримиренних антагоністичних суперечностей, в якому нібито панує загальна класова гармонія. Та, як переконливо свідчать факти, в світі капіталу піднімається нова хвиля класових битв¹⁸.

В реальному політичному житті спрямованість політичної свідомості, політичних дій мас залежить не тільки від пануючої в суспільстві політичної ідеології, а й від об'єктивного становища соціальних груп, індивідів, особливостей традиційного і сьогодишнього соціального досвіду. Політична свідомість і політичні дії трудящих капіталістичного суспільства зумовлені їхнім класовим становищем, характером ідейно-політичної боротьби організацій пролетаріату — політичних партій, профспілок тощо, які допомагають осмислити трудящим свої специфічні інтереси в суспільно-політичній сфері.

Якісне і кількісне зростання масового революційного руху в країнах капіталістичної системи спричинює руйнування «жорстких», найбільш стійких у деяких верствах антикомуністичних орієнтацій. Це відкриває нові можливості для внесення в маси нових ідеологічних норм і цінностей, які виходять з комуністичної ідеології. Маси, в результаті самостійного пошуку нових орієнтацій, стають більш сприйнятливими до засвоєння наукової політичної ідеології. Науковий характер марксистсько-ленінської політичної ідеології створює в цих умовах нові можливості поширення її впливу на широкі маси трудящих.

Одним із найвідповідальніших завдань марксистсько-ленінської критики буржуазної політичної ідеології є викриття її апологетичного характеру і антикомуністичної спрямованості. При цьому слід враховувати, що поряд із загальними рисами, притаманними політичним концепціям імперіалізму, які відображують класові інтереси буржуазії, існують і специфічні особливості цих концепцій, обумовлені особливостями розвитку конкретних капіталістичних країн. В сучасних умовах дедалі виразніше виявляються гострі суперечності між імперіалістичними державами, правлячі кола яких добиваються задоволення інтересів насамперед національної буржуазії. Вивчаючи зміни у політичній теорії імперіалізму, марксистки виходять з того, що тільки з діалектико-матеріалістичних, класово-партійних позицій можна дати наукову оцінку політичних явищ сучасного суспільного розвитку, здійснити глибокий аналіз загального і специфічного в теорії і практиці імперіалізму.

¹⁸ Якщо 1965 р. в капіталістичних країнах страйкувало 36 мільйонів чоловік, то в 1972 — вже 60 мільйонів. Див.: Проблемы мира и социализма, 1973, № 4, стор. 92.

* * *

Современное социальное развитие проходит в условиях возрастающей политизации общественной жизни. Политические идеи, выступающие в систематизированной форме в виде политических идеологий классов, выдвигаются на первый план. Политическая идеология наиболее развита по уровню зрелости и степени теоретической систематизации по сравнению с другими формами идеологий. Политические идеи марксизма-ленинизма, в которых находят свое проявление назревшие социальные потребности трудящихся масс, и прежде всего экономические, способствуют формированию целей политической борьбы прогрессивных классов современности, показывают пути и способы их достижения в общественной практике.

Политическая идеология теоретически обосновывает политику классов, и прежде всего экономическую, государственную политику, и является системой теорий, идей, взглядов, в которых выражены коренные интересы классов в сфере политики, их отношение к другим классам, социальным группам, их программа развития общества в настоящем и будущем. В ней, в отличие от других форм идеологий, очень важную роль играет программа общественного развития, где в идеях, теориях, лозунгах и т. д. выражаются в наиболее концентрированном и систематизированном виде классово-экономические по сути и политические по форме проявления интересы.

Идеологическая борьба, как форма классовой борьбы, началась с возникновением антагонистических классов и будет продолжаться до их исчезновения. Политическая идеология как определяющая часть политического сознания является идейно-теоретической основой практико-политических действий масс. Конкретно-исторические задачи политической борьбы пролетариата за государственную власть вытекают из общих задач социально-экономического и политического освобождения трудящихся от классового угнетения.

Политическая идеология требует наиболее широкого, наиболее глубокого, наиболее сознательного классового осмысления, изучения, анализа, выяснения сути социальных процессов. Именно поэтому политическая идеология наиболее сильно влияет на все другие формы идеологий, испытывая при этом на себе обратное влияние этих идеологий. Роль политической идеологии в жизни общества зависит от прогрессивности ее идей, принципов, идеалов, от того, интересы прогрессивных или регрессивных классов она отображает, а также от конкретного типа отношений в обществе.

— • —

Співвідношення внутрішньої і зовнішньої політики держави

В. Г. БУТКЕВИЧ

Дослідження проблеми співвідношення внутрішньої і зовнішньої політики має не лише теоретичне, а й велике практичне значення. Марксистсько-ленінське вчення про співвідношення внутрішньої і зовнішньої політики особливої актуальності набуває в умовах існування світової системи соціалізму. Як зазначалось у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їздові Комуністичної партії Радянського Союзу, внутрішньополітичний розвиток нашої країни «тісно зв'язаний з станом справ на світовій арені. Враховуючи це, Центральний Комітет партії приділяв велику увагу міжнародним питанням»¹. Правильність марксистсько-ленінського підходу до проблеми співвідношення внутрішньої і зовнішньої політики підтверджується як успіхами країн соціалізму на міжнародній арені, так і досягненнями у побудові соціалізму і в комуністичному будівництві.

Зазначена проблема входить до групи теоретичних питань, що охоплюють філософські, соціологічні, правові та інші аспекти розвитку держави, закономірності й особливості становлення суспільних відносин, розвитку економічного потенціалу тих чи інших країн². Методологічною основою наукового аналізу політики, критерієм оцінки її місця й ролі у житті суспільства є положення історичного матеріалізму про зумовленість політичних відносин відносинами економічними.

Діалектико-матеріалістичний аналіз суспільних явищ дозволив виробити наукове розуміння як політики загалом, так і співвідношення внутрішньої і зовнішньої політики держави. Політика є концентрованим виразом економіки. Разом з тим вона залежить також від усієї сукупності соціальних чинників: від специфічних особливостей історії тієї чи іншої держави, традицій певних країн, їх місця в системі міжнародних зв'язків і відносин тощо.

Основоположники наукового комунізму переконливо довели, що розвиток суспільства визначається способом виробництва матеріальних благ. «...Безперечно,— зазначав Ф. Енгельс,— що, принаймні у новітній історії, держава, політичний лад, є підпорядкованим, а... царство економічних відносин,— вирішальним елементом»³. Тому науковий розгляд політичної діяльності держави, підкреслював В. І. Ленін, передбачає «виділення з усіх суспільних відносин — відносин виробничих, як основних, первісних, що визначають усі інші відносини»⁴.

¹ Матеріали XXIV з'їзду Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1971, стор. 5.

² Ці проблеми докладно розбираються у працях: В. І. Ленін и советская внешняя политика. М., 1969; О. В и н ц е р. Внешняя политика Германской Демократической Республики. М., 1971; Н. И. А з а р о в. В. И. Ленин о политике как общественном явлении. М., 1971; Внешняя политика Советского Союза. Актуальные проблемы. М., 1973; Ф. М. Б у р л а д к и й. Ленин, государство, политика. М., 1970; М. П. С а н а к о е в, Н. И. К а л ч е н к о. Теория и практика внешней политики социализма. М., 1973; США: внешнеполитический механизм. М., 1972 та ін.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 296.

⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 1, стор. 126.

Разом з тим основоположники марксизму-ленінізму застерігали проти спрощення й вульгаризації цієї закономірності, проти зведення усіх чинників, що спричиняють політику, до однієї залежності від виробничих відносин. Такі спроби, до яких вдавалися і вдаються нині буржуазні фальсифікатори марксизму, піддавав рішучій критиці ще Ф. Енгельс. «Справа стоїть зовсім не так, що тільки економічне становище є причиною, що тільки воно є активним, а все інше — лише пасивний наслідок,— зазначав він.— Ні, тут взаємодія на основі економічної необхідності, яка кінець кінцем завжди прокладає собі шлях»⁵. Відома ленінська формула: «політика є концентрований вираз економіки» якраз і відображає цей складний взаємозв'язок економічних відносин з політичними, вказує на активну роль політики у боротьбі за здійснення економічних інтересів. Так, В. І. Ленін неодноразово підкреслював, що розв'язання економічних проблем робітничий клас повинен підпорядкувати головному завданню — завоюванню і зміцненню політичної влади. «Політика,— писав він з цього приводу,— не може не мати першості над економікою. Міркувати інакше, значить забувати азбуку марксизму»⁶.

Специфіку політики, її зміст становлять відносини між класами, їх ставлення до державної влади. Визначаючи і конкретизуючи сутність політики, В. І. Ленін зауважував: «...політика є участь у справах держави, напрям держави, визначення форм, завдань, змісту діяльності держави...»⁷.

Зв'язок політики з державною владою невіддільний від питання про те, кому повинна належати державна влада, якими повинні бути зміст, напрями і способи її діяльності. «Ні обминути, ні відсунути питання про владу не можна,— зазначав В. І. Ленін,— бо це якраз основне питання, яке визначає все в розвитку революції, в її зовнішній і внутрішній політиці»⁸.

Поряд з відносинами між класами у зміст політики входять також відносини між націями і державами. Характер відносин між народами і націями, відображення їх інтересів у політиці зумовлені конкретно-історичними обставинами, класовою структурою певного суспільства.

Саме на положенні про спільність класової й економічної основи політики ґрунтується марксистсько-ленінське вчення про співвідношення і взаємозв'язок внутрішньої і зовнішньої політики. Ці обидва її різновиди, відмінні насамперед за своєю спрямованістю, становлять єдине, цілісне суспільне явище.

Глибинний взаємозв'язок внутрішньої і зовнішньої політики неодноразово підкреслювався основоположниками наукового комунізму. «Хіба вся внутрішня організація народів,— писав К. Маркс,— всі їх міжнародні відносини не є виразом певного поділу праці? Хіба все це не повинно змінюватися разом із зміною поділу праці?»⁹

К. Маркс і Ф. Енгельс довели, що співвідношення між внутрішньою і зовнішньою політикою завжди має конкретно-історичний характер і пов'язане не тільки з інтересами певних класів, але й з роллю цих класів у суспільному розвитку. Так, у «Маніфесті Комуністичної партії» вони розкрили класову сутність внутрішньої і зовнішньої політики капіталістичної держави, показали що принципова відмінність пролетарської політики від буржуазної спричинена тією великою

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 39, стор. 166.

⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 42, стор. 269.

⁷ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 33, стор. 326.

⁸ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 34, стор. 189.

⁹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 27, стор. 390.

історичною місією, що її виконує робітничий клас як носій нового, прогресивного суспільного устрою.

Внутрішня політика капіталістичної держави визначається класовими інтересами буржуазії, які експлуаторський клас задовольняє шляхом експлуатації трудящих мас. Класові інтереси буржуазії визначають і зовнішньополітичний курс капіталістичної держави. «Потреба в дедалі збільшуваному збутті продуктів жене буржуазію по всій земній кулі. Скрізь мусить вона вкоренитися, скрізь закріпитися, скрізь встановити зв'язки.

Буржуазія шляхом експлуатації світового ринку зробила виробництво і споживання всіх країн космополітичним...

Вона під страхом загибелі змушує всі нації прийняти буржуазний спосіб виробництва, змушує їх заводити у себе так звану цивілізацію, тобто ставати буржуа. Словом, вона створює собі світ за своїм образом і подобою»¹⁰⁻¹¹. Переслідуючи свої вузькокласові цілі, буржуазія в своїх економічних інтересах ламає національні розмежування і, власне кажучи, перетворює цим політику в міжнародну політику. Отже, зовнішня політика буржуазії, незважаючи на деякі формальні відмінності, повністю відповідає її внутрішній політиці.

Виходячи з принципів марксистських положень, В. І. Ленін дав глибокий і всебічний аналіз політики як суспільного явища, розкрив її сутність, основні риси і особливості. Внутрішню і зовнішню політику держави В. І. Ленін розглядав як нерозривні частини єдиного цілого. «Виділяти «зовнішню політику» з політики взагалі,— писав В. І. Ленін,— або тим більше протиставити зовнішню політику внутрішній є в корені неправильна, немарксистська, ненаукова думка»¹².

При аналізі взаємозв'язку внутрішньої і зовнішньої політики необхідно враховувати, по-перше, що зовнішня політика залежить від характеру, напрямку внутрішньої політики; по-друге, що зв'язок внутрішньої і зовнішньої політики не односторонній, а обопільний — зовнішня політика, з свого боку, значною мірою впливає на внутрішню; по-третє, що на вироблення зовнішньої політики держави впливають не лише внутрішні фактори, а й її міжнародне становище.

Характерно, що буржуазна наука особливо нападає на положення, згідно з яким зовнішня політика залежить від внутрішньої. Намагаючись науково обґрунтувати політику імперіалізму, буржуазні вчені посилаються на самостійний характер зовнішньої політики. Більш того, в буржуазній науковій літературі навіть пропагується теорія примату зовнішньої політики над внутрішньою.

Буржуазні політологи пропонують різноманітні концепції співвідношення внутрішньої і зовнішньої політики. Так, наприклад, лише в Сполучених Штатах Америки можна нарахувати більше десятка таких шкіл: ліберали-традиціоналісти (Г. Моргентау, К. Томпсон, А. Клод), консерватори-традиціоналісти (Л. Халле, У. Ростоу, Д. Белл), войовничо-реакційні традиціоналісти (Р. Страус-Хюпе), ліберали-модерністи (К. Дейч, А. Рапопорт, К. Боулдінг), консерватори-модерністи (Т. Шеллінг, М. Каплан, Р. Коттем), войовничо-реакційні модерністи (Г. Кан, А. Ентховен) та ін.¹³

Зважаючи на те, що представники цих шкіл використовують сучасні форми і методи дослідження зовнішньої і внутрішньої політики

¹⁰⁻¹¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 4, стор. 413—414.

¹² В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 30, стор. 89.

¹³ Див. докладніше: США: внешнеполитический механизм. М., 1972, стор. 298—326.

(теорію прийняття рішень, теорію «системного аналізу», теорію інтеграції, теорію стратегічного аналізу, теорію ігор тощо), вони так і не змогли просунути далі догматичного вислову Г. Кіссінджера: «Зовнішня політика починається там, де закінчується внутрішня»¹⁴. Такі концепції не задовольняють нині навіть деяких буржуазних політологів (З. Бжезінського, С. Хантінгтона та ін.)¹⁵.

Відрив зовнішньої політики від внутрішньої, протиставлення їх одна одній є перекрученням самої суті політики. «Немає більш помилкової і більш шкідливої ідеї,— писав В. І. Ленін,— ніж відривання зовнішньої від внутрішньої політики»¹⁶.

Як важливі складові елементи надбудови, зовнішня і внутрішня політика держави ґрунтуються на тому самому базисі і виконують однакову роль щодо нього. В. І. Ленін підкреслював, що найглибші корені внутрішньої і зовнішньої політики держави визначаються економічними інтересами, економічним становищем пануючих класів держави. «Ці положення,— зазначав він,— не слід ні на хвилину випускати з уваги, щоб не заблудитися в нетрях і в лабіринті дипломатичних хитросплетінь,— в лабіринті, що його іноді навіть штучно створюють і заплутують люди, класи, партії і групи, які люблять або змушені в мутній воді ловити рибу»¹⁷.

Як внутрішня, так і зовнішня політика імперіалістичної держави виражає корінні інтереси імперіалістичної буржуазії, що прагне зберегти своє панування, врятувати соціально-економічну систему, засуджену на загибель об'єктивним ходом суспільного розвитку.

Навпаки, внутрішня і зовнішня політика соціалістичної держави виходить з назрілих потреб і тенденцій суспільного розвитку і виражає корінні життєві інтереси робітничого класу, всіх трудящих. Внутрішня і зовнішня політика КПРС і Радянської держави нерозривні; досягнення у сфері внутрішньополітичної діяльності підвищують авторитет, силу і вплив зовнішньої політики СРСР і навпаки — успішне здійснення миролюбного зовнішньополітичного курсу нашої країни, реалізація розробленої XXIV з'їздом партії Програми миру сприяє зміцненню і розвитку внутрішньополітичного курсу КПРС і Радянського уряду.

Зазначимо, що питання про взаємозв'язок внутрішньої і зовнішньої політики — досить складна теоретична проблема. Історія — та й сучасність — дають чимало конкретних прикладів взаємодії внутрішньої і зовнішньої політики, у яких на перший погляд наявна перевага, приміром, зовнішньої політики. Ця перевага здається подеколи окремим дослідникам настільки очевидною, що вони висловлюють думку, ніби за певних умов зовнішня політика може превалювати над внутрішньою. Так, Ф. І. Кожевников пише: «Внутрішня політика визначає зовнішню. Проте звідси не випливає, що перша завжди переважає над другою. Буває і протилежне, а в умовах воєнної обстановки зовнішня політика навіть завжди превалює над політикою внутрішньою»¹⁸. З цим поглядом цілком погоджується Г. П. Задорожний, який каже: «Підкреслюючи примат внутрішньої функції над зовнішньою, не можна разом з тим спрощувати сутність взаємозв'язку цих двох функцій і випускати з уваги той факт, що зовнішня функція сучасної імперіалі-

¹⁴ Н. Kissinger. American Foreign Politics. N. Y., 1969, p. 11.

¹⁵ Днев.: США: внешнеполитический механизм, стор. 333.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 32, стор. 327.

¹⁷ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 36, стор. 309—310.

¹⁸ Ф. И. Кожевников. Русское государство и международное право. М., 1947, стор. 12.

стичної держави і собі робить величезний, а в деяких випадках навіть визначальний вплив на форми здійснення внутрішньої функції»¹⁹.

На нашу думку, теза про превалювання (чи примат) зовнішньої політики над внутрішньою — навіть на випадок воєнного становища в країні — не є правильною. Мовити можна лише про більш чіткий вияв специфіки зовнішньої політики у воєнний час, а не про її примат над внутрішньою політикою. Нехтування визначальним впливом внутрішньої політики на зовнішню кінець кінцем призводить до відриву однієї від іншої²⁰. В. І. Ленін неодноразово вказував на хибність такого протиставлення. «Якраз під час війни потворна неправда такого відривання (зовнішньої політики від внутрішньої.— В. Б.) стає ще потворнішою».

Більшість авторів обстоює погляд, що «зовнішня політика кожної держави є прямим продовженням її внутрішньої політики»²¹. Вони поширюють цей висновок на усі випадки, навіть — на період війни. «Гаданий... примат зовнішньої політики над внутрішньою під час війни,— писав Є. Коровін,— обман зору, оскільки і причини і цілі війни впливають завжди і повністю з політики панівних і середніх і цілі війни впливають, класів»²². Зовнішня політика має відносно самостійність, яка зумовлена особливостями вияву і реалізації соціально-економічних, національних та інших державних інтересів у міжнародному плані. Саме тому зовнішня політика певної держави може впливати не тільки на власну внутрішню політику, а й на внутрішньополітичний курс інших країн. Але цю самостійність не можна перебільшувати, бо кінець кінцем і внутрішня і зовнішня політика країни впливає з її економічного ладу та характеру суспільних відносин.

Внутрішня і зовнішня політика КПРС виробляється на основі принципів марксизму-ленізму, які є методом глибокого наукового аналізу закономірностей і тенденцій суспільного розвитку, методом пізнання сучасності і передбачення майбутнього. КПРС завжди враховує як процеси внутрішнього розвитку країни, так і визначальні чинники міжнародного життя, виходить з інтересів трудящих, з потреб дальшого зміцнення миру і соціалізму, з ідеалів комунізму.

Навпаки, політика країн імперіалістичного табору — як внутрішня, так і зовнішня — зумовлена реакційним характером буржуазного ладу, особливо на стадії імперіалізму. Імперіалістична буржуазія переслідує демократичні сили, веде наступ проти згаданих у буржуазних конституціях свобод, які і без того мають формальний характер. Приймаються нові законодавчі акти, які фактично зводять нанівець завоювання, здобуті трудящими у жорстокій класовій боротьбі. Коли буржуазія бачить, що трудящі, використовуючи надані конституцією права, можуть обрати значну кількість захисників своїх інтересів до законодавчих органів, вона безцеремонно ламає виборчу систему, свавільно обмежує кількість представників трудящих у парламенті. В. І. Ленін ще у 1916 р. показав, що «і в зовнішній політиці, і у внутрішній, однаково, імперіалізм прагне до порушень демократії, до реакції»²³⁻²⁴.

Політика агресивних кіл імперіалізму спрямована на те, щоб придушити боротьбу робітничого класу, всіх трудящих за соціальне визво-

¹⁹ Г. П. Задорожний. Внешняя функция современного империалистического государства. М., 1958, стор. 11.

²⁰ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 32, стор. 327.

²¹ Див. І. Д. Левин. Суверенитет. М., 1948, стор. 121; Р. Л. Бобров. Основные проблемы теории международного права. М., 1968, стор. 29.

²² Е. Коровин. Россия и международное право.— «Советское государство и право». 1949, № 2, стор. 66.

²³⁻²⁴ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 30, стор. 89.

лення, зупинити необоротний процес занепаду капіталізму, будь-що послабити позиції соціалізму, зупинити національно-визвольний рух, боротьбу трудящих за мир, демократію і соціалізм. У імперіалістичних країнах продовжується мілітаризація економіки, не припиняється гонка озброєнь. Авантюристична зовнішня політика агресивних імперіалістичних кіл спрямована на посилення міжнародної напруженості, проти миру і безпеки народів. Імперіалізм зберігає і підтримує небезпечні вогнища напруженості всюди, де вони виникають, втручається у внутрішні справи незалежних країн, порушує суверенні права народів, підносячи це у принцип своєї зовнішньої політики. У природі імперіалізму закладені соціальні причини, що спричиняють політику загарбницьких воєн, агресії і міжнародного розбою.

Однак у наш час міжнародне становище докорінно змінилося. Нині вирішальна ініціатива у міжнародній політиці належить світовому соціалізму. Як зазначалося у Звітній доповіді ЦК КПРС XXIV з'їзду партії, «особливості сучасного капіталізму в значній мірі пояснюються тим, що він пристосовується до нової обстановки в світі... Звідси — прагнення буржуазії застосовувати більш замасковані форми експлуатації і гноблення трудящих, її готовність в ряді випадків йти на часткові реформи з тим, щоб по змозі вдержувати маси під своїм ідейним і політичним контролем»²⁵.

Це положення має винятково важливе значення для визначення особливостей внутрішньої і зовнішньої політики імперіалістичних держав на сучасному етапі.

І якщо нині у політиці багатьох капіталістичних держав все помітніші елементи реалізму, то це спричинено, звичайно, не зміною класової природи імперіалізму. Змінилося співвідношення сил на світовій арені на користь прогресу і соціалізму, зросла могутність і міжнародний авторитет Радянського Союзу, всієї соціалістичної співдружності, небувалого піднесення набув світовий комуністичний і робітничий рух, національно-визвольна боротьба.

Перемога Великої Жовтневої соціалістичної революції заклала основи нової державної діяльності, що відображає корінні інтереси робітничого класу, найширших мас трудящих. Першим зовнішньополітичним актом Радянської держави був, як відомо, Декрет про мир — практичне втілення ленінської політики мирного співіснування держав з різним соціальним устроєм, яке впливало з самої природи соціалізму. «...З самого початку Жовтневої революції, — зазначав В. І. Ленін, — питання про зовнішню політику і міжнародні відносини стало перед нами, як найголовніше питання»²⁶.

Ленінська політика мирного співіснування передбачає: «...відмову від війни як засобу розв'язання спірних питань між державами, розв'язання їх шляхом переговорів; рівноправність, взаєморозуміння і довір'я між державами, врахування інтересів одних одними; невтручання у внутрішні справи, визнання за кожним народом права самостійно розв'язувати всі питання своєї країни; суворе поважання суверенітету і територіальної цілісності всіх країн, розвиток економічного і культурного співробітництва на основі повної рівності і взаємної вигоди»²⁷.

За останні роки зовнішньополітична діяльність соціалістичних країн позначена послідовною боротьбою за перетворення в життя

²⁵ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1971, стор. 16.

²⁶ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 37, стор. 146.

²⁷ Програма Комуністичної партії Радянського Союзу. К., 1961, стор. 51—52.

Програми миру. У реалізації цієї Програми беруть активну участь усі братні комуністичні і робітничі партії.

Ефективне здійснення Програми миру — яскраве свідчення ленінського врахування реальностей сучасного світу. Програма миру — результат глибокого наукового врахування основних принципів і закономірностей співвідношення внутрішньої і зовнішньої політики держави. В ній всебічно враховані і чітко відтворені діалектичний зв'язок національних потреб народів і можливість їх здійснення з врахуванням сучасного етапу розвитку міжнародних відносин, дійсного співвідношення сил на міжнародній арені, одниничне, особливе і загальне в зовнішній і внутрішній політиці сучасних держав. Держава розвинутого соціалізму показала приклад не лише теоретичного, а й практичного вирішення складних внутрішньодержавних і міжнародних проблем.

В Програмі миру врахована діалектика розвитку взаємозв'язку і взаємозвпливу внутрішньої і зовнішньої політики держави на сучасному етапі, дано науковий прогноз розвитку міжнародних відносин в ближчі роки. Маючи це на увазі, єгипетська газета «Аль-Гумхурія» писала, що Програма миру дає «недвозначні відповіді і тим, хто хоче знати правду про суть радянської зовнішньої політики, і тим, хто все ще намагається поставити під сумнів її цілі і завдання».

Велике теоретичне і практичне значення положень Програми миру, а також постанов Пленумів ЦК КПРС з питань зовнішньої і внутрішньої політики не в силах приховати навіть буржуазна преса. Як, наприклад, зазначила американська газета «Вашінгтон пост», рішення XXIV з'їзду КПРС і квітневого Пленуму ЦК КПРС 1973 року мають «енормальне значення», вони «допомогли змінити обстановку в світі»²⁵.

Програма миру дістала схвалення широкої світової громадськості, спричинила значне поліпшення міжнародного клімату. Характеризуючи сучасну обстановку на світовій арені, Генеральний секретар ЦК КПРС Л. І. Брежнєв підкреслив: «За останні роки вдалося здійснити справді велику, надзвичайно важливу справу — добитися повороту в розвитку міжнародних відносин, повороту від «холодної війни» до розрядки міжнародної напруженості і утвердження принципів мирного співіснування між державами з різним соціальним ладом. Це — безперечний успіх ленінської зовнішньої політики нашої партії, послідовної боротьби за реалізацію Програми миру, висунутої XXIV з'їздом КПРС. Це — результат наших єдиних дій з братніми країнами соціалістичної співдружності, з комуністичними і робітничими партіями, з усіма прогресивними силами світу. І, звичайно, це результат певного реалізму, виявленого провідними політичними діячами ряду капіталістичних країн»²⁶.

Мирюлюбна зовнішня політика Радянського Союзу, інших соціалістичних країн має на меті забезпечити найсприятливіші міжнародні умови для будівництва соціалізму і комунізму, для діяльності всіх загонів світового антиімперіалістичного руху. В умовах миру соціалістичні країни можуть якнайповніше продемонструвати в усіх сферах переваги нового соціально-економічного ладу, впливати на світовий революційний процес — передусім своїми господарськими успіхами, усім ходом будівництва соціалізму і комунізму. В. І. Ленін підкреслював: «...всякий мир відкриває в сто раз більше і ширше дорогу нашому впливові»²⁷. Соціалістичні країни виходять з того, що боротьба за розрядку міжнародної напруженості, за утвердження принципів мирного співіснування є специфічною формою класової боротьби двох світових систем. Отож, вона

²⁵ Там: В інтересах народів світу. К., 1973, стор. 7.

²⁶ Л. І. Брежнєв. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 4, К., 1974, стор. 432.

²⁷ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 40, стор. 236.

не знімає антагоністичних суперечностей між соціалізмом і капіталізмом і тому виключає будь-яке принципове, класове примирення з імперіалістичними державами.

Активна миролюбна зовнішня політика Радянського Союзу спрямована на дальше зміцнення єдності країн соціалістичної співдружності на основі братерського співробітництва і взаємодопомоги, на підтримку усіх прогресивних сил, що борються за мир у всьому світі, на зміцнення пролетарської солідарності з робітничим класом і трудящими всього світу, на розвиток економічного співробітництва і торгівлі з усіма країнами. Радянський Союз надає матеріальну і моральну підтримку народам, які борються за своє визволення від імперіалістичного і колоніального гніту, за зміцнення своєї незалежності. Соціалістичні країни виступають за широке ділове співробітництво усіх країн світу на основі рівноправності і взаємовигоди.

Зовнішня політика соціалістичних країн сприяє успішному розв'язанню внутрішніх завдань будівництва нового суспільства. Характерною особливістю сучасного історичного розвитку є процес економічної інтеграції соціалістичних країн. Процес економічної інтеграції потребує координації зовнішньополітичних курсів країн соціалізму, що благотворно впливає на їхню внутрішню політику. «Життя вимагає,— підкреслив Л. І. Брежнев,— щоб політичні контакти, координація політичної діяльності стали ще більше систематичними, ще більше ефективними. Вирішення цього питання зв'язане і з шуканням відповідних організаційних форм»³¹. Представники ЦК КПРС неодноразово і регулярно зустрічаються з представниками інших братніх комуністичних і робітничих партій з метою координації зовнішньої політики країн соціалістичної співдружності. Миролюбна зовнішня політика Радянського Союзу ґрунтується на принципі пролетарського інтернаціоналізму, який є для соціалістичних країн «гарантією вільного і спокійного життя, гарантією їх самостійності і успішного розвитку соціалістичного суспільства»³².

Невпинно посилюється вплив миролюбної зовнішньої політики на внутрішню в країнах, що визволилися з-під гніту колоніалізму. Молоді країни Африки, Азії, Латинської Америки розвивають широкі економічні, політичні і культурні зв'язки з країнами соціалістичної співдружності, які надають народам, що визволилися від колоніального гноблення, всебічну дружню допомогу. Ця їх зовнішня політика відбивається і у спрямованості їхньої внутрішньої політики — у намаганні створити широкий державний сектор, ліквідувати безробіття, підвищити матеріальний добробут трудящих, збільшити асигнування, призначені на матеріальне і соціальне забезпечення трудящих.

Економічна могутність Радянського Союзу, морально-політична єдність нашого суспільства, міцність державно-правового устрою, могутній оборонний потенціал роблять великий вплив на розвиток світового революційного процесу. «Головний свій вплив на міжнародну революцію ми справляємо своєю господарською політикою»³³, — зазначав В. І. Ленін. І чим вищі наші досягнення в розвитку народного господарства, тим більшою є притягальна сила соціалізму для трудящих, що ведуть боротьбу за своє соціальне і національне визволення, проти капіталістичного гноблення.

³¹ Л. І. Брежнев. Ленінським курсом. Промови і статті, т. 2, К., 1971, стор. 455.

³² Див.: Доповідь Г. Гусака на Пленумі ЦК Комуністичної партії Словаччини. «Правда», 8 вересня 1968 р.

³³ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 43, стор. 316.

Отже, розглядаючи проблему співвідношення внутрішньої і зовнішньої політики, слід особливо враховувати, що зростає вплив зовнішньої політики країн соціалістичної співдружності на внутрішню політику як цих держав, так і держав капіталістичного світу, а також країн, що розвиваються. Цей вплив посилюється як внаслідок зростання економічної могутності окремих соціалістичних країн і насамперед Радянського Союзу, так і за рахунок вироблення скоординованого зовнішньополітичного курсу держав соціалістичної співдружності. Не змінюючи визначальної ролі внутрішньої політики держави, скоординована зовнішньополітична діяльність більш відчутно впливає на неї. Завдяки цьому країнам соціалістичної співдружності під силу позитивно вирішувати складні проблеми сучасності. Успішна реалізація Програми миру — яскраве свідчення тому. Ленінська зовнішня політика, що проводиться КПРС, користується глибокою симпатією і рішучим схваленням народів усього світу. Завдяки послідовній політиці Радянського Союзу, невтомній діяльності Генерального секретаря ЦК КПРС Л. І. Брежнева, при підтримці всіх прогресивних та реалістично мислячих сил у міжнародному становищі досягнуті серйозні позитивні зміни.

* * *

Исследование проблемы соотношения внутренней и внешней политики имеет не только теоретическое, но и большое практическое значение. Диалектико-материалистический анализ общественных явлений способствовал выработке научного понимания как политики в целом, так и соотношения внутренней и внешней политики государства. Марксистско-ленинское учение базируется на положении об общности экономического и классового основания внешней и внутренней политики.

При исследовании внутренней и внешней политики необходимо учитывать, что внешняя политика зависит от характера и направления внутренней политики. Однако эта связь не односторонняя. В свою очередь, внешняя политика активно воздействует на внутреннюю.

Буржуазные политологи, за небольшим исключением, рассматривают внешнюю политику изолированно от внутренней, вследствие чего они, как правило, признают приют первой. В основе буржуазных взглядов о соотношении внутренней и внешней политики лежит отрицание классовой обусловленности политики государства, отрыв внешней политики от экономики. В. И. Ленин неоднократно подчеркивал, что отрыв внешней политики от внутренней, их противопоставление является извращением самой сущности политики.

Внешняя политика имеет относительную самостоятельность, что обусловлено прежде всего особенностями проявления и реализации социально-экономических, национальных и других государственных интересов в международном плане. Внешняя политика суверенного государства может влиять не только на его внутреннюю политику, но и на внутриаполитический курс других государств.

Победа Великой Октябрьской социалистической революции положила начало новой эволюции в истории человечества внутренней и внешней деятельности государств, которая отражает коренные интересы рабочего класса, самых широких слоев трудящихся.

В последние годы внешнеполитическая деятельность социалистических стран отличалась напряженной борьбой за внедрение в жизнь Программы мира, выработанной XXV съездом КПСС.

Цілепокладання як чинник науково-теоретичної та практичної діяльності

О. І. ЯЦЕНКО

Процес комуністичного будівництва, перетворення науки в безпосередню продуктивну силу, швидке зростання ролі суб'єктивного чинника в суспільному житті актуалізують завдання дослідження структури та закономірностей цілепокладаючої діяльності, природи соціальної детермінації, особливостей зв'язку практики і наукового пізнання.

У цьому комплексі проблем важливе розкриття взаємопереходу практики та пізнання через цілі і з'ясування умов, яких має дотримуватися суб'єкт творчої діяльності, щоб зробити предметом свідомого цілепокладання суспільне буття в його прогресивному розвитку. Розгляд цих питань передбачає, природно, аналіз деяких загальних положень про діяльність і буття людини.

Найсуттєвішим виявом людини є діяльний спосіб її буття, який має усвідомлений, цілепокладаючий характер. «Свідома життєдіяльність безпосередньо відрізняє людину від тваринної життєдіяльності»¹, — писав К. Маркс. Мета, на його погляд, виступає як іманентний закон людської праці². У суспільстві, підкреслював Ф. Енгельс, на відміну від природи, ніщо не робиться без опосередкування цілями³.

Сама по собі усвідомленість, цілеспрямованість людської діяльності — це емпірично фіксований факт, який вже на зорі історії філософської думки приймався як очевидний. Але лише марксистсько-ленінська філософія вперше дала наукове пояснення природи людської діяльності, розкривши вирішальне значення практики як основи цілепокладання, довівши її предметно-чуттєвий характер, те, що це — цілеспрямоване матеріальне перетворення об'єктивно-реальних речей і суспільних відносин.

Марксизм-ленінізм подолав як ідеалістичний відрив людини і її історії від природи⁴, так і метафізично-натуралістичне зведення людини до природи, до речі серед інших речей. Справжньою основою людського буття є не свідомість (походження якої неможливо з'ясувати у відриві від природи) і не природа як така, а цілеспрямована взаємодія людини з природою, процес матеріального виробництва. Тому визначення людської праці як «доцільної діяльності» нерозривно пов'язане у марксизмі-ленінізмі з розумінням її як процесу, «що відбувається між людиною і природою, процесу, в якому людина своєю власною

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1973, стор. 526.

² Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 176.

³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 292.

⁴ Згідно з ідеалізмом, «дійсне виробництво життя уявлялось чимсь доісторичним, а історичне — чимсь відірваним від звичайного життя, чимсь, що стоїть поза світом і над світом. Цим самим з історії виключається відношення людей до природи, чим створюється протилежність між природою і історією» (К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 36).

діяльністю опосереднює, регулює і контролює обмін речовин між собою і природою»⁵.

Діалектико-матеріалістичне розуміння практики включає уявлення про неї як про суспільний процес, що здійснюється в певних історичних формах. Виробництво матеріальних умов життя лежить в основі становлення й розвитку форм соціальності і відповідних соціальних інститутів, становлення й розвитку всіх людських здатностей. Людська історія являє собою, таким чином, практичний процес суспільного виробництва, кінцевим результатом якого «завжди виступає саме суспільство, тобто сама людина в її суспільних відносинах»⁶. У ході виробництва змінюються не лише матеріальні умови життя людей, а «й самі виробники, виробляючи в собі нові якості, розвиваючи і перетворюючи самих себе завдяки виробництву, створюючи нові сили і нові уявлення, нові способи спілкування, нові потреби і нову мову»⁷.

Цілепокладаючий та предметний характер практики зумовлює наявність у ній активно-творчого і відображаючого моментів, що органічно пов'язані між собою. «Людина в своїй практичній діяльності,— писав В. І. Ленін,— має перед собою об'єктивний світ, залежить від нього, ним визначає свою діяльність»⁸. Для того, щоб цілеспрямовано діяти на предмети об'єктивної дійсності, треба знати їх властивості і закономірні зв'язки. Отже, сама практика нерозривно поєднана з пізнанням, результати якого (знання) є необхідним моментом практичної діяльності.

Той, хто метафізично розриває практику і пізнання як зовнішні протилежності, абсолютизуючи лише якийсь один аспект їх взаємодії, неминуче впадає у крайність суб'єктивістського прагматизму або об'єктивістського пасивізму. Як зазначав В. І. Ленін, конспектуючи Гегеля, «воля людини, її практика, сама перешкоджає досягненню своєї мети... тим, що відокремлює себе від пізнання і не визнає зовнішньої дійсності за істинно-суще... Необхідне *з'єднання пізнання і практики*»⁹. Пізнання і практика— не зовнішні одне щодо іншого різновиди діяльності, а її взаємопов'язані, взаємопронизуючі, діалектично протилежні моменти, «дві сторони, два методи, два засоби знищення «односторонності» і суб'єктивності і об'єктивності»¹⁰.

Взаємодія пізнання й практики здійснюється через цілі й засоби їх реалізації. Усвідомлення практики та її потреб трансформується у пізнавальні цілі, досягнення яких стає засобом переходу до практики, постановки дальших практичних цілей. Інакше кажучи, рух практики зумовлює формування нових пізнавальних цілей, розвиток теорії, відкриває нові перспективи (цілі) практики.

В цілепокладанні найповніше виявляється діалектична взаємодія пізнання та практики. Пізнання передбачає практику, а практика стає пізнанням. Розвиток певного процесу пізнання завершується виробленням ідеї — тобто такого синтезу окремих теоретичних абстракцій і практичного досвіду, в якому відбивається не просто певний об'єкт, а й мета його практичного перетворення відповідно до потреб суб'єкта. «Ідея *пізнання* і прагнення (хотіння) [людини]...»,— підкреслював В. І. Ленін¹¹. Виступаючи вершиною певного процесу пізнання, вона разом з тим стає початком практики.

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 23, стор. 175.

⁶ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 222.

⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. 1, стор. 483—484.

⁸ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 157.

⁹ Там же, стор. 183.

¹⁰ Там же, стор. 176.

¹¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 164.

Практика — первинне джерело нагромадження емпіричного досвіду, основа вироблення пізнавальних форм мислення — абстрагування, аналізу, синтезу, категорій, фігур логіки та ін. У практиці пізнання дістає своє завершення, підтвердження своєї об'єктивної істинності через реалізацію цілей. І навпаки, зіткнувшись з неможливістю реалізувати цілі, практика виявляє заблудження у пізнанні і тим самим спричинює постановку нових пізнавальних проблем.

Розглядувана як гносеологічна категорія, практика виступає як провідна щодо пізнання, водночас рівнопокладена йому протилежність. Взята ж як спосіб буття людини, як реальний процес життєдіяльності суспільства, вона є вихідною категорією, що включає в себе пізнання як свій підпорядкований і необхідний момент.

За допомогою абстракції можна вирізнити три взаємопов'язаних моменти діяльності, кожен з яких є певним етапом розв'язання суперечності між суб'єктом і об'єктом: 1) пізнавальне присвоєння об'єкта; 2) його теоретичне перетворення і 3) практична дія. Перший знаменує розв'язання суперечності між суб'єктом і об'єктом через усунення зовнішності, чужості об'єкта, який стає змістом пізнання. Тим самим свідомість набирає об'єктивного змісту, об'єктивне засвоюється у суб'єктивно-ідеальній формі. Водночас здійснюється усвідомлення суб'єктом своїх потреб у зіставленні з пізнаною об'єктивною дійсністю. Пізнання й самосвідомість фіксують суперечність між потребами і відсутністю предметів, які б могли їх задовольнити.

Ця суперечність розв'язується через формування мети, визначення засобів та ідеального плану дії, що характеризує другий момент теоретичної діяльності. Мета містить в ідеальній формі дійсність, перетворену згідно з певними потребами. Тут односторонність, чужість об'єктивного знімається через його ідеальне перетворення; разом з тим усувається і односторонність суб'єктивного завдяки тому, що суб'єкт мислено втілює себе, свою волю, бажання у мисленому об'єктивному.

Розв'язання суперечності між суб'єктом і об'єктом за допомогою формування мети і визначення засобів відбувається у свідомості і перетворюється у нову суперечність — між наявністю ідеальної мети і тим, що вона не реалізована предметно у зовнішньому світі. Ця суперечність розв'язується через практичну дію, яка втілює ідеальну мету в матеріальну дійсність і характеризує третій момент розгортання діяльності. Отже, сам процес цілепокладання становить нерозривну єдність двох моментів — ідеального покладання цілей теоретичною діяльністю (процес цілеформування) та реального покладання їх в об'єктивно-предметну дійсність практикою (процес цілереалізації). Завершення процесу практичної доцільної діяльності є розв'язанням суперечності, зафіксованої метою, стрибком у новий якісний стан: суб'єктивне, ідеальне втілюється в об'єктивному, матеріальному, можливість перетворюється на дійсність. Знімається односторонність суб'єктивного і об'єктивного в пізнанні: суб'єкт уречевлює себе, свою мету у матеріальних предметах: об'єкт стає втіленням суб'єктивного. «Формоутворююча діяльність, — писав К. Маркс, — знищує предмет і саму себе; вона формує предмет і матеріалізує себе; вона знищує саму себе у своїй суб'єктивній формі як діяльність і знищує предметне в предметі, тобто знімає його байдужість щодо мети праці»¹².

Саму теоретичну (духовну) діяльність залежно від цілей можна поділити, таким чином, на пізнавальну, де суб'єкт намагається духовно оволодіти об'єктом таким, яким він є сам по собі, тобто пізнати об'єк-

¹² К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 47, стор. 59.

тивну істину, і духовно-практичну, в якій оволодіння пізнаним об'єктом полягає в його мисленому перетворенні відповідно до потреб суб'єкта. Збагнути це важливо для розуміння того, що категорії «практика» і «теорія» в певному аспекті є відносними. Вони проймають одна одну, переходять одна в одну. Більше того, та сама діяльність (скажімо, розробка проекту) у різних відношеннях може виступати як теоретична (стосовно матеріального виробництва) і як практична (щодо фундаментальних наук).

Мета, будучи моментом і підсумком пізнання, не зводиться, проте, до гносеологічної категорії у вузькому значенні цього слова. Вона характеризує людську діяльність як таку і наявна і в пізнанні і в практиці. Мета містить у собі не просто знання, а волю, бажання, прагнення суб'єкта, детермінується не лише пізнавально-істиннісними міркуваннями, але й такими, що мають моральний, естетичний, ідеологічний характер, спирається на оцінні, регулятивні судження та емоції суб'єкта. А це в кінцевому підсумку означає детермінованість цілей (а серед них і пізнавальних) практичним життям людини, яке становить єдність суспільного і особистого, об'єктивного і суб'єктивного, духовного і матеріального, раціонального та емоційного. Тому, як відзначав В. І. Ленін, «точка зору життя, практики повинна бути першою і основною точкою зору теорії пізнання»¹³. Цільове відношення як вияв суперечності між суб'єктом і об'єктом розвивається й розв'язується через більш конкретну суперечність між метою та засобами, тобто сукупністю матеріальних та духовних чинників і способів дій людини, що приводить до досягнення мети.

Як діалектичні протилежності, цілі та засоби за певних умов перетворюються одне в одне: те, що в одному відношенні є метою, в іншому може виступати засобом і навпаки. Це виявляється в діалектиці перспективної (кінцевої) та найближчої, загальної та окремої цілей. Створення засобів реалізації перспективних загальних цілей стає ближчою, окремою метою. І навпаки, всяка реалізована мета сама має ставати засобом постановки та реалізації дальших цілей. Зміст реальних цілей визначається, з одного боку, потребами суб'єкта, з другого — наявними або можливими засобами їх реалізації.

У визначенні цілей засобами виявляється докорінна відмінність між революційно-перетворювальною та пристосовницькою практикою. Остання, будучи націленою на прагматичне пристосування до наявних умов, звужує пізнання до виявлення лише найближчих конкретних можливостей. За такого підходу наявні засоби (а ними є предмети вже створеної культури) мають абсолютну перевагу над цілями. Останні пасивно підпорядковуються іманентній логіці руху засобів; мертва праця (уречевлена в раніше створених предметах) панує над живою.

Будь-яка конкретна найближча мета має детермінуватися подвійно: з одного боку — цілями віддаленої перспективи (кінцевою метою, ідеалом), які відображають корінні потреби суб'єкта, з другого — реальними можливостями наявних ситуацій.

Революційно-перетворювальна практика націлює пізнання на пошуки реальних можливостей створення таких нових засобів, які б слугували реалізації цілей, що виходять за межі вже досягнутого і сприяють подальшому суспільно-історичному прогресу. Зміст цілей і тут визначається засобами, але не просто наявними, а принципово можливими. Такі цілі характеризуються далекосяжною перспективністю та орієнтацією на прогресивно нове.

¹³ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 18, стор. 133.

Суперечність між метою і засобом, в кінцевому підсумку — між суб'єктом і об'єктом, знімається в результаті практичної діяльності. «Усі три моменти процесу праці,— пише К. Маркс,— суб'єкт праці та її фактори — матеріал праці, на який він діє, і засіб праці, яким він діє,— об'єднуються в нейтральний результат, у *продукт*. В продукті праця через посередництво засобів праці з'єдналася з матеріалом праці»¹⁴. Результат, співвіднесений з теоретично поставленою метою, є показником істинності пізнання та зрілості самої практики.

Зазначимо, що в реальній дійсності суб'єктами різних цілей виступають певні соціальні сили — класи, держави, окремі індивіди. У суспільстві, що розвивається стихійно, кожний акт цілепокладаючої діяльності переплітається з іншими, які накладають на його результат свій відбиток. Щодо запланованої мети однієї дії непередбачені впливи інших дій, що зумовили деформацію змісту результату даної дії, є випадковими. Очікуваний результат виступає не як необхідний наслідок певної цілепокладаючої діяльності, а як рівнодіюча багатьох дій випадкових одна щодо одної¹⁵. Він набуває значення зовнішньої, позалюдської необхідності, яку ніхто не усвідомлював як мету своєї діяльності.

Логіко-гносеологічний аналіз цілепокладання сам підводить до розуміння того, що потрібно розкрити ті соціальні умови, в яких реально живуть, пізнають і діють люди. «Коли розглядати відношення суб'єкта до об'єкта в логіці,— писав В. І. Ленін,— то треба взяти до уваги і загальні посилки буття *конкретного* суб'єкта (= *життя людини*) в об'єктивній обстановці»¹⁶.

Практика як спосіб буття людини є сукупність усієї життєдіяльності суспільства, в основі якого лежить матеріальне виробництво. Вона включає до себе не лише виробництво речей, а й передусім виробництво й перетворення суспільних відносин та інститутів, суспільно-політичну, революційну діяльність, відносини між класами, соціально-політичними системами і державами.

Багатоманітні суспільні процеси, опосередковуючи відношення людини до природи і будучи справжнім виявом її буття, зумовлюють становлення і розвиток специфічно людських потреб і різних форм ідеального відображення. Ці соціально зумовлені потреби є кінцевими детермінантами цілепокладання, а ідеальні форми відображення — способом усвідомлення цих потреб, співвіднесення їх з об'єктивними можливостями їх трансформації у відповідні цілі.

Об'єктивні закони, що детермінують розвиток суспільства, в певному розумінні виявляють себе як суспільно зумовлені потреби і так чи інакше (по-різному для кожної епохи) реалізуються в цілепокладаючій діяльності людей. У своїй сукупності об'єктивні закони суспільного розвитку становлять суспільну необхідність функціонування і розвитку суспільства як цілого. В пізнанні цю необхідність стосовно людської діяльності можна розглядати як іманентну загальну мету, щодо якої усі різновиди суспільного виробництва (матеріальне, духовне, виробництво соціальних відносин та інститутів та ін.) є засобами. В свою чергу, окремі різновиди виробництва перебувають в складній історично-змінюваній взаємодії між собою та з соціальним цілим. Відомо, що в класово-антагоністичних формаціях порушується логіка взаємозв'язку цілей і засобів, відбувається відчуження останніх, абсолютизація окремих, проміжних цілей, перетворення їх на самоціль. Жодне докому-

¹⁴ К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 47, стор. 59.

¹⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 21, стор. 292.

¹⁶ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 29, стор. 170.

ністичне суспільство не могло свідомо ставити реальних цілей свого розвитку загалом.

У капіталістичному світі утвердження матеріального виробництва як самоцілі і культивування на цій основі одномірної споживацької свідомості породжує парадокс доцільно діючої недоцільності, коли кожна із сфер сама по собі організована раціонально-доцільно, а в сукупності своїй всі вони створюють анархію і стихійність і на певному етапі стають гальмом на шляху прогресивного розвитку суспільства та людської особистості. Всі продуктивні сили суспільства, найголовнішими серед яких К. Маркс вважав творчі здібності самої людини, що зростають на ґрунті соціальності, використовуються капіталом як засоби. «Дійсний виробник,— писав К. Маркс,— виступає як простий засіб виробництва, а речове багатство — як самоціль. Звідси і розвиток цього речового багатства на противагу людині і за її рахунок»¹⁷.

Комунізм позбавляє об'єктивні передумови суспільного розвитку їх стихійного характеру, ставить соціальні сили під контроль вільно асоційованих індивідів. Усуваючи відчуження і опосередковані форми колективності, він створює умови для приведення у відповідність людського існування з сутністю і тим самим створює можливість гармонійного співвідношення цілей та засобів. Людська історія, суспільне буття вперше стають продуктом планомірних суспільних дій відповідно до свідомо поставленої загальної перспективної мети.

Загальна мета нашого суспільства, виражена в комуністичному ідеалі, полягає у створенні комуністичних суспільних відносин, які забезпечують повний, всебічний і гармонійний розвиток усіх членів цього суспільства. Дилема суспільного і індивідуального тут знімається тим, що всебічний розвиток кожного індивіда стає самоціллю суспільства. І навпаки, «вільний розвиток кожного є умовою вільного розвитку всіх»¹⁸. Повний розвиток творчих сил індивідів є справжнім людським багатством і «в свою чергу як найбільша продуктивна сила зворотно впливає на продуктивну силу праці»¹⁹, на прогресивний розвиток суспільства.

Співвідношення загальної суспільної мети і цілей окремих різновидів суспільного виробництва підпорядковується діалектиці загального і одиничного. Потреби функціонування і розвитку соціального цілого висувують завдання перед окремими різновидами виробництва і, відбиваючись через їхню специфіку, визначають їх суспільно значущі цілі. Реалізація останніх є дійсною реалізацією цілей загального. Інакше кажучи, через реалізацію особливих і одиничних цілей реалізуються загальні цілі суспільства. Якщо окремі різновиди виробництва виступають засобами щодо соціального цілого, то й навпаки: функціонування соціального цілого є засобом реалізації окремих цілей.

Окремі різновиди виробництва (в тому числі матеріальне виробництво і наука як духовне виробництво) взаємодіють між собою, виступаючи одне до одного поперемінно в ролі засобу та мети. Якщо одна зі сторін в єдності матеріального і духовного виробництва дає іншій «замовлення» на засоби для себе, вона визначає тим самим цілі іншого виробництва; коли ж вона є для нього засобом, то визначає його можливості і результат. Тому, якщо йдеться про детермінацію науки виробництвом і навпаки, слід з'ясувати, в якому відношенні розглядається детермінація — в ролі засобу чи мети.

¹⁷ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 49, стор. 92.

¹⁸ К. Маркс и Ф. Энгельс. Твори, т. 4, стор. 430.

¹⁹ К. Маркс и Ф. Энгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 221.

Взаємодія науки і виробництва опосередкована, по-перше, соціальним цілим, по-друге, внутрішньою логікою наукового і технічного розвитку. Завдання, що ставляться матеріальним виробництвом перед наукою, трансформуються в конкретні пізнавальні цілі тоді, коли, внаслідок внутрішньої логіки розвитку науки, вона визріла до їх теоретичного формулювання. Така ж залежність виявляється в процесі руху від науки до виробництва. Наукові відкриття й проекти можуть набувати значення конкретних виробничих цілей лише тоді, коли у суспільства визріли відповідні соціальні потреби (економічні й загальнокультурні), а у виробництва — відповідні технічні можливості. Наприклад, можливість космічних польотів була теоретично обґрунтована на початку ХХ ст., а здійснення її стало практичною метою лише в середині нашого століття, коли сформувалися суспільні потреби в цих польотах та відповідні їм економічні і культурно-технічні можливості.

Наукове пізнання в нашому суспільстві детерміноване практикою комуністичного будівництва в безмежній перспективі його розвитку. Що ж до поточної практики окремих галузей матеріального виробництва, то тут слід мати на увазі різні лінії детермінацій в ракурсі різних цільових установок. Одна лінія — від діючого виробництва до науки. Виробництво «дає запит» на наукову розробку засобів піднесення своєї економічної ефективності, вдосконалення технології в рамках відповідної цільової установки. Тут наукове пізнання у своїх цільових установках детерміноване виробництвом.

Є й інша лінія — від відкриттів фундаментальних наук (які вирішальною мірою залежать від іманентної логіки розвитку наукового пізнання та сукупної практики даного суспільства) до розробки принципово нових технологій і створення принципово нових різновидів виробництва. Цілі останнього визначаються наукою і «дістають санкцію» з боку соціального цілого. Ця лінія є істотним чинником технічного, виробничого і економічного прогресу. Фактичних даних, що підтверджують цю думку, є достатньо.

Співвіднесення специфічної виробничої діяльності з інтересами суспільного цілого та його головними цілями потребує врахування наслідків діяльності певного виробництва в інших суспільних сферах як у даний час, так і в перспективі. Відомо, що так звана зелена революція у капіталістичних країнах — різке підвищення врожайності сільськогосподарських культур за допомогою хімізації та культивування дуже обмеженого набору сортів рослин у вузькоутилітарних цілях — через неврахування її наслідків завдає шкоди людському здоров'ю і загрожує втратою природного генофонду злаків.

Цей, як і інші факти стихійної, капіталістичної гонитви за прибутком, свідчать про те, що справжній соціальний прогрес суспільства потребує врахування не лише однієї виробничо-технічної досконалості засобів досягнення певної мети, а й їх моральної гуманістичної цінності.

Діалектичне розуміння співвідношення кінцевих і проміжних, загальних і окремих і подібних до них цілей є важливою теоретичною ланкою розв'язання принципових практичних проблем, зокрема проблеми економічного змагання з капіталістичним світом. Завдання наздогнати й випередити розвинуті капіталістичні країни має розглядатися у співвіднесенні з цілями соціального розвитку, з комуністичним ідеалом.

Нерозуміння цього може породжувати прагнення копіювати закордонне виробництво за асортиментом і кількістю усіх споживчих товарів. Але сліпе копіювання буржуазного виробництва споживчих това-

рів призвело б до перенесення в нашу систему структури потреб одно-мірно-споживацького буржуазного суспільства. Виходячи з наших соціальних ідеалів, треба шукати такі форми повного задоволення неухильно зростаючих матеріальних і духовних потреб, які відповідають природі соціалізму.

Тут постає одна з найголовніших проблем цілеспрямованого управління комуністичним будівництвом — проблема формування потреб. Перед суспільними науками стоїть завдання вивчення механізмів формування потреб, створення їх динамічної структури, яка б відповідала меті всебічного розвитку людини, та впровадження цієї структури в життя як через виховну роботу, так і через орієнтацію виробництва.

Зумовленість цілей матеріального виробництва, техніки, природознавства в кінцевому підсумку завданнями комуністичного будівництва на практиці виявляється як опосередкованість їх соціальним пізнанням, а також такими формами суспільної свідомості, як філософія, мораль, мистецтво. Ця опосередкованість матеріального виробництва і природознавства суспільним, моральним, естетичним ідеалами є специфічним здобутком комуністичної формації, яка реалізує гуманістичні ідеали. Це відповідає думці К. Маркса про те, що при комунізмі має відбутися злиття природничонаукового і гуманітарного пізнання.

Часто відношення «наука — виробництво» зображують як рух від абстрактних фундаментальних теорій через окремі теорії і прикладні науки до конкретних практичних, виробничих розробок та їх запровадження. Проте природі суспільства, що будується свідомо, відповідає дещо інший шлях: від фундаментальних наукових відкриттів у ще більш абстрактну сферу філософії, соціології і моралі, де вони дістають оцінку й соціальну орієнтацію з позицій гуманістичних, комуністичних ідеалів, і через політекономію і політику — до виробництва. Цей шлях може видатися невиправдано ускладненим і таким, що відвертає від живої практики. Насправді ж таке опосередкування філософськими, соціологічними, моральними та іншими установками є виявом детермінації цього процесу сукупною комуністичною практикою, потреби й загальні цілі якої відображаються насамперед у світоглядних формах суспільної свідомості.

Отже, завдання комуністичного будівництва вимагають орієнтації всіх сфер матеріального і духовного виробництва на комуністичний ідеал, який ставить «самоціллю цю цілісність (людського.— О. Я.) розвитку, тобто розвитку всіх людських сил як таких, безвідносно до якого б то не було *завдалегідь встановленого масштабу*»²⁰.

Матеріальне виробництво було і залишається необхідною основою людського буття. Жодного з завдань соціального розвитку не можна розв'язати, не підвівши під нього матеріальної бази. Тому неухильний розвиток матеріального виробництва на основі застосування новітніх відкриттів науки є найголовнішим засобом (а отже і завданням) комуністичного будівництва. Але при цьому розвиток матеріального виробництва позбавляється свого самодостатнього характеру. Його прогрес розглядається у співвіднесенні з головною метою — всебічним гармонійним розвитком людини. Матеріальне виробництво слугує тут вирішальним засобом не лише в тому розумінні, що створює предметно-матеріальні умови для цього, а й у тому, що, будучи найбільш масовою сферою прикладання людської праці, стає полем розвитку творчих сил людини.

²⁰ К. Маркс и Ф. Енгельс. Соч., т. 46, ч. I, стор. 476.

На основі соціалістичних виробничих відносин та в міру розгортання науково-технічного прогресу змінюється сам характер праці в матеріальному виробництві. Праця набуває дедалі більш наукового, інтелектуального, творчого характеру, стає «напругою людини не як певним чином видресированої сили природи, а як такого суб'єкта, який виступає в процесі виробництва... у вигляді діяльності, що керує всіма силами природи»²¹. Людина перестає бути безпосереднім агентом технологічного процесу, а стає поряд з ним, виступаючи як його контролер і регулювальник. Це пов'язано, як підкреслює К. Маркс, з «...перетворенням процесу виробництва із простого процесу праці в науковий процес, який ставить собі на службу сили природи й примушує їх діяти на службі у людських потреб...»²². Тим самим в межах необхідності повсякчасно виробляти матеріальні умови свого буття люди здобувають певну свободу, здійснюючи працю «з найменшою затратою сил і при умовах, найбільш гідних їх людської природи і адекватних їй»²³.

Генеральною лінією розвитку матеріального виробництва є його повна автоматизація, яка б не просто інтенсифікувала працю людини, а виключала б її із безпосереднього технологічного процесу та скорочувала б необхідний робочий час. На відміну від капіталізму, який намагається скоротити необхідний робочий час заради збільшення додаткової праці, комунізм має на меті збільшення вільного часу як простору для розвитку художніх, наукових та інших творчих здібностей трудящих.

Буржуазне суспільство намагається й вільний час «вписати» в одномірні-споживацькі рамки, розглядаючи його лише як «дозвілля» та поле пасивного споживання «масової культури». За комунізму, навпаки, вільний час — це простір і умова розгортання вільної суспільної, інтелектуальної, естетичної, фізичної самодіяльності, в якій індивіди всебічно розвивають свої творчі здібності. Соціальна організація такого доцільного «споживання» вільного часу потребує наукового обґрунтування.

У буржуазному суспільстві однобічна установка на вузькоутилітарну корисність науки спричиняє конфлікт науки і моралі, науки і гуманізму. Звідси — крах ідеалів просвітництва, яке покладало надії на здійснення моральної ролі науки. Виявилось, що наука сама по собі не забезпечує моральності й гуманності. Гуманістичні чи антигуманістичні цілі привносяться в неї ззовні.

Найголовніша суспільна значущість науки полягає в тому, що вона відкриває засоби оволодіння силами природи і суспільства, підносить ефективність суспільного виробництва. Але за комунізму цим її суспільна функція не вичерпується. Наука слугує і цілям всебічного розвитку людини і цілям матеріального виробництва, яке і собі підпорядковане гуманістичним ідеалам. Це — її двоєдина функція. Наука вже не може служити виробництву будь-яким способом, не може давати рекомендацій щодо оволодіння силами природи, не враховуючи їх найближчих і віддалених наслідків щодо соціального цілого.

Спрямованість усіх сфер діяльності на реалізацію комуністичного ідеалу ставить, крім професійних, високі вимоги до світоглядної культури працівників виробництва і науки, потребує озброєності їх гуманітарним знанням та комуністичними переконаннями.

²¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Соч., т. 46, ч. II, стор. 110.

²² Там же, стор. 208.

²³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 255.

* * *

Взаимная детерминация и взаимопереход практики и познания осуществляются через полагание ими друг перед другом целей и «взамообслуживание» средствами. Идея, выработкой которой завершается определенный познавательный процесс, включает в себя цель практического преобразования объекта и тем самым становится исходным пунктом практики.

Приспособительская практика, нацеленная на воспроизводство данного способа бытия и прагматическое приспособление к наличным условиям, суживает познание до выявления ближайших конкретных возможностей. Здесь цели пассивно движутся в русле логики проходящих объективных ситуаций. Революционно-преобразующая практика ориентирует познание на овладение возможностями качественного преобразования бытия и координирует ближайшие цели с конечной целью — общественным идеалом.

Абсолютизация ближайших, частных целей порождает дисгармонию и нецелесообразность в буржуазном обществе. В социалистическом обществе коммунистический идеал выступает в качестве главнейшей детерминанты цели всех видов производства. Цели материального производства определяются имманентной логикой самого производства, наукой, целями социального целого. Подобным же образом опосредованы цели науки. Детерминация цели всех видов производства целями коммунистического развития общества на практике выступает как опосредованность их общественным, философией, моралью. Это предъявляет высокие требования к мировоззренческой культуре кадров.

Досвід як форма синтезу людської діяльності

В. П. ІВАНОВ

Філософський аналіз практики протягом тривалого часу здійснювався здебільшого крізь призму гносеології. Однак на сучасному рівні наукових досліджень набуває актуальності розгляд практики у широкому значенні, як соціально-історичної і культурної творчості, де на перший план виступають проблеми єдності матеріальних і духовних компонентів людської діяльності. З цього боку в аналізі суспільної практики привертає увагу феномен людського досвіду, зміст якого вже сягає далі його гносеологічного розуміння і тим більше буденного уявлення про нього як суто побутову метикуватість і обізнаність.

В історії пізнання вирізилися дві тенденції у розумінні досвіду. Перша, найбільш впливова і поширена, пронизує всі періоди історії філософії — від античності до нашого часу — і полягає у розумінні досвіду як сукупності чуттєвих даних і вражень, що їх кожен індивід отримує за допомогою наявних у нього органів чуттів. Друга визначилася пізніше, з розвитком природознавства, і виявилася у трактуванні досвіду як експерименту, тобто як відповідної процедури у складі природничонаукового пізнання. Внаслідок теоретизації природознавства, особливо сьгодні, такий погляд на досвід почав відігравати істотну роль у розв'язанні низки пізнавальних проблем — співвідношення теорії та експерименту і взагалі теоретичного та емпіричного рівнів пізнання, ролі наочності в науці, евристичної функції образних моделей, навіть проблеми реальності стосовно предмета окремих наук. У своїй основі обидві ці тенденції не суперечать одна одній, оскільки мають своїм центральним пунктом людську чуттєвість та її гносеологічне тлумачення. Підкреслимо, що саме гносеологічна інтерпретація досвіду як ланки, що певним чином опосередковує мислення і буття, була, та й значною мірою залишається й нині домінуючою у філософії.

У самих по собі чуттєвих враженнях здоровий глузд звичайної людини не вбачає нічого суперечливого і таємничого. Більше того, людина властиве довір'я до фактичної сили чуттєвих свідчень. Суперечності, однак, виявилися з розвитком пізнання і його філософських теорій, коли аналіз чуттєвості і мислення з погляду їхньої здатності давати істинне знання призвів до істотного розмежування емпіричних та теоретичних засобів відображення світу. Переваги мислення у пізнанні сутності речей були перетлумачені ідеалізмом як підстава для зведення чуттєвості до видимості. На ґрунті крайнього раціоналізму ідеалізм створив таку картину пізнання, в якій світ розпався на істинний світ умоглядних сутностей та ілюзійний світ чуттєво сприйманого, світ абстрактно-загального і чуттєво-конкретного, одиничного. Тому роль чуттєвості стала двозначною: будучи, з одного боку, найбезпосереднішою і найпереконливішою характеристикою буття, вона, з другого, — дала привід дивитися на себе як на щось потойбічне щодо істинного буття та істинного знання про нього. У гносеології ця двозначність породила дилему раціоналізму та емпіризму, суперечність між якими проймала всю історію філософії.

Представники класичного емпіризму добре бачили, що самостереження фіксує чуттєві дані водночас у двох іпостасях: як власне

відчуття, тобто внутрішні психічні факти, і як позасуб'єктивну реальність, що відчувається. Зведення цих аспектів (феноменального і реального) до єдиної основи, розпочате у межах споглядально-метафізичного матеріалізму, практично утворило трохи не головну «драматургічну» канву емпіричної традиції в історії нової і новітньої філософії. Емпіризм прагнув дати цій проблемі генетичне тлумачення, інакше кажучи, спробував зобразити акт чуттєвої рецепції і далі — раціональний рівень відображення як каузальний процес, послідовні ланки якого демонстрували б не що інше, як реальну метаморфозу фізичного в психічне. Спроба виявилася методологічно неопроможною, бо емпіризм був далекий від усвідомлення того, що генезис мислення здійснюється не на рівні окремого індивіда. Адже індивідуальне раціональне пізнання, що відбувається на чуттєвій основі, аж ніяк не тотожне походженню психічного з фізичного, — в протилежному разі слід було б визнати, що мислення щоразу, причому в кожного окремого індивіда, виникає заново з даної йому у відповідний момент суми фізичних впливів.

Кант зрозумів цей вразливий пункт емпіричної концепції, та оскільки він теж стояв на позиціях «індивіда», спромігся зробити лише те, що розчленував генетичний і логіко-гносеологічний підходи до досвіду, оголосивши апріорними формами чуттєвості і розсудку всі ті здатності індивіда, які його попередники прагнули з'ясувати як продукт еволюції чуттєвих даних. Але цим самим Кант надав досвіді лише феноменалістичного вигляду, завдяки чому він постав як бар'єр, що одвічно відокремлює мислення від буття. Так феноменалізм перейшов у агностицизм і суб'єктивізм.

По суті вся дальша еволюція емпіризму через неокантіанство, махізм аж до сучасних різновидів позитивістської філософії практично не розв'язала, а ще більш загострила питання про чуттєвий досвід і його специфічне місце у відображенні реальності. Так, розвиток сучасного наукового пізнання показав, що логічний позитивізм, пропонуючи чуттєву верифікацію знання, потрапляє у безвихідь, коли розв'язує питання, чи є чуттєві дані лише феноменами спостереження, чи вони безпосередньо мають смисл кінцевих даних, тотожних об'єктові пізнання, яким він є.

Фактично логічний позитивізм зберігає суперечність між феноменалістичним і фізикалістським трактуванням відчуття, яка була типовою для махістської філософії. Адже відомо, що колишня претензія махізму на моністичну інтерпретацію досвіду звелася до тези, що відчуття є «елементи світу», які в одному випадку виявляють себе як фізичне, в іншому — як психічне. В. І. Ленін показав, що ця спроба зняти гносеологічну протилежність матерії і духу через поєднання їх у досвіді є відродженням у оновленій термінології беркліанського суб'єктивізму¹. Він підкреслював, що поняття «досвід» у гносеології має неоднозначний зміст і що в махістсько-позитивістському розумінні «прикриває і матеріалістичну і ідеалістичну лінію в філософії, освячуючи їх сплутування»². Саме тому діалектико-матеріалістична інтерпретація досвіду, його специфічного змісту у теорії пізнання і в суспільно-історичній практиці стає важливим завданням марксистської філософії. Щоб виконати це завдання, недостатньо виходити лише з найпростішого і буденно очевидного уявлення про людську чуттєвість. Історична доля емпіризму свідчить, що такий вихідний пункт без наявності суспільної концепції людини не врятує від неминучості ідеа-

¹ Див.: В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 134—143.

² Там же, стор. 138.

лістичних висновків, що сам емпіризм неспроможний розв'язати проблеми мислення і буття, раціонального і чуттєвого.

З позицій емпіризму значня і все мислення виявилися або такими, що не виводяться цілком з емпіричної основи, або такими, що не зводяться до неї без залишку. А тоді, коли досвід розглядається у вузькому значенні — як «отримання вражень», тобто споглядально-емпіричним і об'єктивістським чином, неминуче впливає, нібито мислення і буття вступають у безпосередній контакт одне з одним і, за логікою, цей контакт має бути втіленням тотожності мислення і буття, чимось ні суб'єктивним, ні об'єктивним, ні мисленням, ні тим, що мислиться. Роль такого сполучника, своєрідної реторти, де відбувається реакція перетворення об'єктивного в суб'єктивне, емпіризм приписує досвідові. Але водночас з'ясовується, що вся ця «хімія» не може відбуватися як об'єктивно констатований процес, бо й сама «реторта» разом з усім, що в ній міститься, вже належить суб'єктові, якого ще тільки треба отримати в результаті реакції. Отже, проблема, з якою намагаються впоратися в одному місці, виринає в іншому у початковому вигляді.

Вихід з цього кола потребує чогось незмірно більшого, ніж винайдення якоїсь нової інтерпретації досвіду в рамках старої гносеологічної схеми. Як з'ясувалося, всю гносеологію і її центральну вісь — відношення мислення до буття — треба було переосмислити у ширшому, можна сказати, позагносеологічному масштабі, вивести з передумов, що самі по собі не належать ні лише буттю, ні тільки мисленню. Інакше кажучи, належало відкрити своєрідну онтологію самого гносеологічного відношення. Цю онтологію марксизм розпізнав у практиці, яка утворює справжній універсум людського буття, бо вона є і основа генезису людини як суб'єкта, і основа її реального буття, і форма, через яку їй дане буття як таке, як чуттєво сприймана і пізнана життєва реальність.

З принципу практики впливає ряд кардинальних положень, що дають можливість осмислити досвід під новим кутом зору. По-перше, цей принцип прокладає таку межу між суб'єктом і об'єктом, завдяки якій дозволяє розглядати відношення мислення до буття як момент загальної системи людської життєдіяльності. По-друге, він пов'язаний з визнанням суспільної та історичної сутності людини і її людських здатностей. Це означає, що реальна суспільність є об'єктивним ґрунтом і корелятом індивідуальної свідомості і її операціональних конструкцій. Це означає також, що людський суб'єкт історичний не тільки в розумінні своєї включеності в історію, а й в тому розумінні, що історія становить справжній зміст людської суб'єктивності. По-третє, цей принцип передбачає універсальність і активність людського суб'єкта, його діяльний і самодіяльний характер, внаслідок чого і вся чуттєва сфера виступає вже як чуттєва практика, суспільно організована і доцільна.

Навіть без докладної характеристики можна стверджувати, що всі ці положення орієнтують на розуміння всієї людської чуттєвості і досвіду в ширшому контексті, ніж гносеологічне відношення мислення до буття. Досвід слід розглядати в рамках людського способу буття, в єдності його діяльно-практичних, суспільно-історичних та індивідуальних характеристик. Цей контекст найтісніше пов'язаний з марксистською концепцією людини і надає досвідові значення особливої суб'єктивної форми освоєння світу, визначальною властивістю якої виступає здатність асимілювати явища буття як факти життєдіяльності.

Тут доречно зауважити, що у межах буржуазної філософії, починаючи з ХІХ ст., відокремилася на ґрунті критики гегелівського субстанціалізму і панлогізму лінія, яка об'єднала в собі різні концепції, просякнуті насамперед інтересом до аналізу людської суб'єктивності в

її безпосередньо життєвих і особливо нереклексивних виявах³. В її рамках почало розроблятися поняття про досвід як життєвий досвід і переживання індивідом свого «буття-в-світі». Нагромадивши чимало цікавих спостережень, ця лінія, однак, внаслідок хибних світоглядних та методологічних установок (суб'єктивізм, індивідуалізм, інтроспективний психологізм), цілком зберегла абсолютне відчуження суб'єктивного і об'єктивного, тільки перенісши його з гносеологічної на «життєву» основу. Вона залишилася зразком асоціального розуміння людської природи і людського життя, що робить її діаметрально протилежною тому розумінню людини, її практичної життєдіяльності, а отже, і її досвіду, яке випливає з основ марксистського вчення.

Виділення особливої, досвідної форми освоєння людиною світу є, на наш погляд, правомірним, а його філософська розшифровка дозволяє побачити за тривіальною буденністю уявлень про «життєвий досвід» дію певного всезагального механізму, який визначає специфіку цілих масивів людського буття і на якому переважно засновані деякі продуктивні форми духовної культури.

Спробуємо дати загальну характеристику досвіду в цьому специфічному значенні, спинившись лише на двох моментах: будова досвіду та його функції; суб'єкти досвіду.

Досвід є насамперед своєрідним підсумком життєдіяльності певного суб'єкта. Там, де відсутній суб'єкт у власному розумінні, тобто носій цілепокладаючої діяльності, що планомірно змінює світ,— говорити про досвід у прийнятому тут значенні можна лише метафорично. Отже, «субстратом» досвіду, його вихідним матеріалом може бути тільки практична діяльність, що становить реальне буття суб'єкта. Це означає, що сфера досвіду є сферою буття, а не свідомості, але буття суб'єкта, здатного до практичного діяння. Оскільки діяльність включає в себе матеріальні і духовні моменти та передумови, досвід також поєднує їх у собі і тому стоїть поза гносеологічною полярністю мислення і буття.

Діяльність відзначається предметною специфічністю і чуттєвістю, причому остання характеристика суттєво залежить від двоякої функції предметів у структурі діяльності: з одного боку, предмети виступають як чуттєві об'єкти, предмети чуттів, що насамперед і було зафіксовано і абсолютизовано емпіризмом; з другого боку, предмети є чуттєвими знаряддями діяльності, винесеними назовні «органами» суб'єктивної людської чуттєвості, до того ж збагаченими усім діапазоном продуктивних можливостей. У них відчуття і дія зливаються в чуттєву і предметну дію. Остання обставина жодною мірою не потрапила в поле зору емпіризму, хоча саме в ній прихована таємниця предметної об'єктивності чуттєвих даних і переходу фізичної взаємодії у суб'єктивний духовний план. У знаряддях, інструментах діяльності суб'єкт практично (і чуттєво) вже володіє світом, до того ж не тільки індивідуально, але й колективно. Тим-то він здатний в самому собі, у своєму безпосередньому бутті тримати в живому, функціонуючому вигляді всю цілісність суб'єкт-об'єктного відношення. Хоч він завжди протистоїть світові у своїх цілях (і мисленні), проте в засобах діяльності він вже практично відрубав для себе «шматок всесвіту» як власний світ, без якого його суб'єктивне буття не було б чимось справжнім.

Суб'єкт стоїть в центрі багатьох предметно специфічних різновидів діяльності — у них, а не в якійсь абстрактній активності дістає вияв його

³ Ця лінія накреслилася у Шопенгауера, Спенсера, істотно визначилася у «філософії життя» (Дільтей), прагматизмі (Джемс), дістала своєрідне тлумачення в інтуїтивізмі Бергсона і особливо в сучасному екзистенціалізмі.

го справжнє життя. Але водночас він не може загубитися в цій плінній різноманітності, він має підвестися над нею, не ототожнюючись з предметами діяльності, а лише перебуваючи в них. Він повинен здійснити щось вищою мірою суперечливе: залишаючись предметним серед предметного світу, здобути перемогу над зовнішнім характером цієї предметності, або, за словами Гегеля, «звільнити себе стосовно самого себе». Інакше кажучи, у кругообігу його життєдіяльності має виникнути форма, в якій бути у відношенні до предмета означало б те саме, що бути самим собою. За своєю суттю ця форма потребує, щоб предметність стала внутрішньою справою суб'єкта, перейшла в його здатність, стала його силою, не втративши своєї натуральності і життєвості. У цьому перетворенні, що є ключовим у становленні досвіду, немає нічого надзвичайного, оскільки всякий виробничий процес вже містить у собі згадані моменти.

Те, що діяльність — джерело досвіду, ще не робить їх тотожними. Діяльність розгортається у часі, вона процесуальна і дискретна, тоді як суб'єкт має пройти цей розгорнутий у часі ряд подій, зберігаючи себе самим собою і не втрачаючи єдності з тим, що ним звершене і, здавалося б, залишене позаду. Він немов підноситься над усім минулим, як уособлення невичерпної активності, але разом з тим бере з собою свою минулу діяльність, як багаж, у якому зосереджуються і предметна її сторона, і її суб'єктивна форма, норма, порядок.

К. Маркс звертає увагу на повторюваність, регулярність практичної діяльності як джерело того, що потім кристалізується у людському досвіді⁴. На індивідуальному рівні повторюваність утворює звичку, автоматизм, стереотип діяльності і поведінки; на рівні колективного, суспільному виникають звичаї, норми, традиції, ритуали тощо. Повторюваність є об'єктивним процесом, який поза всяким аналізом і свідомим відбором вицлює найбільш раціональні та ефективні сторони життєдіяльності, зберігаючи їх у більш широких діапазонах часу. Невипадково саме повторювані ознаки суспільного буття використовуються як характерологічні властивості для розпізнавання історичних культурних форм.

Повторення рафінує певні схеми діяльності, але воно ж їх і консервує, робить їх усталеними. Цей процес безпосередньо пов'язаний із зародженням самої форми досвіду.

Виділення досвідної сфери буття суб'єкта неможливе також без врахування часового виміру людської діяльності. Час взагалі становить найважливіший чинник, що зумовлює специфічну структурність досвіду. Базисом останнього завжди є минула, вже звершена діяльність, причому, скільки б реального часу вона не поглинула, у досвіді вона стає чимось безумовно здійсненим, отже таким, що злилося також і з суб'єктом. Життя суб'єкта однаково охоплює і своє минуле, і сучасне, і майбутнє, які стають реальним полем його діяльності. Людське життя порівняно з розвитком об'єктивно даного відзначається тим, що воно здійснюється «для себе» і тому вимірюється сукупністю і змістом надбань, а не самою по собі формальною течією часу. «Сучасне» суб'єкта — це насамперед його «справжнє», а не просте хронологічно фіксоване «тепер». Отже, його «власний» час — це ієрархія життєвих актуальностей, які постійно змінюються.

У суб'єкті порушується звичайний «зв'язок часів» і проторює собі дорогу інший порядок, що впливає з його, суб'єкта, діяльної, творчої сутності, яка становить ланцюг активного, цілеспрямованого соціального

⁴ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 19, стор. 364—365.

самоствердження. Якщо все живе загалом здатне до самоорганізації і самовідтворення, то для цих процесів цілком вистачає часу, за даного середовищем існування, вони утворюють течію природної еволюції. Та лише практичне самоздійснення людини дає очевидну і відчутну різницю між буттям у часі і часом самотуття. Останній якраз і має особливе значення людської долі, яка незмірно вища за все те, що просто відбулося в часі, а виражає перемоги і поразки в реалізації проектів буття.

Досвід безпосередньо стосується цього проективного самоствердження. А це означає, що в ньому актуалізується насамперед та частина минулої життєвої спадщини, яка забезпечує ефективність майбутньої діяльності і надає суб'єктивної впевненості та виразнішої спрямованості людським починанням.

Будучи формою утримання і збереження минулого, досвід виступає немовби резервуаром суб'єктивної пам'яті. Останню в даному разі не можна розуміти обмежено, тільки в психологічному значенні— як певну властивість нервової системи. Це— пам'ять продуктивної діяльності, яка залишає свої сліди не тільки в духовній сфері, а й у предметних втіленнях— в усьому, що становить «неорганічне тіло» практично діючого суб'єкта. Тому в досвіді минуле відтворюється не лише як згадка або роздум, що виникає в свідомості,— це минуле викликається плінною діяльністю у всій своїй натуральній конкретності, як вартий уваги життєвий прецедент. Досвід втратив би свої специфічні переваги, якби підлягав обов'язковому зведенню до форми знання, перш ніж бути застосованим на ділі: він з самого початку є «діло», в якому суб'єкт брав участь і яке пережив усім своїм еством.

Щоб специфічність досвіду окреслилася рельєфніше, можна порівняти його з деякими особливостями пізнання і знання. Кажучи загалом, суть демакції між досвідом і знанням зосереджена в сукупності ознак, що визначають різницю між тим, яким чином і в якому значенні об'єктивний світ входить в структуру життєдіяльності, і тим, як він стає змістом людського мислення.

Насамперед досвід здійснюється у формах інтеграції життєвого шляху конкретного суб'єкта. У цьому розумінні кажуть про «життєвий досвід». Але він виступає лише специфічною психологічною проекцією індивіда і може вважатись однією з конкретизацій досвіду як соціального явища. У філософському значенні така індивідуалізація досвіду важлива лише як вияв деяких специфічних можливостей синтезу людської діяльності на відміну від синтезу знання. В аспекті синтезу людської діяльності досвід набуває рис унікальності, індивідуальності.

Порівняно з цими властивостями досвіду людське знання, особливо в своєму науковому вигляді (а не в буденному «я знаю»), істотно деперсоналізоване, бо виражає у формі загальності і необхідності об'єктивний зв'язок речей, їх сутність і закон, що повністю відчленовані від присутності того, хто пізнає. В досвіді суб'єкт перебуває завжди «при собі», знання ж дане його свідомості як сукупність визначень знаного, тобто в об'єктній формі. За своєю природою пізнання має знати в своєму результаті відмінності, які можуть бути привнесені численними суб'єктами, причетними до пізнавального процесу. В цьому розумінні зміст знання справді сягає у позадосвідну сферу, в «умоглядний», як казали раніше, а не життєвий світ. Але це правильно лише остільки, оскільки об'єкти діяльності перебувають у досвіді не в тій формі, в якій вони є «знаними». Наука створює низку ідеальних, абстрактних, теоретичних об'єктів, які, звісно, не можуть бути безпосереднім середовищем життя.

Щоправда, подібно до того, як досвід може стосовно суб'єкта конкретизуватися в індивідних формах життєдіяльності, він може щодо знання виступати як експеримент. Але в цьому разі йдеться лише про засоби та методи пізнання, тобто про окремі гносеологічні функції досвіду як опосередковуючої ланки між мисленням, і буттям, а не про досвід загалом. Якщо характеризувати соціальну природу досвіду, то треба підкреслити його нерелективний характер. Це означає, що досвід в певному розумінні протистоїть атрибутам логічних систем пізнання. Як інтеграція життєвого шляху конкретних суб'єктів, досвід становить, так би мовити, археологічний шар діяльності, де відкладається все, що несе плин часу. Досвід підсумовує лише те, що насправді було і тому не потребує доведень.

Якщо пізнавальна рефлексія вільна у тому розумінні, що може відтворювати об'єкти у різних площинах і послідовності, навіть рухатися у напрямі, зворотному розвитку об'єктів, то досвід необернений як минуле життя. Минуле відкладається у ньому раз і назавжди. А це означає істотну різницю між тим, як цим минулим володіють у досвіді, і тим, як його знають як минулий об'єкт.

На відміну від знання досвід позбавлений рис навмисності і конструктивності, оскільки життєвий процес відбувається не заради досвіду і тільки дальші надбання останнього дають змогу звершити змістову перебудову, ціннісну переорієнтацію його минулих нашарувань. Минуле впорядковується інтересами майбутнього, хоча при цьому з минулого не можна вилучити жодної частки.

Усяка діяльність, у тому числі й пізнавальна, є продуктивною, спрямованою на виробництво або досягнення певного результату. З цього боку досвід є форма, в якій кругообіг продуктивної діяльності відкладається в суб'єкті як його органічна властивість, як накопичена суб'єктивна потенція, що розширює спектр можливостей в освоєнні світу. Хоча будь-яка діяльність, покладена в основу досвіду, є цілепокладаючою, тобто має свій порядок і планомірно організований плин, все ж цілі її не тотожні доцільності самого досвіду. Досвід є наслідок здійснення попередніх цілей, що слугує цілям наступним. І ця відмінність між безпосереднім цілепокладанням і доцільністю самого досвіду стає особливо явною тоді, коли негативні результати діяльності (нездійснені цілі) все ж збагачують суб'єкт позитивним досвідом, даючи йому повчальні приклади на майбутнє.

Згадані особливості досвіду досить виразно конкретизуються у порівнянні з такими суто гносеологічними категоріями, як «істина» і «заблудження». Оскільки досвід належить до сфери буття і минулих об'єктиваций суб'єкта, він, за гносеологічними вимірами, не є ні істинним, ні хибним. Він сам у собі практичний і тому забезпечує здебільшого прагматичну орієнтацію будь-якої діяльності. Справедливіше твердити про цінність досвіду, яка вимірюється масштабом та істотністю справ, звершених у минулому. Все це аж ніяк не означає, що до змісту досвіду не можуть входити жодні рефлексивні елементи (знання, істини тощо). Це означає тільки, що специфіка досвіду полягає не в формулюванні певних міркувань, а в практичній мобілізації минулого для реалізації насущних завдань. Адже суб'єкт, «начинений» численними істинами і правильними судженнями з різного приводу, може бути цілком безпорадним щодо досвіду. Річ у тім, що елементи знання в міру своєї загальності і повідомлюваності можуть стати досить легким надбанням кожного, навіть не діставши апробації у власному минулому. Досвід утворюється фундаментальністю минулого стосовно суб'єкта, тоді як з логіко-гносеологічного погляду недоречно розрізняти «минулі» і «сучасні» істини. Істини визначаються об'єктивністю, а це робить

їх певною мірою «позачасовими» щодо існування окремих суб'єктів. Тому в досвід суб'єкта вони можуть увійти як щось безпосередньо пережите і відчуте, як загальність, що стала життєвою справою.

Досвід може збагачуватися або знецінюватися порівняно з досвідом інших суб'єктів, але незалежно від цього лишається квінтесенцією життєвої долі, її реальним уроком. З цього боку можна мовити про позитивний або негативний досвід, навіть про досвід сумний чи трагічний («Стражданням вчимося» — виголошується в античній трагедії). Такі визначення, зрозуміло, не стосуються продуктів пізнання як об'єктивних істин чи закономірностей. Закон вартості не трагічний, хоча його життєва дія позначена численними трагедіями у досвіді людства.

Сказане, однак, не є підставою для висновку про відсутність у досвіді рис, які споріднювали б його з ознакою істинності знання. Адже суб'єкт є водночас і володар досвіду, і носій знання; розвиток і нагромадження знань, подібно до інших видів діяльності, є складовою в його загальному життєвому досвіді.

Досвід здатний узагальнювати, але на відміну від понятійного знання він становить узагальнення у формі безпосередньої генералізації: в ньому об'єкти діяльності, та й вона сама постають не як мислені предмети для операцій свідомості, а як предметні життєві акти, об'єднані навколо центра, яким є сам суб'єкт. У досвіді узагальнення впливає не з абстрагування, а з життєвого місця суб'єкта, з його практичної функції опосередкування й підсумовування реальності, охопленої єдиним життєвим процесом. У своїй справі суб'єкт повсюдний, бо об'єднує її у світ свого існування і лише тому, до речі, здатний споглядати в ньому самого себе. Якщо в пізнанні предмет визначається за допомогою предикатів, значеннями яких мають виступати власні характеристики цього предмета, то в досвіді вся сума реалізацій діяльного суб'єкта є не що інше, як предикати його власного буття. З цього боку суб'єкт і виступає як загальне для всього того, що в досвіді розгорнуто предметно і в часі. Якби суб'єкт не володів цією «позачасовістю» щодо реальностей, з яких складається його світ, він би не був основою синтезу всього, що стосується різночасових етапів буття. Це означає, що буття, розглянуте як об'єктивна реальність для пізнання, і буття в значенні життєвого світу суб'єкта є дещо різними, але не за субстанцією, а лише за конструктивними принципами та опорними схемами їх освоєння. Те, що у пізнанні добувається як загальні закони реального світу, в досвіді акумулюється як алгоритми діяльності, найбільш адекватні для його освоєння. Ось чому як історично, так і теоретично існує пункт такої кульмінації людського досвіду, коли треба зробити лише один крок, щоб перекласти його на мову понять.

Досвід і знання були б фундаментально протилежними і неузгоджуваними, коли б не ґрунтувалися на спільній для обох категоріальній структурі людської діяльності. Відмінність між ними полягає в тому, що пізнання оперує категоріями як елементами мислення, загальними сутностями, тоді як у досвіді «сутність» вичленовується, практично з допомогою суб'єктивної «присутності». Власне кажучи, категорії мислення і є загальнолюдським досвідом практичного діяння, «мільярди раз повтореним» (В. І. Ленін) і вдруге спрямованим на світ як сукупність форм його свідомого членування, впорядкування тих «чуттєвих даних» з суто індивідуального джерела, які для емпіризму й досі є синонімом досвіду як такого і саме тому завдають чимало клопоту.

У своїй практичній функції щодо окремих суб'єктів досвід не трансформований в рефлексію, хоча, зрозуміло, й може стати предметом

теоретичних міркувань і висновків; він забезпечує доцільну орієнтацію діяльності безпосередньо, виступаючи базисом своєї неререфлексивної здатності до оптимального вибору правильних рішень, певним потенціалом людської інтуїції.

Звідси правомірно зробити висновок, що атрибутові істинності людського знання у досвіді відповідає об'єктивний порядок людської діяльності, який знаходить вияв у такому поєднанні її минулих ланок, котре накреслює виразну перспективу майбутнього, адекватного людським устремлінням й світорозумінню, виробленим в рамках певної культури. Оскільки досвід окремого суб'єкта підпорядковується цій генеральній тенденції сукупного діяння, він здатний орієнтувати діяльність у напрямі до практичних результатів, що мають значення загального взірця. Інакше кажучи, це така характеристика, яка ставить діяльність і досвід кожного суб'єкта у масштабне відношення до найважливіших ціннісних орієнтирів епохи і культури. У цьому розумінні орієнтація на загальне не може бути абсолютною перевагою чи привілеєм одного-єдиного суб'єкта. В практичному русі суспільства кожний суб'єкт виносить власний досвід на арену, де взаємодіє один з одним вся решта суб'єктів.

Отже, існує інтерсуб'єктивний вимір, де діяльність і досвід численних суб'єктів реалізуються у спільному для всіх них життєвому результаті і перспективі. Ця перспектива тією мірою, якою вона може бути визнана за спільну мету, стає також нормою оцінки, мірилом діяльності кожного і тих підвалин, які приховані в досвіді. Так виникає історично рухома міра людськості самої людської діяльності, що змінюється з кожним докорінним поворотом в суспільному бутті.

Тут є потреба конкретизувати поняття «суб'єкт досвіду», яке досі застосовувалося в значенні всякого взагалі носія діяльності. Якщо раціоналізм загалом схилився до трактування суб'єкта як мислення, то емпіризм, роблячи ставку на «чуттєві дані», за логікою справи змушений був визнати справжнім і єдиним суб'єктом носія цієї чуттєвості — природно даного людського індивіда. Це був суб'єкт, який з наступними другорядними уточненнями став центральною фігурою психологічної науки.

Традиції цього психологічного аналізу виявилися такими значними, що навіть філософське розуміння індивіда і його суб'єктивності зосереджувалося головним чином на окремих психічних властивостях, актах і операціях, співвіднесених з його тілесною організацією. Як показав К. Маркс, людські здібності і здатності окремого індивіда, навіть його своєрідні таланти, ґрунтуються на суспільній структурі людської діяльності взагалі, на її соціально-історичній організації і предметних результатах, в яких зосереджені всі набуті раніше «продуктивні сили» людини у різних градаціях — від індивідуальних та групових до колективних та загальноісторичних. Саме К. Маркс зазначив, що все «предметне буття промисловості» є також «чуттєво посталою перед нами людською психологією»⁵. Розуміння суб'єктивності та індивідуальності в такому масштабі вже не може обмежитися однією психічною активністю, яке б принципове значення вона не мала. Тут треба брати суб'єкт разом з усім його предметним світом, опосередкованим і створюваним діяльністю, яка зрештою й надає суб'єктові справжньої і остаточної практичної специфікації. А для цього слід подолати спотворене уявлення про тілесну окремість людини як межу її індивідуаль-

⁵ К. Маркс і Ф. Енгельс. З ранніх творів. К., 1972, стор. 552.

ності. Насправді індивідуалізація є моментом суспільних відносин, наслідком концентрації певних форм діяльності навколо активних центрів, роль яких здатні відігравати як індивіди, так і різні надперсональні утворення. Відомо, що певна організація суспільних відносин може, з одного боку, позбавляти індивіда індивідуальності, перетворюючи його на безлику істоту, на «масового індивіда»; з другого боку, певна кооперація індивідів під дією об'єднуючих і консолідуючих сил спроможна індивідуалізуватися, ставати, за словами К. Маркса, «сукупним індивідом», що має власне обличчя і своєрідність.

Адже в суспільстві з розвинутим поділом сфер активності індивіди групуються навколо певних різновидів діяльності, специфічних за своєю структурою і колом здібностей, яких вони вимагають від співучасників. Такі асоціації індивідів посідають певне місце в суспільстві, мають свою історію, відзначену характерними подіями, свою продуктивну реалізацію, а отже, і свій досвід.

Тому суб'єктами діяльності і носіями специфічного досвіду в загальносуспільному масштабі здатні виступати як індивіди, так і групи, своєрідні спільності, класи, нації, суспільства, цивілізації і навіть людство, взяте загалом, в своєму історичному розвитку. Але подібно до того, як історичний процес не здійснюється якимось особливим суб'єктом, що стояв би за спиною реальних індивідів, так і своєрідний груповий, професійний, класовий тощо досвід мертвіє і втрачає всіляке значення, якщо не засвоюється індивідами і не перетворюється у стимул їхнього власного цілеспрямованого діяння.

Залежно від суб'єктів і рівня їхньої практики досвід також має свої ступені загальності і змістову специфіку. На цій підставі можна дати своєрідну класифікацію досвіду, вирізняючи поряд з індивідуальною і найбільш психологізованою його формою такі принципово-важливі для організації суспільного життя форми, як професійно-виробничий, класовий, революційний, національний, суспільно-історичний досвід, який стає предметом вивчення і узагальнення з боку різних суспільних наук і слугує важливою передумовою діяльності суспільно-політичних організацій, партій, держав.

Саме як узагальнення всесвітньо-історичного досвіду класової і особливо пролетарської боротьби, а не лише на ґрунті певних теоретичних принципів і джерел і виник марксизм. К. Маркс, Ф. Енгельс, В. І. Ленін неодноразово підкреслювали, що переможне здійснення соціалістичної революції і успішне економічне, державне та культурне будівництво соціалізму і комунізму неможливі без узагальнення досвіду, накопиченого революційною боротьбою мас, усіх прогресивних надбань світової культури (показовими щодо цього є аналіз досвіду Паризької Комуні, здійснений основоположниками марксизму, і особливо ленінське узагальнення досвіду російських революцій та перших кроків будівництва соціалізму).

При всій своїй своєрідності досвід окремих соціальних груп, класів, націй містить у собі загальнозначуще, закономірне, повчальне. Неминуще значення має досвід першої в світі соціалістичної революції. В. І. Ленін підкреслював, що «тепер ми маємо вже перед собою чималий міжнародний досвід, який говорить з цілковитою виразністю, що деякі основні риси нашої революції мають не місцеве, не національно-особливе, не російське тільки, а міжнародне значення»⁶.

Ленінська настанова на уважне ставлення і постійне вивчення практичного досвіду трудящих мас стала невід'ємною рисою внутрішньої

⁶ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 41, стор. 3.

і зовнішньої політики нашої Комуністичної партії, забезпечуючи її нерозривну єдність з народом, успіхи нашої країни в економічному розвитку, в здійсненні політики миру, здобутки міжнародного комуністичного руху.

Аналіз досвіду під кутом зору марксистської концепції суспільної та діяльної сутності людини дає можливість зробити висновок, що в ньому ми маємо перед собою досить своєрідну (порівняно хоча б з пізнанням і знанням) форму акумуляції людської діяльності, без якої людина не могла б існувати як історичний, а отже, й культурний суб'єкт. Досвід розширює межу людського світу, включаючи в нього минулу життєдіяльність у формі актуально відтвореного переживання. В цьому його всезагальне значення як способу суб'єктивного увічнення будь-яких культурних надбань. Але, крім цього, можна з певністю сказати, що серед численних різновидів духовної діяльності суспільства є такі, що переважно використовують у своєму функціонуванні специфічні механізми досвіду. До них можна залучити, наприклад, мораль та мистецтво.

Тому аналіз внутрішньої структури досвіду, його ролі в утворенні суб'єктивного світу людини має розкрити нові аспекти в дослідженні специфіки і життєвості деяких важливих форм духовної культури.

* * *

Существуют два общепринятых понимания опыта: гносеологическое, сводящее опыт к чувственным данным и эксперименту, и обыденное представление о нем как «житейском опыте». Однако возможно развитие представление об опыте в более широком — общественно-практическом и культурно-историческом масштабе. С этой точки зрения опыт предстает как форма субъективного синтеза общественной практической деятельности, развертывающейся во времени. Содержанием и источником опыта для субъекта выступает его прошлая деятельность, аккумулированная в виде практических навыков, привычек, норм, обычаев и т. д. Опыт не тождествен знанию, поскольку он нерелективен. Однако он генерализует жизненный процесс, обеспечивая способность к эффективной деятельности. Опыт есть форма кумулятивного накопления культурных достижений. Субъектами опыта могут выступать индивиды и человеческие общности различного уровня: группы, классы, нации, общества и человечество в целом.

— • —

Особливості формування науково-атеїстичного світогляду в умовах розвинутого соціалізму

О. С. ОНИЩЕНКО

Становлення науково-атеїстичного світогляду є відображенням тих корінних перетворень, які відбуваються у бутті людей під впливом соціального і науково-технічного прогресу. Перебудова матеріального виробництва і суспільних відносин, а у зв'язку з цим і умов життя людей завжди позначалася й на масовій свідомості. К. Маркс і Ф. Енгельс підкреслювали, що «пануючі думки є не що інше, як ідеальний вираз пануючих матеріальних відносин, як виражені у вигляді думок пануючі матеріальні відносини»¹. Соціалістичний спосіб виробництва і соціалістичні суспільні відносини становлять соціальну основу для адекватного відображення буття у свідомості людей, що має важливе значення для формування у найширших верств населення наукового світогляду. Науково-технічна революція за умов соціалізму посилює і урізноманітнює об'єктивні і суб'єктивні чинники цього процесу.

В умовах соціалістичного ладу активно формується спосіб життя, у якому остаточно усувається з життєдіяльності таке ставлення людини до природи, суспільства і себе самої, на яке спиралася релігія. К. Маркс відзначав, що релігія ґрунтується на певному, зумовленому конкретно-історичними обставинами ставленні людини до природи². У релігійному світогляді відображена залежність людини від природи, сил і суспільних сил, нерозуміння справжніх причин і механізмів розвитку природи та суспільства, страх перед цими силами, спроби вплинути на них надприродним чином. Соціальний і науково-технічний прогрес у соціалістичному суспільстві дає можливість опанувати природні і суспільні сили, контролювати їх, планомірно й доцільно використовувати. Людська діяльність у дедалі більшому масштабі стає цілеспрямованою творчістю, свідомим перетворенням природи і суспільства. Як писали К. Маркс і Ф. Енгельс, «всебічна залежність, ця природно виникла форма *всесвітньоісторичної* спільної діяльності індивідів перетворюється завдяки комуністичній революції в контроль і свідоме панування над силами, які, будучи породжені впливом людей один на одного, досі здавалися їм цілком чужими силами і як такі панували над ними»³. Людина, що сама свідомо творить умови своєї життєдіяльності, історію, перестає вірити в існування надприродного творця.

Якісні зміни в способі буття людини викликають зміни і в її самосвідомості, світогляді. Людина, що формувалася тоді, коли її сутнісні сили обмежувалися і пригнічувалися, не могла не відбивати цієї обмеженості і пригніченості, що виявлялось у спотворених, ілюзійних формах свідомості, передусім — у релігії. Спотворена релігійна свідомість є, отже, свідомістю спотвореної людини, що формувалася в умовах антагоністичних суспільних відносин.

Релігійні ідейні утворення, як і всі інші, в кінцевому підсумку є породженнями суспільної практики; типи релігійної свідомості теж

¹ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 43.

² Див.: К. Маркс и Ф. Энгельс. Сочинения, т. 46, ч. II, стор. 33.

³ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 34.

зрештою визначалися рівнем розвитку практики і, відповідно, самої людини. Л. Фейербах значною мірою був правий, коли писав, що «бог людини такий, як і її думки і наміри. Цінність бога не перевищує цінності людини... Про людину можна судити по богу і про бога — по людині»⁴⁻⁵. Проте Фейербах не розумів суспільно-історичної зумовленості людської природи і, зокрема, того, що в тій чи іншій ілюзійно-фантастичній ідеї бога завжди відбивалися певні суспільні відносини.

Становлення комуністичних суспільних відносин, які є принципово новим історичним типом суспільних відносин, формує і нову за своєю соціальною сутністю людину. У процесі комуністичного будівництва перетворення природи і суспільства супроводжується перетворенням самої людини. Людина самоутверджується у творчій праці, зникає дисонанс між сутністю людини і способом її життєдіяльності, який був характерний для усіх докомуністичних формацій, налагоджується раціональний обмін речовин між людиною і природою. Все це зумовлює і зміни в свідомості. За таких умов уявлення про надприродне, уявлення, що і за своїм походженням, і за соціальною сутністю є спотвореним відображенням суспільного, вже не може правити за орієнтир пізнавальної і практичної діяльності людини. Свідомість по суті своїй набуває нерелігійного характеру.

Релігія була неминучим породженням класово-антагоністичних суспільних відносин і повсюдно панувала у свідомості індивідів у докомуністичних суспільних формаціях. В. І. Ленін підкреслював, що, скажімо, у буржуазному суспільстві головним джерелом релігійності є панування капіталу у всіх його формах, і доки маси не навчаться об'єднано, організовано, планомірно, свідомо боротися проти цього кореня релігії, доти подолання релігійної свідомості неможливе⁶. Соціалістична революція і соціалістичні суспільні перетворення усунули соціальні основи релігійності мас, створили принципово нові історичні умови життя людей. У процесі комуністичного будівництва на основі використання досягнень науково-технічної революції, удосконалення суспільних відносин і соціальної структури суспільства інтенсивно розвивається і наукове управління їх формуванням і розвитком, а, отже, — й розвитком особи і умов її життєдіяльності. Формування соціально однорідної структури суспільства породжує разом з тим і внутрішню цільну людину, що, зрозуміло, позначається на масовій свідомості.

Слід зазначити, що саме дисгармонія сутності й існування людини спричиняє внутрішній розлад у її свідомості. Об'єктивно існуюча суперечність між сутністю людини і її існуванням породжує подвоєння світу у свідомості на світ реальний і фантастичний, уявлення про світ надприродний і протиставлення його природному. Оскільки в докомуністичних формаціях справжня людська сутність, серцевину якої становить вільна, творча діяльність, не знаходила свого адекватного вираження в умовах існування, людина у фантазії відривала від себе свою ж таку сутність, приписуючи її надприродній істоті — богу, і ставила її над собою як щось чуже і пануюче. За соціалізму ж зникає та об'єктивна основа, на якій звичайно виникає релігійне ставлення до себе і до інших людей, суспільства. Соціалізм ліквідує соціальне коріння релігії, сприяє формуванню усталеного атеїстичного світогляду, несприйнятливо до спроб нав'язати релігійність. І якщо релігія ще зберігається в соціалістичному суспільстві як пережиток минулого у свідомості і поведінці людей, то причини цього криються передусім у тому,

⁴⁻⁵ Л. Фейербах. Избранные философские произведения, т. II. М., 1965, стор. 42.

⁶ Див.: В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 17, стор. 393.

що окремі особи з різних причин ще не перебувають під повним впливом соціалістичних суспільних відносин, залишаються осторонь активної соціалістичної життєдіяльності, відстають у розвитку своєї соціальної зрілості.

Релігійність віруючих людей у соціалістичному суспільстві виявляється не так на рівні світогляду, як на рівні світосприйняття і світовідчуття, які є, як відомо, суб'єктивними формами відображення світу.

Показово, що науково-технічна революція позначається найшвидше саме на формуванні світогляду, а не світосприйняття чи світовідчуття. «Світосприйняття і світовідчуття,— зазначає В. І. Шинкарук,— оскільки вони належать до чуттєвої сфери людської свідомості, тісніше пов'язані з інтимним світом людської особи, ніж світогляд, що фіксується в системі понять. Вони формуються не тільки на основі засвоєння суспільно даної системи понять і уявлень, але й безпосередньо на основі практичних, зокрема культових дій, обрядів, ритуалів та ін., які створюють певну емоційно насичену атмосферу. Все це закріплюється традицією, передається з покоління в покоління, формуючи міцний стереотип певних психологічних установок»⁷. Тому й не повинно дивувати те, що, здавалося б, очевидний і величезний атеїстичний потенціал науково-технічної революції не завдає негайного удару по релігії, не змінює відразу свідомості тієї чи іншої групи віруючих (остання може зберігати запас традиційних поглядів і уявлень, незважаючи на те, що вони явно суперечать сучасним даним науки і техніки). Так, окремі релігійні групи (наприклад, старообрядці) немовби застигли десь на рівні середньовіччя, а бурхливий вир сучасного життя мало позначається на їхній культовій діяльності. Є теологи і групи віруючих, які поняття і уявлення, вироблені науково-технічною революцією, намагаються переосмислити і витлумачити навіть у більш містифікованому дусі, ніж традиційні релігійні погляди на науку і техніку. Тут, безперечно, спрацьовує психологічний механізм традиційних стереотипів світовідчуття, світосприйняття, через які формується світогляд, відмінний від того, що об'єктивно має відповідати дійсним умовам життя за соціалізму.

В ході аналізу взаємодії світогляду і світосприйняття в перехідні періоди від одного історичного типу світогляду до іншого (в даному разі — від релігійного до наукового) в нашій літературі уже зазначалось, що історично вироблений на основі традиційного світогляду психологічний стереотип сприйняття дійсності у багатьох випадках може виявитися стійкішим, ніж сам цей світогляд. «Останній може витіснятися у суспільній свідомості системою нових понять і уявлень, але індивід продовжує сприймати світ по-старому і в зв'язку з цим трансформувати нові поняття і уявлення відповідно з традиційними стереотипами сприйняття дійсності. Цим і пояснюється, наприклад, трансформація матеріалізму у своєрідний культ природи в буржуазному атеїзмі, тривале збереження залишків релігійного сприйняття і релігійної емоційної оцінки суспільних цінностей в епоху розкладу релігії і формування наукового світогляду як основи свідомості мас»⁸.

Загальна тенденція впливу науково-технічної революції в умовах соціалізму на світосприйняття і світовідчуття людей атеїстична. Через саму природу соціалістичного ладу і характер розгортання в ньому науково-технічної революції суспільні сили доступні пізнанню і ціле-

⁷ В. И. Шинкарук. Методологические аспекты формирования научно-атеистического мировоззрения. «Вопросы философии», 1974, № 5, стор. 82.

⁸ Там же.

спрямованому науковому управлінню. Тому світосприйняття і світовідчуття переважної більшості радянських людей гармонійно поєднуються з їх науковим, атеїстичним світоглядом.

Світогляд також, даючи метод, орієнтири для світосприйняття і світовідчуття, не пасивний у взаємодії з ними. Марксистсько-ленінський світогляд, оволодіваючи свідомістю мас, активно сприяє очищенню світосприйняття і світовідчуття від забобонів і марновірств. Отже, науково-технічна революція в умовах соціалізму, підносячи загальний теоретичний рівень світогляду, руйнує релігійне світосприйняття і стверджує атеїстичне розуміння світу. Цей вплив науково-технічного прогресу на світогляд людини не менш помітний, ніж вплив на суспільний спосіб життя, хоча способу життя тут, безперечно, належить визначальна роль.

Фундаментальні наукові відкриття в галузі природознавства і суспільствознавства активно впливають на зміст і напрям розвитку світогляду. У соціалістичному суспільстві зростає роль науки у виробленні теоретичної картини світу, яка слугує фундаментом світогляду. З розвитком знань про природу, суспільство і саму людину розширюється основа для філософських світоглядних висновків і узагальнень, що ґрунтуються на адекватному відображенні світу. Разом з тим, наука, втручаючись у таємниці мега-, макро- і мікросвіту, розкриваючи механізм суспільного життя і генетики людини, сама наповнюється світоглядним філософським змістом. Релігія, яка колись була цементуючим елементом культури, поступово зникає з її структури, а секуляризація стає органічним наслідком соціального і науково-технічного прогресу.

Атеїстичним за соціалізму є і вплив науково-технічної революції на формування нової людини. Потреба опанувати знання і знаряддя, що їх дає людині науково-технічна революція, спонукає до підвищення загальноосвітнього і професійного рівня, культури мислення, до наукового осмислення об'єктивного стану природи і суспільства і свого місця у світі. Життя індивіда у розвинутому соціалістичному суспільстві інтелектуалізується. Перебудова освіти і виховання, яку спричиняє науково-технічна революція, раціоналізує стиль і методи мислення у масовій свідомості. І хоча тут є ще ряд нерозв'язаних проблем, однак під впливом соціального і науково-технічного прогресу цей процес досягає такого рівня, при якому всілякі спотворення і містифікації сприйняття і пояснення дійсності стають неприйнятними для свідомості людини. Озброєна досвідом і знаннями, розвиваючись у гармонійній системі соціалістичних суспільних відносин, людина усвідомлює свою силу і владу над природними і суспільними явищами і над власними емоціями, позбувається почуття залежності від надприродних, «потойбічних» сил. Пізнаючи сама себе, людина не роздвоює своєї природи на власне — «гріховне», «неповноцінне», «нижче» — начало і начало «вище», «надприродне», «божественне». У процесі самопізнання своє Я людина вже не співвідносить з собою кризь призму уявлень про існування і визначальну роль надприродного в її житті. Такий підхід, що диктується об'єктивними умовами життєдіяльності, спонукає до реалізму і оптимізму в самовизначенні і самооцінці.

Л. Фейербах зазначав, що релігія є не прямим, а опосередкованим самопізнанням. Віруюча людина розглядає себе через призму надприродного, а тому її самопізнання є ілюзійним. «Перш ніж шукати свою сутність в собі людина покладає її поза собою, свою власну сутність вона об'єктивує як іншу сутність», хоча історична еволюція релігії полягає в тому, що в ній «час від часу те, що раніше вважалося і шану-

валося як божественне, стає вважатися людським»⁹. Можна сказати, що нині самопізнання людини досягло такого рівня, що резерви для «відкриття божественного» в її сутності вичерпалися. Соціалістичне суспільство утверджує у людині її справжню сутність, а разом з тим — атеїзм у її самопізнанні.

До принципово відмінних висновків приходять буржуазні релігієзнавці і філософські апологети релігії. Вони твердять, нібито залежність людини від зовнішніх щодо неї сил не зникає в епоху науково-технічної революції, а лише видозмінюється. Раніше, мовляв, людина залежала від стихійних сил неолюдненої природи і це викликало у неї страх, який і породжував богів. Нині вона відчуває таку ж залежність від штучної природи, створеної наукою і технікою,— отож, мовляв і тут її переслідує такий же страх, з якого, як відомо, починається релігія.

Загроза самознищення людства через вплив на середовище життя чи на біологічні основи спадковості реальна тільки в умовах капіталістичного суспільства. За умов же розвинутого соціалізму формування штучного життєвого середовища здійснюється цілеспрямовано; розробляються і здійснюються конструктивні заходи по раціональному перетворенню природного середовища і оптимальній організації продуктивних сил суспільства. Тут залежність людини від штучного середовища усвідомлюється і контролюється. Отож, якої б то не було об'єктивної основи для песимістичних поглядів на майбутнє людства — а саме ці погляди живлять релігію — у соціалістичному суспільстві немає. Тут можливі тільки суб'єктивні причини, пов'язані зі ставленням тих чи тих людей до негативних наслідків науково-технічної революції і з тим, яким чином ці наслідки долаються.

Так, серед віруючих громадян нашої країни значну частину становлять люди, що мають низьку освіту, обмежений життєвий досвід тощо. Їм, безумовно, важко оцінити всю складність сучасної науково-технічної революції — і це до певної міри може посилювати релігійні настрої. Однак це явище тимчасове. Воно не може бути розцінене як суспільно значуща тенденція, викликана науково-технічною революцією, оскільки йому протистоїть, його набагато переважає інша, дійсно фундаментальна тенденція — процес секуляризації суспільного і індивідуального життя.

До цілком протилежних наслідків призводить система суспільних відносин капіталізму. В буржуазному суспільстві діють і суб'єктивні, і об'єктивні причини посилення релігійності. Залежність людини від стихійно створеної, штучної природи доповнюється і закріплюється там залежністю від стихійної дії «сліпих» суспільних сил.

В. І. Ленін відзначав, що в буржуазному суспільстві корені релігії «головним чином соціальні. Соціальна пригнобленість трудящих мас, позірно цілковита безпорадність їх перед сліпими силами капіталізму, який спричиняє щодня і щогодини в тисячу разів більше найжахливіших страждань, найдикіших мук рядовим робочим людям, ніж усякі надзвичайні події, як-от війни, землетруси і т. д.,— ось у чому найглибший сучасний корінь релігії»¹⁰.

Зазначимо й те, що в часи свого повсюдного панування релігія закріплювалась у масовій свідомості не стільки завдяки своїм внутрішнім можливостям, скільки завдяки тому, що суто теологічне вчення так чи інакше обростало елементами вчення про природу, суспільство

⁹ Л. Фейербах. Избранные философские произведения, т. II, стор. 42.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 17, стор. 392—393.

й людину. Концепція бога доповнювалася моральними, правовими, естетичними та іншими концепціями, які болгарський філософ Н. Мізов влучно назвав «полем релігійного вчення»¹¹. Релігія підпорядковувала собі це «поле» доти, доки інші форми суспільної свідомості, що уособлюють різні галузі нерелігійного пояснення світу, не досягли такого рівня розвитку, коли змогли висунути обґрунтовану систему власних концепцій, що ефективно протистояли релігійним, і доки їхнє вчення не стало надбанням масової свідомості. Нині наука, а також мораль, право, політика, мистецтво — там, де вони ґрунтуються на діалектико-матеріалістичній методології — досягли повної зрілості і дають адекватне пояснення тим явищам природи, суспільства і людської психіки, на яких спекулює, які спотворено пояснює релігія. Складові релігійного «поля» нині відходять до інших форм суспільної свідомості, внаслідок чого релігія залишається тим, чим вона є насправді, постаючи як ряд догм про надприродне і про шляхи та способи спілкування з ним.

Науково-технічна революція, збагачуючи і зближуючи пізнання і практику, завдає подвійного удару по релігії. З одного боку, вона прискорює руйнування «поля» релігійного вчення і передавання його елементів іншим формам суспільної свідомості, а з другого — неухильно підриває саму серцевину релігії, додаючи щораз більше нових аргументів, що показують безпідставність віри в існування надприродного.

Щоправда, приватновласницьке використання досягнень науково-технічної революції у капіталістичному світі викликає у певній частині населення страх перед розвитком науки і техніки, породжує так звані антисциєнтистські, антиінтелектуалістські, ірраціоналістичні погляди, пошуки особливих духовних утворень поза наукою. Аналізуючи ці тенденції, Л. М. Митрохін справедливо зазначає, що в умовах буржуазного суспільства розклад релігії може призвести не до панування наукових знань, а нових ілюзійних форм суспільної свідомості, які аналогічні релігії за своєю соціальною функцією і механізмом свого виникнення, хоча, можливо, і не мають її традиційних ознак¹². Звідси виникають можливості для утворення нових форм згадуваного «поля» релігійного вчення. Зрозуміло, не всі позанаукові духовні утворення, ілюзійні форми свідомості рівнозначні релігії; релігія може й не бути їхнім вираженням, натомість їх можуть асимілювати філософія, політика, право, мораль, мистецтво — тією мірою, якою вони ґрунтуються на ненауковій методології, на ідеалізмі чи метафізиці. У такому разі ці ілюзії набирають світських форм і можуть існувати поряд з релігійними, не переплітаючись з ними і слугуючи водночас живильним середовищем для релігії. Якщо у докапіталістичних формаціях остання обростала і перепліталася з науковими знаннями, то в сучасному буржуазному суспільстві, особливо в період науково-технічної революції, вона обростає і переплітається з позанауковими духовними утвореннями.

Планомірний і цілеспрямований характер здійснення науково-технічної революції в умовах соціалізму не створює ґрунту для страху перед непередбаченими і неконтрольованими її наслідками, — отож, немає основ і для масових настроїв песимізму, містицизму чи антиінтелектуалізму. Життєдіяльність людини в епоху будівництва комунізму і науково-технічної революції потребує широких знань і творчої праці. На основі засвоєння наукових знань і творчої діяльності у масовій свідомості складаються динамічні стереотипи мислення, нові форми практичного і духовного освоєння світу, які усувають з масової свідомості

¹¹ Див.: Ленникая теория отражения и современная наука. (Книга третья). Теория отражения и обществознание. Софія, 1973, стор. 244.

¹² Див.: «Вопросы философии», 1972, № 11, стор. 271.

елементи спрощення, однобічності, спотвореності, метафізичності у відображенні дійсності, на чому завжди ґрунтуються гносеологічні причини існування релігії.

За соціалізму формуються і розвиваються такі духовні потреби особи, у яких релігія вже не знаходить місця. Вся суспільна практика соціалізму суперечить релігійності. Суспільна ж свідомість, як «усвідомлення існуючої практики»¹³, під впливом соціальних перетворень, формується й розвивається тут як атеїстична, позарелігійна.

Релігія не вкорінена в природі людини. Як і всяке хибне відображення дійсності, вона є лише продуктом спотворених умов життєдіяльності людей, антагоністичних суспільних відносин. «Якщо в усій ідеології,— підкреслювали К. Маркс і Ф. Енгельс,— люди та їх відносини поставлені на голову, наче в камері-обскурі, то і це явище так само походить з історичного процесу їх життя,— подібно до того як перевернуте зображення предметів на сітчатці ока походить з безпосереднього фізичного процесу їх життя»¹⁴. Усунення умов спотвореної життєдіяльності є водночас і усуненням об'єктивних основ хибного відображення дійсності. Характер життєдіяльності, суспільні відносини стають справді людськими, коли умови життя свідомо й цілеспрямовано формуються і відтворюються суспільством, коли цілеспрямовано формується і відтворюється сама людина. Комуністичне будівництво якраз є створенням саме таких умов життєдіяльності. Спосіб духовного самовираження людини, форми її свідомості змінюють свій зміст і форми вияву відповідно до змін у матеріальних основах життя, у способі виробництва і суспільних відносинах. Комуністичний спосіб життя виступає об'єктивною основою закономірного утвердження у масовій свідомості наукового, атеїстичного світогляду.

* * *

В условиях социализма научно-технический прогресс содействует формированию научно-атеистического мировоззрения и отмиранию религии двояко: путем изменений в способе общественной жизни и путем изменений в мировоззрении масс. Коммунистическое преобразование мира, становление коммунистического образа жизни сопровождается одновременно преобразованием, всесторонним развитием самого человека. Обогащается духовный мир личности, расширяются ее духовные интересы и ориентации.

Творчески-преобразующее отношение к окружающей действительности, богатство связей с другими людьми, сознательное формирование условий жизнедеятельности, усовершенствование организации общественной жизни изменяют структуру личности в направлении всестороннего развития ее способностей. Исчезает характерная для докоммунистических формаций ограниченность и скованность личности, порождающая в ее самосознании иллюзорные, религиозные представления об ограниченности сил человека.

Всестороннее развитие личности в условиях развитого социализма сопряжено с качественными изменениями в ее самосознании и мировоззрении, которые формируются на основе адекватного отражения действительности. Из структуры сознания личности выпадают различные формы иллюзорного сознания, в первую очередь, религия. Возрастает роль и значение научно-теоретического способа освоения действительности, сближаются ее познание и преобразование, духовное и практическое освоение. На основе этого формируются безрелигиозные духовные потребности, которые в дальнейшем служат исходным моментом развития и формирования новых духовных потребностей такого ж типа. В массовом сознании утверждается научно-атеистическое мировоззрение.

¹³ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 29.

¹⁴ Там же, стор. 24.

Критика В. І. Леніним махізму та її методологічне значення

В. П. КЛЮЧНИКОВ

Марксистсько-ленінська філософська критика—це критика діалектична, творчо-революційна. Її важливою рисою є конструктивність—критичне ставлення до розглядуваної проблеми і позитивне її розв'язання. Саме завдяки цьому марксистська критика має можливість показати внутрішню суть концепції, розмежувати її позитивні і негативні моменти.

Ідейно-теоретичні принципи марксистської філософської критики знайшли свою розробку в багатьох творах В. І. Леніна. Найбільш ґрунтовно вони висвітлені в працях «Що таке «друзі народу» і як вони воюють проти соціал-демократів?» (тут В. І. Ленін піддає критичному аналізу суб'єктивно-ідеалістичну соціологію народництва), «Марксизм і ревізіонізм», «Матеріалізм і емпіріокритицизм», «Філософські зошити», «Про значення воєнничого матеріалізму» та ін. Щодо критики емпіріокритицизму В. І. Ленін формулює такі методологічні вимоги: на-самперед треба порівняти теоретичні основи цієї філософії і діалектичного матеріалізму¹, що дає змогу визначити соціальну і гносеологічну суть теоретичних основ критикованого філософського напрямку, виявити спосіб розв'язання ним кардинальних соціальних і філософських проблем. Слід також, писав В. І. Ленін, «визначити місце емпіріокритицизму, як однієї дуже маленької шкільки філософів-спеціалістів, серед решти філософських шкіл сучасності»². Це дозволяє розкрити теоретичні джерела розглядуваної філософської системи, її попередників і прихильників. З'ясування В. І. Леніним першоджерел емпіріокритицизму (юмізму і беркліанства) стало могутньою зброєю критики ідеалізму. Крім того, «треба взяти на увагу,— зазначав В. І. Ленін,— безсумнівний зв'язок махізму з однією школою в одній галузі новітнього природознавства»³. Останнє зумовлюється тим, що махізм, як різновид позитивізму, давав суб'єктивно-ідеалістичну інтерпретацію новітнім відкриттям природознавства. Нарешті, підкреслював В. І. Ленін, «за гносеологічною схоластикою емпіріокритицизму не можна не бачити боротьби партій у філософії, боротьби, яка кінець кінцем виражає тенденції й ідеологію ворожих класів сучасного суспільства»⁴. Виконання останньої умови дає змогу визначити місце певної школи чи напрямку в боротьбі партій у філософії, їх теоретичну позицію щодо класової боротьби пролетаріату за революційне перетворення суспільства на комуністичних засадах і утвердження матеріалістичного розуміння історії, природи і пізнання.

¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 350.

² Там же.

³ Там же.

⁴ Там же, стор. 351.

Сформульовані В. І. Леніним вимоги стосуються не тільки критики філософії махізму, а й усієї сучасної ідеалістичної філософії. Вони становлять наукову, ідейно-теоретичну основу ленінської методології цієї критики.

Бойова, справжньо партійна ленінська критика ідеалізму відзначається глибокою ідейною змістовністю, соціально-історичною конкретністю, логічністю. Спростування тих чи інших доводів ідеалістів В. І. Ленін завжди супроводжує системою науково обґрунтованих фактів, додержанням суворої логічної послідовності. Він не обмежується лише характеристикою зовнішнього, термінологічного боку досліджуваного питання, а розкриває його найглибшу суть.

Ту чи іншу концепцію В. І. Ленін аналізує, виходячи з конкретних історичних умов, зіставляючи конкретні факти і зосереджуючи свою увагу на тому головному, що відрізняє світогляд філософів, зумовлює їх належність до певної партії у філософії. В. І. Ленін вимагав також знання соціально-політичної обстановки, усвідомлення соціальної ролі наявних класових сил.

Значну увагу приділяв В. І. Ленін критиці ідеалістичних концепцій пізнання. Критику теорії пізнання махістів він здійснює через встановлення об'єктивного змісту філософських категорій і природничонаукових понять, через розкриття діалектики абсолютної і відносної істини та з'ясування об'єктивного критерію істинності.

В. І. Ленін викриває справжню суть ідеалізму, його гносеологічні і класові корені, його зв'язок з релігією, поєднуючи історичний і логічний методи критики.

Методологічну основу марксистсько-ленінської критики становить принцип партійності, який має винятково важливе наукове значення для філософії, дає можливість визначити місце і роль будь-якої філософської системи в ідеологічній боротьбі класових сил і боротьбі партій у філософії. Основною вимогою принципу партійності є нерозривний зв'язок філософії з політикою, практикою суспільного життя і науковим пізнанням. В. І. Ленін вказував на обов'язковість ґрунтового аналізу соціальних і теоретичних передумов пізнавального процесу.

Обґрунтовуючи думку про єдність філософії і політики, В. І. Ленін писав: «Спір про те, що таке філософський матеріалізм, чому хибні, чим небезпечні й реакційні відхилення від нього, *завжди* зв'язаний «живим реальним зв'язком» з «марксистською суспільно-політичною течією» — інакше ця остання була б не марксистською, не суспільно-політичною і не течією»⁵.

Буржуазні ідеологи, як звичайно, не одностайні в оцінці відношення філософії й політики. Їх традиційний погляд виражається здебільшого у твердженнях про незалежність філософії від політики. Так, прибічник неотомістської філософії Й. Бохенський твердить, що філософ повинен абстрагуватися від тієї проблеми, яку він розглядає, відійти від політики й бути лише «чистим» спостерігачем⁶. Інший представник буржуазної ідеалістичної філософії Р. Хабер пише, що нині, мовляв, ідеологічна проблематика вичерпала себе. Однією з причин цього є, на думку Р. Хабера, те, що класові конфлікти і системні проблеми розв'язані і, отже, немає об'єктивної бази для такого раціонального аналізу⁷.

⁵ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 20, стор. 121.

⁶ Див.: J. Bochensky. On philosophical Dialogue in Laslo E. Philosophy in the Soviet Union. Survey of midsixties. Holland, 1967, p. 177, 192.

⁷ R. A. Haber. The End of Ideology in Our Generation. Quebec, 1960, № 3, p. 31.

Проповідь деідеологізації філософії, її відмежування від актуальних соціально-політичних проблем становить загальну тенденцію розвитку всієї сучасної буржуазної філософії. Тому ленінська філософська спадщина, методологічні основи ленінської філософської критики зберігають свою актуальність і сьогодні.

Обстоюючи принцип партійності, В. І. Ленін вимагав класового підходу до суспільних явищ. Такий підхід полягає в органічному поєднанні вираження інтересів робітничого класу з науковим, об'єктивним поясненням дійсності. Свого часу В. І. Ленін гостро критикував П. Струве, який твердив, ніби «надкласовість» є обов'язковою умовою науковості, що «не можна свідомо прагнути до істини і водночас розглядати існуюче, як таке, з класової точки зору»⁸. В. І. Ленін, характеризуючи марксизм як світоглядну теорію пролетаріату, відзначав його науковий і революційний характер, обґрунтував органічне поєднання в марксизмі наукового пояснення дійсності з послідовним захистом інтересів пролетаріату.

Партійність марксистсько-ленінської філософії виявляється також у безперервному розвитку і збагаченні теоретичних здобутків новими висновками на основі революційної практики і досягнень науки, у рішучій боротьбі з антинауковими ідеалістичними поглядами. В цьому вбачав В. І. Ленін життєвість діалектичного матеріалізму. «Ми зовсім не дивимось на теорію Маркса,— писав він,— як на щось закінчене і недоторканне; ми, навпаки, переконані, що вона поклала тільки наріжні камені тієї науки, яку соціалісти *повинні* рухати далі в усіх напрямках, коли вони не хочуть відстати від життя»⁹.

Марксистсько-ленінський принцип партійності, націлюючи на викриття ідейно-теоретичних і соціальних засад ідеалізму, потребує розкриття соціально-політичних антагонізмів в суспільному розвитку, які лежать в основі філософсько-ідеологічної боротьби, а також дослідження тих напрямів, представники яких хитаються між матеріалізмом і ідеалізмом. Важливим є значення цього принципу для природознавства. Адже на здобутках природничих наук часто спекулює ідеалізм, прагнучи довести їх «байдужість» до світоглядно-методологічних проблем.

Класове значення боротьби матеріалізму проти ідеалізму в природознавстві В. І. Ленін показує на прикладі книжки німецького дослідника природи Е. Геккеля «Світові загадки», в якій розглядалися уявлення Дарвіна про природний добір як чинник органічної еволюції. Як відзначав В. І. Ленін, ця «популярна книжечка зробилася знаряддям класової боротьби»¹⁰. І далі: «Нема числа тим теологам, які ополчилися на Геккеля. Нема такої шаленої лайки, якою б не осипали його казенні професори філософії»¹¹. Проти неї виступили багато представників емпіріокритицизму, її оголосили схоластичною, оскільки в ній визнавалися субстанція і «річ у собі». Філософське обґрунтування природничонаукових відкриттів виявляє гостру непримиренність між матеріалізмом та ідеалізмом, класовість і партійність філософії.

Розвиток і збагачення марксистської філософії ґрунтується на досвіді класової боротьби пролетаріату, на глибокому, всебічному вивченні й узагальненні досягнень науки й культури.

⁸ П. Струве. Предисловие к книге Н. Бердяева «Субъективное и индивидуальное в общественной философии». СПб, 1907, стор. XIV.

⁹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 4, стор. 175—176.

¹⁰ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 342.

¹¹ Там же, стор. 342—343.

В. І. Ленін, критикуючи махізм, надавав великого значення гносеологічним проблемам. «Позитивізм взагалі і махізм зокрема,— підкреслював він,— далеко більше займалися тонкою фальсифікацією гносеології, підробляючись під матеріалізм, ховаючи ідеалізм за ніби матеріалістичну термінологію...»¹². Критика В. І. Леніним однобічності «гносеологізму» так званої позитивної філософії має важливе методологічне і світоглядне значення й понині.

В. І. Ленін критикує ідеалістів за суб'єктивістський підхід до розуміння генезису наукових понять, за ідеалістичне тлумачення їх походження і сутності. Так, махіст В. Лесевич розглядав процес утворення понять, як процес несвідомий. «Мислення,— писав він,— як безпосередній психічний процес утворює уявлення несвідомо і потім так само несвідомо асоціює їх в узагальненні, тобто в понятті»¹³. Поняття, на його думку, не відображують дійсності, а виступають як знаки, потрібні людині для «певного пристосування» до навколишнього середовища¹⁴. Виникнення понять пов'язується тут тільки з індивідуальним суб'єктом, суспільний характер людської свідомості при цьому лишається поза увагою.

В. І. Ленін піддає нищівній критиці спроби махістів замінити філософські категорії поняттями конкретних наук (зокрема поняття причини — математичним поняттям функції). Показуючи безпідставність гносеологічних принципів суб'єктивно-ідеалістичного погляду на філософські категорії, В. І. Ленін зазначав, що абстрактність категорій не тільки не виключає їх об'єктивного змісту, а, навпаки, дає можливість глибше і всебічніше відображати об'єктивний світ в його універсальних зв'язках.

Ідеалісти намагаються також персоніфікувати наукові поняття, заперечуючи їх філософський зміст. Так, В. Оствальд вбачав у філософському понятті «матерія» фізичну субстанцію, надаючи йому таких властивостей, як маса, протяжність у просторі і обмеженість форми, непроникність і незнищуваність тощо. Хоч матерія і виступає, за В. Оствальдом, субстанціональним началом, але це не сприяє розв'язанню питань, пов'язаних з перетворенням людиною форм матеріальної дійсності відповідно до потреб суспільної практики. Таким поняттям, на думку В. Оствальда, може бути лише «енергія». Воно «виявляється найбільш здатним цілком розв'язати проблему, що впливає з поняття субстанції і не розв'язується поняттям матерія»¹⁵. Оствальд вважав, що поняття енергії є найзагальнішим тому, що «містить у собі не тільки проблему субстанції, але й проблему причинності»¹⁶. І це дає можливість описати і зобразити всі явища матеріального світу. В сучасному ідеалізмі спостерігаються випадки абсолютизації окремих понять і категорій. Так, Б. Рассел абсолютизує поняття «відчуття». «Відчуття є загальним як у духовному, так і у фізичному світі, вони можуть бути визначені як перехрещення духа і матерії»¹⁷. З часом Рассел замінив категорію «матерія» поняттям «подія». «Сучасна фізика,— зауважував він,— відійшла від буденного здорового глузду. Вона розлучилась з матерією, замінивши її послідовністю подій»¹⁸.

Для сучасних позитивістів у оцінці загальних понять характерний номіналістський підхід, за яким загальні поняття не відображують

¹² В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 324.

¹³ В. Лесевич. Письма о научной философии. СПб, 1887, стор. 22.

¹⁴ Там же, стор. 24.

¹⁵ В. Оствальд. Натурфилософия. М., 1907, стор. 143.

¹⁶ Там же, стор. 114.

¹⁷ В. Russel. The Analysis of mind. London, 1924, p. 144.

¹⁸ Б. Рассел. Человеческое познание. М., 1957, стор. 112.

об'єктивних процесів, а використовуються людиною довільно для позначення тих чи інших явищ. Такі філософські категорії, як «матерія», «простір», «час» та інші, на думку позитивістів, не мають сенсу. Так, неопозитивіст Кожибський твердить: «Терміни «матерія», «простір» або «час» я не вживаю без лапок, а там, де це можливо, я буду замість них вживати терміни «матеріали», «протяжність»¹⁹.

Для неопозитивізму характерне суб'єктивістське тлумачення як філософських категорій, так і природничонаукових понять. Методологічною основою такого підходу є конвенціоналізм, який розглядає і філософські категорії і наукові поняття як результат довільного зіставлення.

Усі ці ідеалістичні концепції спрямовані передусім на те, щоб позбавити філософські категорії їх світоглядно-методологічного значення і тієї суспільно-практичної функції, яку вони виконують.

Критикуючи ідеалізм, В. І. Ленін здійснює чітке розмежування об'єктивного змісту самої наукової теорії і її філософсько-ідеалістичної інтерпретації. Акцентуючи на цьому увагу, В. І. Ленін писав: «...Розглядаючи питання про зв'язок однієї школи новітніх фізиків з відродженням філософського ідеалізму, ми далекі від думки торкатися спеціальних учень фізики. Нас цікавлять виключно гносеологічні висновки з деяких певних положень і загальновідомих відкриттів»²⁰. Такі висновки свідчать, «в чому суть розходження цих напрямів і в якому відношенні стоять вони до основних ліній філософії»²¹.

Ідеалістична інтерпретація завжди суперечить науковій теорії і є перекрученням її справжнього, об'єктивного змісту. З погляду Маха, наприклад, «мета фізичних досліджень полягає у встановленні залежності одного від одного наших чуттєвих переживань, а поняття теорії фізики є лише засоби для досягнення цієї мети, засоби тимчасові, якими ми користуємося лише для економії (заощадження) мислення»²².

Ідеалістичне тлумачення наукової теорії має на меті обґрунтування вихідних теоретичних положень тієї чи іншої філософської системи ідеалізму. Так, махіст Петцольдт намагався суб'єктивно-ідеалістично пояснювати теорію відносності як «самовтілення» принципу релятивізму. В кінцевому підсумку це призвело його до твердження про ілюзійність і умовність об'єктивного світу.

Взірцем непримиренності до ідеалізму і послідовного діалектико-матеріалістичного розуміння явищ є ленінський аналіз природи відчуттів. Відкидаючи ідеалістичне тлумачення суті відчуттів, В. І. Ленін розвиває діалектико-матеріалістичну теорію відображення. Він показує, що відображення є загальною властивістю матерії, а відчуття виступають як специфічний вияв однієї з форм цієї властивості.

Проблему відчуттів можна розглядати в трьох аспектах: гносеологічному, фізіологічному і психологічному. Відповідно до першого аспекту розкривається роль відчуттів у процесі пізнання людиною навколишнього світу, згідно з другим — з'ясовуються природні передумови відчуттів. Психологічний аспект аналізу полягає у розкритті їх як особливої здібності людини. Як відомо, ідеалістична інтерпретація цієї проблеми зводилась до абсолютизації фізіологічного аспекту.

¹⁹ Див.: *Sciens and Sonity*. Chicago, 1945, p. 234. R. Carnap. *Empiricism Semantics and Anthology*. "Semantics the Philosophy of Langaage", Urbana, 1952, p. 210.

²⁰ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 18, стор. 246.

²¹ Там же.

²² Э. Мах. Анализ ощущений, стор. 2.

В. І. Ленін, критикуючи махізм з цього питання, визначає відчуття як найпростіший психічний процес, що виникає внаслідок впливу зовнішнього подразнення на органи чуттів. Таке тлумачення відчуттів спрямоване проти махістів, які розглядали відчуття як перегородку, що відділяє суб'єкта пізнання від навколишнього світу, а також — проти «фізіологічного ідеалізму», який заперечує залежність характеру відчуттів від зовнішнього середовища.

Сучасний ідеалізм не залишає поза увагою проблем, що ставляться наукою і навколо яких точиться боротьба між матеріалізмом і ідеалізмом. Проте, як і його попередники, перекручує їх, використовуючи для цього найрізноманітніші засоби. Так, Хаас вважає, що «чиста матерія» здатна «викликати до життя неорганічні структурні утворення — атом, молекулу, кристал. Але виникнення складних органічних структур відбувається за межами «чистої матерії», є наслідком дії агента, який використовує матерію і її сили, але сам цілком відрізняється від неї. Цьому агентові властива активна здатність до утворення органічних структур, матерія ж щодо нього виступає пасивною силою. Його «творча» діяльність полягає в об'єднанні різних матеріальних елементів, наданні їм активної діяльної функції»²³.

Проблема інтерпретації природничонаукових теорій набуває важливого значення в наш час, особливо в тих галузях наукових знань, де широко застосовуються систематичні логічні висновки із засновків теоретичної системи для одержання емпірично перевірюваних тверджень.

Важливим моментом ленінської критики ідеалізму є з'ясування об'єктивного критерію істинності людського знання. В. І. Ленін пов'язує цю проблему з основним питанням філософії, а отже — з боротьбою матеріалізму і ідеалізму, з ідеєю єдності діалектики, логіки і теорії пізнання. Якщо теорія пізнання досліджує істину з погляду відповідності наших знань об'єктивній реальності, діалектика виявляє закономірності виникнення людських знань, то логіка розглядає закономірності осягнення істини. В. І. Ленін різко критикував махістів за нерозуміння діалектичної єдності всіх цих моментів пізнавального процесу. Зокрема, він звинувачував Богданова у тлумаченні істини як «організуючої форми людського досвіду», у поплутанні двох сторін питання про істину: перша полягає в з'ясуванні, чи існує об'єктивна істина, друга — в розкритті співвідношення абсолютної і відносної істини.

Гносеологічний аналіз, як такий, що пов'язаний з проблемою об'єктивної істини, В. І. Ленін вважав фундаментальним у критиці ідеалізму. «Вважати наші відчуття образами зовнішнього світу — визнавати об'єктивну істину, — писав він, — стояти на точці зору матеріалістичної теорії пізнання, — це одно й те саме»²⁴.

Аналізуючи погляди позитивістів з цього питання, В. І. Ленін зробив висновок, що заперечення об'єктивної істини — це загальна тенденція всієї ідеалістичної філософії епохи імперіалізму, якими би «ізмами» вона не прикривалась. В розумінні ідеалістів істина не має об'єктивного змісту²⁵.

Велике значення в критиці ідеалізму має ленінське вчення про практику як критерій істинності. В. І. Ленін зазначав, що «принцип економії мислення» неминуче призводить до суб'єктивного ідеалізму. Підтвердженням цієї думки є сучасний неопозитивізм, який шукає критерій істини в сфері «чистої» суб'єктивності. Так, Ф. Франк, характерні

²³ I. Haas. An der Basis Libens. Berlin. Mous Verlag, 1964, p. 291.

²⁴ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 18, стор. 120.

²⁵ Див.: Г. Риккерт. Введение в трансцендентальную философию. М., 1905, стор. 147—148.

зуючи критерій істинності, пише: «Ми повинні віддати перевагу теорії, яка відповідає доцільності»²⁶.

Неодмінною вимогою ленінської методології критики ідеалізму є викриття неправильного тлумачення релятивізму, який «при незнанні діалектики — неминуче веде до ідеалізму»²⁷. Основними причинами, що породили релятивізм як різновид «фізичного ідеалізму», є, за визначенням В. І. Леніна, незнання діалектики відносного і абсолютного; нерозуміння суті і характеру абстрактних понять (філософських і природничонаукових); неправильна інтерпретація методів наукового дослідження.

Ідеалісти прагнули «очистити» поняття науки від їх реального змісту. Мах вважав, наприклад, що немає «фізичного» або «психічного», є лише «однорідні елементи», які стають «фізичними» або «психічними» залежно від суб'єктивного погляду. Така умовність, за Махом, має можливість «безболісно» замінити поняття «фізичного» і «психічного» поняттям «функція». Кредо Маха ґрунтується на положенні: «Людина має ту властивість, що вона може встановлювати точку зору довільно і свідомо»²⁸.

Махісти по-релятивістському тлумачили й методи наукового дослідження. Так, Дюгем розглядав гіпотезу як просте поєднання «атомарних» фізичних фактів на основі правил математичного аналізу, вважаючи при цьому, що самі «гіпотези можна формулювати довільно»²⁹. Єдиним критерієм правильності гіпотези є нібито логічна несуперечливість. З позицій махізму закони науки — це результат конструктивної діяльності розуму вченого. Факти такої науки, як математика, згідно з Пуанкаре, творить сам математик, або, інакше кажучи, його примха³⁰. Системи аксіом, що покладені в основу математичних теорій, на його думку, — лише довільні угоди. Підставою для надання переваги одній системі над іншою є її «зручність» або «корисність». Так, геометрія, вважав Пуанкаре, «неістинна», але «вона корисна»³¹.

Сучасний релятивізм, виступаючи однією з теоретичних основ позитивізму, відзначається тими ж хибами, що й махістський релятивізм: нерозумінням діалектики абсолютного і відносного, ідеалістичним перекрученням суті філософських категорій і природничонаукових понять. Загалом, як писав В. І. Ленін, «єдина теоретично правильна постановка питання про релятивізм дається матеріалістичною діалектикою Маркса і Енгельса, і незнання її *неминуче* повинно привести від релятивізму до філософського ідеалізму»³².

Перебільшуючи відносний характер знань, релятивізм робить висновки про їх довільність, умовність, суб'єктивність. В. І. Ленін зауважував, що релятивізм, покладений в основу теорії пізнання, неминуче призводить до скептицизму, агностицизму і софістики, тобто суб'єктивізму.

В. І. Ленін надавав особливого значення матеріалістичному обґрунтуванню історико-філософського процесу й принципу партійності філософії. У своїх працях з питань діалектичного і історичного матеріалізму В. І. Ленін розвиває фундаментальні світоглядні і методологічні положення марксистської філософії.

²⁶ Ф. Франк. Філософія науки. М., 1960, стор. 520.

²⁷ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 302.

²⁸ Э. Мах. Анализ ощущений, стор. 16.

²⁹ П. Дюгем. Физическая теория, ее цель и строение. М., 1910, стор. 197.

³⁰ Див.: А. Пуанкаре. Наука и метод. СПб, 1910, стор. 17.

³¹ А. Пуанкаре. Наука и гипотеза. СПб, 1906, стор. 58.

³² В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 18, стор. 302.

Виступаючи проти махізму, В. І. Ленін розкриває соціально-класову зумовленість суб'єктивно-ідеалістичних поглядів на природу, людину і пізнання, доводить, що ці погляди є породженням суперечностей розвитку соціальної практики і наукового пізнання. Наукове висвітлення цих питань можливе лише на основі діалектико-матеріалістичного осмислення історії і практики наукового пізнання.

Ленінська критика, що органічно поєднує позитивне розв'язання нових проблем з критичним переосмисленням філософської спадщини і послідовним проведенням марксистського принципу партійності в філософії, сприяє дальшим успіхам у боротьбі марксистської філософської науки проти різних антимарксистських концепцій.

* * *

Ленинская методология критики идеализма нашла разработку в таких гениальных работах, как «Материализм и эмпириокритицизм», «Философские тетради», «О значении воинствующего материализма» и др. Методологическую основу ленинской философской критики составляет принцип партийности философии, имеющий непреходящее идейное и научное значение, так как он дает возможность определить место и роль той или иной философской системы в идеологической борьбе. Партийность философии проявляется в неразрывной связи философии с политикой.

Ленинская критика идеализма основывается на доказательстве объективного содержания философских категорий и концептуального аппарата современного естествознания. Важное научное значение имеет разработка В. И. Лениным категории практики, как объективного критерия истинности знания, что способствует раскрытию классовых и гносеологических корней идеализма.

Аналіз паралелізмів у „теоретичних засадах“ антикомунізму (США—ФРН)

Б. П. ЛЬОВЕ

Виявлена В. І. Леніним стрибкоподібність та нерівномірність розвитку капіталізму стосується всіх сфер буржуазного суспільства, в якому соціально-економічні суперечності переплітаються з намаганням правлячого класу пристосуватися до змін у співвідношенні сил в усіх галузях. Буржуазія вдається до різноманітних маневрів, ідеологічною основою яких є антикомунізм і антисоветизм. Викриття та спростування антикомунізму потребує дослідження ідеологічних, світоглядних передумов, що живлять цю ідеологію і становлять «теоретичний» базис сучасного буржуазного світорозуміння.

Особлива увага марксистсько-ленінської методології до американської суспільної думки зумовлена тим, що США перетворилися на центр кризових явищ у міжнародному масштабі. Процес соціально-економічного розвитку в цій країні є типовим для державно-монополістичного капіталізму, хоча й зазнає в межах Західної Європи певних модифікацій.

У США бере свій початок формування основних ідейно-теоретичних концепцій міжнародної буржуазії, які мають вплив на загальні політичні позиції імперіалізму. Слід мати на увазі, що незважаючи на зростаючі суперечності та конкуренцію між різними капіталістичними центрами, буржуазія США, через своє провідне становище визначає основні «теоретичні» принципи та керівні орієнтири антикомуністичної політики. Особливо яскраво це виявляється в паралелізмах філософсько-світоглядних засад антикомунізму США і ФРН.

З'ясуємо об'єктивні причини, що сприяли їх виникненню. Після другої світової війни у ФРН неможливо було прямо продовжувати ідеологію фашизму. За цих умов на роль державної філософії почав претендувати неотомізм. Згодом він зазнав кризи і втратив вплив на клерикальну ідеологію, що призвело до виникнення різних плюралістичних концепцій. Останні дістали поширення на тлі інших традиційних філософських шкіл і напрямів¹⁻².

В обставинах, які склалися на практиці в 50-х — на початку 60-х років і які визначаються зміною у співвідношенні сил на міжнародній арені на користь соціалізму, відкритий антикомунізм, не відмовляючись від своїх претензій, починає маскуватися, виступаючи як прихований, витончений, видозмінений. Намагаючись зберегти основні свої позиції та цілі, він шукає відповідні форми і методи «нового» «теоретичного» обґрунтування своїх засад з тим, щоб перейти у наступ на вирішальних напрямках класової боротьби³.

¹⁻² Докладніше див.: D. Bergner u. a. Imperialismus und Weltanschauung. Zu neuen Tendenzen der bürgerlichen Philosophie und Ideologie in Westdeutschland, Berlin, 1966; Современная философия и социология в ФРГ. М., 1971.

³ Докладніше див.: Г. Р. Черников. Основные теории антикоммунизма. М., 1972; В. В. Мшелерадзе. Антикоммунистическая идеология и политика империализма. М., 1973; Der gegenwärtige Antikommunismus — Politik und Ideologie. Berlin, 1974.

Монополістична буржуазія ФРН, що перебуває в сепаратистському союзі з американським імперіалізмом, має з ним у рамках міжнародної класової боротьби ряд спільних завдань, виявляє аналогічні потреби в теорії та ідеології антикомунізму. Цю соціально-політичну ситуацію визначають соціально-економічні зв'язки та тенденції розвитку монополістичного капіталізму в США та ФРН, які зрештою призводять до теоретико-ідеологічних паралелізмів.

Ідеологи буржуазії протягом тривалого часу аналізували істотні риси розвитку США у соціально-економічній та соціально-політичній сфері. Вони дійшли висновку, що деякі з цих рис, типових для США, можуть бути прийнятними і навіть обов'язковими у недалекому майбутньому для державно-монополістичного капіталізму загалом⁴. Проте ідеологи «європейської партії» буржуазії прикладали чималі зусилля, аби відшкодувати збитки американського ідеологічного впливу. Щоб досягти цього, потрібно, щоб а) висунута нова ідеологічна концепція, практично перевірена і перспективна, відповідала місцевим умовам; б) перехід від навчання до політичної практики відбувався якнайшвидше⁵.

Отже, політичні побудови американської буржуазії, які були наслідком її провідної ролі у капіталістичній системі, та плани щодо світового панування відповідали намаганням західнонімецької буржуазії відігравати визначальну роль у житті Західної Європи та в протиборстві з соціалістичними країнами.

Нарешті через наявність однотипної соціально-політичної структури та комплексу соціально-економічних зв'язків США та ФРН утворилась подібність у політико-ідеологічній надбудові цих країн, що виражається в зрощенні імперіалістичного панування і державної влади, в методах використання науки і техніки як засобів досягнення ідеологічних цілей. Це зумовлює ідентичність ідеології США і ФРН в розумінні закономірностей історії та суспільства, спільність духовних цінностей та установок (Leitbild), застосування організаційних інституалізованих засобів для забезпечення буржуазного панування і влади. Певну роль тут відіграють також такі суб'єктивні чинники, як узгодженість у теоретико-пізнавальному стилі, ідивідуальне спілкування між ученими. Існує також відповідність тенденцій розвитку в зовнішній та військовій політиці США та ФРН⁶.

Вирішальна причина зазначеного паралелізму криється в соціально-економічному і соціально-політичному розвитку, в закономірностях матеріального базису, притаманних обом державно-монополістичним структурам. Слід зважати на їхні економічні зв'язки, в яких домінує вплив американського капіталізму. Це особливо сприяє поширенню «типово американських» явищ.

Виникнення паралелізмів у світоглядно-методологічних засадах антикомуністичних концепцій США і ФРН припадає на перше десятиріччя після другої світової війни. Саме у цей період у США формуються теорії, які безпосередньо пов'язані з ідеологією антикомунізму.

Коли ставленик монополій, Г. Трумен, створив адміністрацію, яка мала насамперед підривати антигітлерівську коаліцію та насаджувати

⁴ Докладніше див.: Н. И. Иноземцев. Современный капитализм. Новые явления и противоречия. М., 1972.

⁵ Докладніше див.: С. И. Попов. Критика современной буржуазной социологии. М., 1970.

⁶ Докладніше див.: E. Krippendorff. Die Amerikanische Strategie. Entscheidungsprozeß und Instrumentarium der amerikanischen Außenpolitik. Frankfurt am-Main, 1970; А. Карелин. Философия политического насилия. М., 1971.

політику сили, ідеологи імперіалізму сприйняли це як сигнал до фронтального ідеологічного наступу проти Радянського Союзу⁷. Для «офіційної» доктрини Трумена у політиці та ідеології характерні три основні риси: 1) посилення політичного впливу найагресивніших і наймогутніших монополій за допомогою гонки озброєнь; 2) повний перегляд «зовнішньополітичного реалізму» президента Рузвельта і підготовка глобального «холодного», а за сприятливих умов, «гарячого» наступу на Радянський Союз та інші країни соціалістичного, антифашистсько-демократичного спрямування, створення внутрішньополітичних гарантій цього агресивного курсу; 3) продовження лінії відкритого антикомунізму.

Здійснення політики холодної війни супроводилося загальним поворотом у філософських поглядах на політичні проблеми. На початку 50-х років в політичній ідеології буржуазії набирають сили течії, що з'явилися наприкінці 40-х років. При цьому увагу буржуазної політичної думки в США, що не мала своїх усталених традицій в ідеології привернула так звана школа «реалістичної політики»⁸.

Під маскою «нової свідомості», демагогічно зловживаючи християнським «гуманізмом», «реалістична школа» виконувала дві ідеологічні функції. По-перше, ця школа, яка постійно усвідомлювала свій зв'язок з американським прагматизмом, мала на меті показати «нереалістичність» деяких політичних позицій⁹. Згодом представники цієї школи поставили собі завдання «стратегічного» оновлення імперіалістичної політики через узаконення її антикомуністичного характеру і обґрунтування політичних акцій як «конче потрібних» трудящим масам. По-друге, «реалістична школа» мала на меті зруйнувати симпатії робітничого класу та інших верств населення до Радянського Союзу, позбавити їх надії на нормалізацію відносин між США та СРСР і, отже, й на здійснення принципів мирного співіснування.

Засновники цієї школи, теолог Г. Р. Нібур, політологи Х. Моргентау, Н. Спикман, К. Томпсон, історики Е. Карр та Х. Буттерфельд, публіцист В. Липман, урядовці Г. Ф. Кеннан, П. Нітце, Х. Маршалл і Л. Халле були в основному одностайні в розумінні ролі політичної філософії та її відношення до теорії в межах політичної науки, зв'язку ідеології та інтересів монополій, влади і закону, — а так само й в розумінні свідомого слугування ідеологічним цілям американського імперіалізму¹⁰. Цим можна пояснити тісний зв'язок між теоретико-ідеологічною лінією кожної школи, її філософсько-світоглядними принципами і доктриною американської глобальної стратегії антикомуністичної політики та ідеології.

Разом з економічною та політичною реставрацією німецького імперіалізму мусили набуті конкретного вияву також плани його ідеологічної реставрації.

Для визначення основної лінії політичної освіти і виховання у Західній Німеччині було скликано конференцію ідеологів під головуван-

⁷ Див.: D. Horowitz, *Kalter Krieg. Hintergründe der US-Außenpolitik von Jalta bis Vietnam*, Bd. I und Bd. II. (West-) Berlin, 1969.

⁸ Докладніше див.: G.-K. Kindermann, *Philosophische Grundlagen und Methodik der Realistischen Schule von der Politik (mit besonderer Berücksichtigung der Werke von Hans S. Morgentau und Reinhold Niebuhr)*, in: D. Oberndörfer (Hrsg.), *Wissenschaftliche Politik. Eine Einführung in Grundfragen ihrer Tradition und Theorie*. Freiburg i. Br. 1962.

⁹ Докладніше див.: H. K. Wells, *Der Pragmatismus. Eine Philosophie des Imperialismus*. Berlin, 1957; H. S. Thayer, *Meaning and Action*. New York, 1968.

¹⁰ Докладніше див.: B. P. Löwe, *Politologie und political Science in den USA*. In: *Deutsche Zeitschrift für Philosophie*, 1974, Heft 7.

ням соціолога Альфреда Вебера (брат Макса Вебера) у Вальдлайніні. Після цієї зустрічі відбулися й інші: у Кенігштайні (Таунус) та Західному Берліні. Творцями розроблених тут концепцій були: А. Вебер, О. Зур, Штернбергер, Т. Ершенбург та Е. Когон¹¹. З часом у цьому гуртку виявилися істотні суперечності, які в основному збігалися з розходженнями між консервативною і ліберальною лінією в буржуазній ідеології. За часів Аденауера спостерігається тенденція до симбіозу консерватизму і клерикалізму, що стало вирішальною передумовою ідеологічних конструкцій антикомунізму зовнішнього і внутрішнього спрямування.

Стала чітко виявлятися філософсько-світоглядна інтеріоризація імперіалістичною ідеологією розглянутого наукового напрямку. Найбільше це стосується неотомізму, певною мірою екзистенціалізму та «філософії життя», які претендували на роль державної філософії. «Відступ у ілюзії», за влучним висловом В. Хайзе, характеризує зміст і функції буржуазної ідеології періоду реставрації німецького імперіалізму, і у змінених повоєнних умовах слугує поновленню панування монополій в ідеологічній сфері¹².

Докладне дослідження ідеологічного озброєння США та ФРН виявляє паралелізм не тільки у постановці ідеологічних цілей, але й аналогію у загальних об'єктивних умовах продукування ідей, при всіх зовнішніх відмінностях як з огляду на історичні традиції, генетичні ознаки, так і з огляду на деяке зміщення у часі. Як у межах ідеологічних установок «реалістичної школи» виправдовувався внутрішній маккартизм і зовнішня глобальна стратегія, так союз неотомізму та політичного клерикалізму демагогічно обстоював ідеологічну та політичну кампанію у ФРН проти зовнішніх і внутрішніх ворогів буржуазії.

Ідеологічні установки «реалістичної школи» виправдовували внутрішній маккартизм і зовнішню глобальну стратегію; союз неотомізму та політичного клерикалізму демагогічно проводив ідеологічну та політичну кампанію у ФРН проти зовнішніх і внутрішніх прогресивних, антибуржуазних сил. «Вихідним» філософсько-світоглядним матеріалом були при цьому ідеологічні цінності та установки, запозичені у протестантської етики, пристосованої до світоглядних догм американського прагматизму, а також неотомістська філософія.

Це використання релігійних цінностей та установок в уявленнях буржуазії, мало служити зовнішнім прикриттям реакційного змісту імперіалістичної ідеології, посиленню її впливу на трудящих.

Чи існував для цього відповідний ґрунт? Загалом широкі верстви населення США ніколи не зазнавали систематичного впливу наукового світогляду. До того ж на їх свідомості помітно позначилось форсування антикомунізму між двома світовими війнами, незважаючи на загальне піднесення антиімперіалістичної боротьби. Проте після другої світової війни в настроях американського народу сталися певні зрушення — посилювалися його симпатії до Країни Рад. Ці симпатії виявляв насамперед робітничий клас, хоча й він зазнавав шкідливого впливу соціал-реформізму та правих профспілок.

У ФРН, на догоду інтересам буржуазії, нічого не було зроблено, щоб покінчити з фашистською ідеологією. Більше того, теоретичні призвіди цієї ідеології залишилися недоторканими і продовжували свою

¹¹ Докладніше див.: Н.-Р. Schwarz. Probleme der Kooperation von Politikwissenschaft und Soziologie in Westdeutschland. In: D. Oberndörfer (Hrsg.). Wissenschaftliche Politik, S. 279ff.

¹² Докладніше див.: W. Heise. Aufbruch in die Illusion. Zur Kritik der bürgerlichen Philosophie in Deutschland. Berlin, 1964.

діяльність. Водночас було зроблено все, щоб перешкодити пропаганді ідей марксизму-ленізму. Буржуазія інтенсивно «проштовхувала» ідеологічні цінності та установки, які найменше можна було запідозрити у пробуржуазності і які здавалися придатними для протидії соціалізму в теорії та практиці. Як у США, так і у ФРН ідеологічна боротьба пов'язувалася з відповідними політичними репресіями проти сил, що прагнули продовжити антифашистсько-демократичний рух в руслі антимонополістичної та антиімлітаристської боротьби за мир і прогрес.

Отже, поширення впливу «реалістичної школи» і політичної філософії неотомізму у міжнародному масштабі можна розуміти як ідеологічну реакцію буржуазії на зміну у розстановці класових сил.

Саме з цих позицій стає зрозумілим інший комплекс паралелізмів у філософсько-світоглядних, соціальних і політичних засадах антикомунізму США і ФРН. При цьому слід підкреслити, що зміна співвідношення сил на користь соціалізму має вирішальне значення як для посилення національно-визвольного руху, так і для всесвітньої антиімперіалістичної боротьби за мир.

Йдеться про приклад світової системи соціалізму у розв'язанні основних проблем людства: мир, право на працю, соціальне забезпечення, рівноправність жінок, подолання расизму та націоналізму, соціалістичний гуманізм, пролетарський, соціалістичний інтернаціоналізм і патріотизм. І саме в цей період виникли сумніви щодо дієвості філософсько-світоглядних засад антикомунізму, які досі не піддавались сумніву, а це внесло значні корективи в буржуазні світобачення та самоусвідомлення.

Типовий для буржуазної ідеології крах ілюзій, який виявив іманентну кризу буржуазного світогляду доби імперіалізму, утруднив пошуки реального виходу з загострення соціальних проблем. Ця глибинна криза стала очевидним фактом і для самих ідейних представників буржуазії¹³.

У США цей процес розпочався раніше, ніж у ФРН. Тому саме тут дістав відгук заклик про створення теорій, які б надійно служили практиці. За цих обставин на передній план висунулися соціальні та політичні науки, хоча світоглядно-методологічною основою розуміння історії та суспільства і надалі лишаються ідеалізм і метафізика, суб'єктивізм і волюнтаризм, а разом з ними ворожість до наукового світогляду, антикомунізм, як інтегруюча сила, на яку спирається буржуазія у своїй практиці антипролетарської боротьби. Стає очевидним, що філософсько-світоглядне обґрунтування антикомунізму набирає диференційованих форм щодо зовнішніх та внутрішніх класових «опонентів»¹⁴.

Ворожнеча, хоча й зовнішня, позитивізму щодо метафізики, вербальний бій проти містики та релігійного світогляду поряд з претензіями на «позитивне зняття» всіх філософій, включаючи матеріалізм та ідеалізм, гарантували йому вигідні позиції при ідеологічному перегрупуванні сил.

На технократичне, утилітарно-прагматичне обґрунтування цих концепцій справили вплив ряд факторів, зокрема, ті, які були зумовлені інтересами буржуазії у оптимальному використанні робочої сили, як товару, потребами внутрішньої і зовнішньої політики імперіалістичної держави.

¹³ Докладніше див.: D. Bergner, W. Jopke. Theoretische Probleme des ideologischen Klassenkampfes zwischen Sozialismus und Kapitalismus in der Gegenwart. In: Deutsche Zeitschrift für Philosophie. 1968, Heft 11.

¹⁴ Докладніше див.: Leninische Prinzipien der Auseinandersetzung mit der bürgerlichen und revisionistischen Ideologie. Philosophen-Kongreß der DDR, Teil V. Berlin, 1970.

Догма позитивізму щодо ідеологічного характеру всіх світоглядних і філософських ідей та оцінка ідеології як хибної самосвідомості за умов ідеологічної кризи видавалася особливо привабливою та корисною. Бо, по-перше, прийняття цієї догми було спрямоване на піддрив ідеології робітничого класу та дискредитацію наукового світогляду революційного пролетаріату, воно уявлялося як «перманентний» засіб «піднесення» імперіалістичної ідеології на позірно-науковий рівень. По-друге, позитивістська догма мала давати певне «наукове» прикриття справжнім інтересам буржуазії в ідеологічній боротьбі. Все це було спрямоване на «прикрашення» претензій буржуазної ідеології на «чисту науковість» та абсолютну закономірність. Завдяки цьому ж ідеологічні функції виправдання капіталістичного ладу та оборони від марксизму-ленінізму набували власної реальної платформи, яка методом, формою і теоретичними можливостями значно відрізнялася від традиційних філософсько-світоглядних засад антикомуністичної ідеології та політики.

Спочатку в США, а потім, трохи пізніше, й у ФРН ця платформа була сприйнята науково-технічною інтелігенцією, а також певними верствами трудящих, облутаних соціал-реформістською та правосоціалістичною ідеологією.

Позірний науковий оптимізм позитивістського стилю мислення і водночас прагматична орієнтація на інтереси буржуазії обмежували наукове пізнання суспільних явищ лише рівнем «безпосередньо даного» емпіричного розуміння історичних подій, технократична віра та прагматична доктрина істинності призводили до все більшої утилітаризації пізнання відповідно до потреб буржуазії та існуючих приватновласницьких відносин. Позитивістські настрої буржуазії породжувались запереченням нею діалектико-матеріалістичних методів дослідження об'єктивних закономірностей історії та суспільства. Це відкривало позірну можливість подати наявне як істинне і благе і на такій основі спорудити ідеологічний вал проти марксизму-ленінізму. Перед буржуазними ідеологами було поставлене завдання сконструювати історичну альтернативу, модель, протилежну теорії та практиці реального соціалізму.

Виконання цього завдання у межах позитивізму полегшувалося завдяки систематичному використанню досягнень сучасної науки, спрямованому на обґрунтування соціальних і політичних концепцій. На перший план при цьому висуваються математика, кібернетика, теорія інформації, загальна теорія ігор. Але використання це еkleктичне, поверхове. Так було створено загальні передумови теорії і методології соціальної та політичної думки, яка домагається визнання, прикриваючись назвою «теорія систем». Вона застосовується з метою глобально-го «управління і регулювання» процесів виробництва відповідно до вимог пануючого класу.

Зрештою ці ідеї все у більшій мірі проявляються в антикомуністичній політиці та ідеології. Бо, з одного боку, вони обумовлюють потреби глобального «управління і регулювання» державно-монополітичних процесів виробництва з точки зору вимог пануючого класу. З іншого — намагаються протиставити себе науковій теорії суспільного розвитку. Це теоретичне протиставлення бере свій початок в антагонізмі класових інтересів і є вихідним моментом ідейно-теоретичної, практично-політичної класової боротьби між соціалізмом та імперіалізмом, між прогресом і реакцією.

Позитивістські, технократистські і прагматистські догми у світоглядно-методологічній структурі буржуазних соціально-політичних

наук, надання переваги так званій конкретній «соціології зв'язків» не може дати відповіді на питання загальносоціологічного характеру, які стоять перед буржуазним суспільством. І хоча в період між 50-ми і 60-ми роками в США з'явився цілий конгломерат теорій (теорія стадій та зростання, теорія єдиного індустріального суспільства, її відгалуження — теорія конвергенції та постіндустріального суспільства), «стратегічне» мислення американської буржуазії зазнавало загальної кризи, оскільки всі ці теорії не відповідали справжнім науковим вимогам. Не витримали випробування суспільною практикою також теорії, що абсолютизували окремі соціальні явища (теорія соціального успіху, теорія суспільства споживання, суспільства достатку та ін.).

Але тут з'ясувалося, що позитивістський і технократичний ідеологічний «аскетизм», навіть позірний, перевантаженість об'єктивізмом сцієнтиських посилок, виявилися перепорою, баластом для самої буржуазної ідеології при формуванні нею однозначно прокапіталістичних концепцій.

Поворот буржуазної ідеології до проблем класової боротьби, процес політизації цієї ідеології має подвійну спрямованість. По-перше, буржуазія вимагає від макросоціологічних концепцій чіткої орієнтації на традиційні буржуазні цінності, норми, установки тощо. Відтепер вважається неприпустимою всяка непослідовність у розгляді питань щодо панування і влади в буржуазному суспільстві. По-друге, вона прагне до того, щоб «теоретичні» основи безпеки існування імперіалізму розроблялися найбільш ефективно, щоб їх можна було здійснити на практиці. В кінцевому підсумку ці вимоги зводяться до того, щоб кожна теоретична концепція враховувала необхідність постановки вірогідної альтернативи кожному положенню марксистсько-ленінської теорії. Тепер науково-політична і стратегічна цінність дослідження визначається його ідеологічним ефектом.

Підхід буржуазної ідеології до оцінки суспільних явищ і явищ пізнання з позицій класового панування неминуче призводить до певної релятивізації позитивістської методології, до ідеологічного «розтину» технократичних уявлень, до орієнтації на практичний ефект, бо суворе дотримання традиційних позитивістських посилок перешкоджає здійсненню ідеологічних прагнень панівного класу. Одночасно, для реалізації очікувань, виявився корисним для буржуазії ряд ідеологічних установок, закладених частково у позитивістські «теоретичні» засади. Тут-то й виникає так звана політична філософія або філософія практики, що своєю функцією мала компенсувати ідеологічні потреби буржуазії.

Таким чином, існує тенденція, згідно з якою позитивістські, технократичні та прагматичні концепції крокують «у ногу» з намаганням ідеологізувати науку і практику відповідно до ідейно-теоретичних і практичних потреб міжнародної буржуазії. Проте це не усуває, а ще більше загострює внутрішні суперечності і еkleктизм буржуазної філософії. Наявні зіткнення пізнавальних та ідеологічних функцій у соціально-політичних і філософсько-світоглядних засадах антикомунізму є у наш час наслідком поглиблення кризи буржуазної ідеології під сильним впливом марксизму-ленінізму та історичної переваги соціалізму.

Потрібно і далі не лишати поза увагою внутрішню дисгармонію буржуазних ідей, а також соціально-еконімічні і політичні тенденції та закономірності, які є вирішальним чинником утворення міжнародних угруповань імперіалізму. При цьому слід дослідити, як у загальних ідейно-теоретичних концепціях міжнародної буржуазії відображуються національні особливості розвитку капіталізму в тій або іншій

країні¹⁵. Розв'язанню цього завдання особливо сприяють інтернаціональний характер марксизму-ленінізму, а також постійне співробітництво між суспільствознавцями братніх соціалістичних країн.

Тісне спілкування з радянськими вченими є основним принципом нашої діяльності, запорукою успіху в боротьбі проти антикомунізму, гарантією поширення марксистсько-ленінських ідей в світовому масштабі.

* * *

Выступая против научного мировоззрения рабочего класса, антикоммунизм предлагает значительные усилия для философского обоснования своей идеологии. Изменение соотношения классовых сил в пользу социализма, банкротство ведущих буржуазных философских школ вынуждает антикоммунизм непрерывно искать идеологические концепции, наиболее адекватные своим целям.

Отмеченный процесс в различных капиталистических странах, при сходности черт, имеет определенные специфические особенности, вытекающие из конкретных социально-экономических, политических ситуаций, философских традиций и некоторых субъективных факторов. Так, в США после второй мировой войны в основу антикоммунистической политики были положены идеологические выводы «реалистической школы» с примесью демагогии протестантской этики. В ФРГ аналогичную роль в этот же период выполнял союз неомизма и политического клерикализма.

Кризис внешнеполитических доктрин международной буржуазии, изменения, произошедшие в конце 50-х годов, привели к дальнейшей эволюции антикоммунизма. В связи с этим внимание идеологов буржуазии на некоторое время привлек позитивизм с его установкой на научность и отбрасыванием, хотя и словесным, идеологии как «ложного сознания». Но именно этот внешний объективизм и показной антиидеологический пафос позитивистской философии уже в конце 60-х годов оказался ненужным балластом при формулировании прокапиталистических концепций. Такая постановка вопроса повлекла за собой определенную релятивизацию позитивистских посылок, приспособление их к прагматическим целям антикоммунистической политики и идеологии.

Этот процесс, происходящий в соответствии с идейно-теоретическими потребностями международной буржуазии, не снимает внутренней противоречивости и эклектизма прокапиталистических социальных теорий. При некотором своеобразии философско-мировоззренческих основ антикоммунизма США и ФРГ анализ показывает последовательный параллелизм в их развитии, вытекающий из социально-экономических и социально-политических закономерностей общего кризиса капиталистической системы и буржуазного мировоззрения.

¹⁵ Докладніше див.: В. Р. Löwe. Metodologie der Gesellschaftswissenschaften und ideologischer Klassenkampf. In: Zeitschrift für Geschichtswissenschaft, 1973, Heft 9.

„Технологічний детермінізм“ як засіб ідеологічного захисту капіталізму

Г. М. ЧЕРНЯВСЬКА

Абсолютизація можливостей науки і техніки при фабрикації доводів щодо «трансформації» капіталізму в «суспільство загального благоденства» — найхарактерніша риса буржуазних соціологічних течій останніх десятиліть. «Індустріальні» за своєю суттю концепції («єдиного індустріального суспільства», «стадій економічного зростання», «суспільства достатку», «конвергенції капіталізму і соціалізму», «постіндустріального суспільства» та ін.), зазнавши деяких змін, сьогодні трансформувались у футурологічний напрям буржуазної суспільної думки. При цьому виявилася неістотність відмінностей між різними буржуазними соціологічними течіями, стала очевидною ідейна спорідненість позицій буржуазних теоретиків, які у різній формі здійснюють апологію капіталізму, проголошуючи його єдиною можливою формою майбутнього суспільного устрою. Футурологічна доктрина «створення бажаного майбуття» стала теоретичною основою, на якій об'єдналися численні автори, котрі представляли до того зовнішньо нібито несумісні буржуазні соціологічні напрями. «Чим ми більше перемагаємо, — попереджував В. І. Ленін, — тим більше капіталістичні експлуататори вчаться об'єднуватись і переходять у більш рішучі наступи»¹.

Ідейною платформою консолідації реакційних сил виступає антикомунізм. Ідеологи антикомунізму будь що прагнуть заперечити прогресивність соціалізму, оголошують ідеалом суспільного устрою сучасний капіталізм. Одним із засобів, що використовується при цьому, є гіпертрофована оцінка індустрії, техніки, як чинників, що визначають історичний прогрес. Буржуазна наука по суті залишає поза увагою форми і шляхи соціалізації матеріально-технічного прогресу, аналіз яких є невід'ємною передумовою конкретного історичного дослідження, що переконливо довели радянські філософи і соціологи². Сформульовані марксистами положення мають першорядне значення для розуміння суті концепцій «індустріалізму» і є базою для критики найовіших їх різновидів, які існують в рамках футурології — теорій «постіндустріального» (Д. Белл, Г. Кан), «технотронного» суспільства (Зб. Бжезінський), «суспільства достатку» (Дж. Гелбрейт), «суспільства дозвілля» (Д. Гейбор) та ін.

Ці ненаукові, реакційні теорії, разом з іншими засобами масового впливу, виступають теоретичною основою створення соціальних міфів,

¹ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 40, стор. 234.

² Див., наприклад, праці, де подається критика фетишизації техніки: С. Капурини. Процесс общественного развития при капитализме и «теория стадий» Уолта Росстоу. М., 1967; В. Чугуенко. Індустріальна соціологія на службі монополій. К., 1971, а також окремі розділи у працях, присвячених критиці буржуазної соціології взагалі: С. І. Попов. Критика современной буржуазной социологии. М., 1967; М. Щербін. Буржуазна соціологія на службі імперіалізму. К., 1967.

Ця тема знаходить також висвітлення у працях, що містять позитивні розробки проблем науково-технічного і суспільного прогресу, де дається аргументована критика перекуреннь буржуазними вченими співвідношення цих явищ у суспільному житті. Див.: І. Д. Андреев. Наука и общественный прогресс. М., 1972; І. А. Козиков. Проблемы соотношения научно-технической и социальной революции. М., 1972 та ін.

маніпулюючи якими, буржуазні апологети намагаються атрофувати здатність мас адекватно реагувати на суспільні події і закріпити їх перебування у духовному трансі. Так виховують соціальну пасивність і апатію. Ідеологічний вплив теорій «індустріалізму», ще не підданий окремому критичному аналізу в нашій літературі, є дуже небезпечним, бо ці теорії затемнюють і спотворюють істину в інтересах правлячої верхівки капіталістичних країн, заважають трудящим правильно усвідомити їхнє справжнє місце в суспільному житті, а, отже, і їхню роль та завдання у класовій боротьбі.

Як і їх попередники — адепти теорій «стадій економічного розвитку», «єдиного індустріального суспільства» та ін.— футурологи, повністю замовчують історичну роль творців матеріальних благ, жива праця яких створює і приводить у рух техніку, не допускаючи навіть згадки про антагоністичний характер інтересів власників і робітників, роль «месії» відводять технології, котра ідентифікується в них з усією технікою і зображується як якась самодостатня сила, що вона начебто автоматично забезпечує соціальну раціональність і руйнує класові суперечності, створюючи достаток засобів споживання³.

Успадкування футурологією філософської основи «індустріальних» концепцій не минуло безслідно. За цим потяглося й запозичення методів ідеологічного впливу, найпопулярнішим з-поміж яких є апробований маніпуляторами суспільної думки засіб, що анонсує автоматичне розв'язання всіх гострих соціальних проблем, а серед них й класових, проголошуючи його природним наслідком успішного економічного розвитку. Футурологи (Г. Кан, А. Вінер, Б. Беквіт, Дж. Гелбрейт, Д. Гейбор, Зб. Бжезінський та ін.) за нових умов і в модифікованому вигляді відтворюють цю «кардинальну» ілюзію буржуазної пропаганди, яка масовано і методично протягом багатьох десятиліть насаджувалась у США.

Книжка Г. Кана і А. Вінера «2000 рік. Основи для роздумів про наступні тридцять три роки», приміром, пророкує бурхливий розвиток техніки і підвищення рівня прибутку на душу населення, що нібито автоматично йде слідом. Повністю абстрагувавшись від антагоністичного характеру капіталістичного суспільства, автори роблять висновок про стирання відмінності у рівнях споживання різних груп населення, а отже, і зникнення основи для будь-яких класових конфліктів у майбутньому⁴.

Згідно з прогнозами футурологів, вискорозвинута техніка обслуговуватиметься 2 процентами населення (прогноз («Ренд корпорейшн»), чи 5 процентами (як передбачає Д. Гейбор)⁵. Б. Беквіт вважає, що переважна частина наукового і соціального прогресу є наслідком

³ Так, професор соціології Ст. Хетзлер, розглядаючи технологію як вирішальний чинник майбутнього суспільства, вважає, що вона створює докорінну основу цілої системи, відомої як західна цивілізація, і «запропонувала засоби для пом'якшення султерництва між соціальними класами і расами» (St. Hetzler. *Technological Growth and Social Change*. London, 1969, p. 17). Голова Комісії 2000 року Д. Белл говорить про «орієнтоване на вільний час» «постіндустріальне» суспільство, в якому зростає значення гедонізму, різних втіх, котрі лоскочуть нерви, і екзотичних збочень» (Das 198 Jahrzehnt. Eine Team—Prognose für 1980. Hamburg, S. 369). Зб. Бжезінський описує той же феномен з тим самим змістом як «технотронне суспільство» (Zb. Brzezinski. *America in the Technotronic Age*. "Encounter", 1968, № 1). Держава Дж. Гелбрейта — це переважання технотрутури (Джон К. Гелбрейт. *Новое индустриальное общество*. М., 1969).

⁴ H. Kahn and A. Wiener. *The Year 2000. The Framework for Speculation on the Next Thirty — Three Years*. New-York — London, 1967, p. 186.

⁵ D. Gabor. *Inventing the Future*. Harmondsworth. Penguin Books, 1964, p. 128.

творчості геніїв і напівгеніїв, які складають 0,1 процента людства⁶. Ці 2,5 або 0,1 процента громадян з гранично високим рівнем інтелектуального розвитку забезпечать такий достаток засобів споживання, котрий дасть змогу утримувати решту 98, 95 чи 99,9 процента населення в пустому неробстві.

Акцентуючи увагу на рівні виробництва, зростанні продуктивних сил, вони нехтують іншими важливими чинниками, що визначають класову структуру майбутнього суспільства, перекичують характер соціальних наслідків технічного прогресу за капіталізму.

Головною методологічною хибю моделей майбутнього, що їх створюють технологічні детерміністи, є те, що за основу перспектив соціального розвитку береться теза про «саморозвиток» науково-технічного чинника. Пророкуючи певні тенденції прогресу матеріальних елементів продуктивних сил, буржуазні футурологи зовсім ігнорують трудівника як творця науково-технічної революції і його соціальне становище. Буржуазні футурологи трактують усе суспільне життя як пряму функцію рівня розвитку техніки. Ця посилка є корінним пунктом прогностичної аргументації соціологів-«технологів». Висловлюючи загальноприйнятту поміж них точку зору, американський соціолог Леслі Уайт пише: «Соціальні системи насправді відіграють другорядну роль, підпорядковану щодо технічних систем. Техніка — це незалежна змінна, соціальна система — залежна змінна»⁷. Зазначені методологічні принципи призводять футурологів «технологічного» спрямування до висновку, ніби науково-технічний прогрес викликає усунення народних мас від участі у виробництві і, як наслідок, їх зростаючу пасивність; автоматичне зростання прибутків населення і трансформацію капіталізму у соціально гомогенне «суспільство достатку», або «суспільство дозвілля»; модифікацію політичної організації суспільства.

У працях буржуазних авторів ці моменти, як звичайно, тісно пов'язані один з одним. Проте для наукового аналізу ролі, яка відводиться їм у формуванні ідеології капіталістичного суспільства, слід розчленувати залежності, котрі фіксуються буржуазними прогнозистами. Апологетична функція пророкувань футурологів-«технологів» стає очевидною лише тоді, коли аналізуємо характер перекичень реальних закономірностей капіталістичного суспільства у процесі прогнозування його майбутнього.

Наукова необґрунтованість прогнозів стосовно кількісного зменшення робітничого класу і його ролі в суспільному житті полягає в абсолютизації методу прямої екстраполяції тенденційно підібраних даних про дійсне зменшення кількості робітників у деяких традиційних галузях індустріального виробництва⁸. При цьому повністю нехтують події останніх років, для яких характерний бурхливий розвиток науково-технічної революції, якісні зміни робітничого класу, пов'язані з інтенсивним зростанням його ролі в економічному і соціальному житті суспільства⁹.

⁶ В. Beckwith. *The Next 500 Years. Scientific Prediction of Major Social Trends*. New York, 1967, p. 78.

⁷ Цит. за: V. Ferkiss. *Technological Man: The Myth and the Reality*. New York, 1969, p. 37.

⁸ Кан і Вінер самі визнають, що «в переважній частині свого дослідження автори книги надто покладаються на пряму екстраполяцію в майбутнє існуючих тенденцій, чи тенденцій, які були в минулому» (Н. Kahn and A. Wiener. *Op. cit.*, p. 34). Але, як відомо, в прогнозуванні довгострокових тенденцій пряма екстраполяція призводить до помилкових висновків, бо вона не враховує можливості якісних зрушень.

⁹ Безпідставність заяв про зникнення робітничого класу вже доведена в марксистській літературі. Так, В. С. Семенов показує, що якщо в середині XIX ст. буржуазія становила 8—15 процентів населення капіталістичних країн, трудівники найманої

Насправді науково-технічний прогрес викликає зміни робітничого класу, прямо протилежні у якісному і кількісному відношенні тим, які проектує на майбутнє адепти монополістичного капіталу. Він сприяє збільшенню лав трудящих, а також підвищує загальноосвітній і професійний рівень значної частини робітничого класу, розширює коло його інтересів і вимог. І це, як показують класові битви у розвинутих капіталістичних країнах, не тільки не «приглушує», а, навпаки, загострює основну суперечність капіталізму, породжує ряд нових. Саме 60-і роки ХХ ст., коли з'явилася більшість футурологічних праць, які аналізуються у статті, не знають собі рівних за розмахом страйкової боротьби, що свідчить про штучність і мертвість футурологічних схем, які прокують затухання класових антагонізмів. «У цитаделях капіталізму робітничий клас, як це знову підтвердили події останнього часу, є головною рушійною силою революційної боротьби всього демократичного, антиімперіалістичного руху», — підкреслила міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій¹⁰.

Отже, передрікання зростаючої інертності мас внаслідок витиснення «середнього» робітника із «інтелектуалізованого» виробництва є теоретично неспроможними і політично реакційними.

Фетишизуючи при передбаченні майбутнього закономірності розвитку промислового виробництва, адепти індустріалізму в футурології техніко-економічний чинник вважають визначальним й для соціального життя і при цьому заперечують роль і значення суб'єктивних чинників у розвитку сучасного виробництва.

Цей погляд буржуазних прогностів науково неспроможний. Передбачення тенденцій самого науково-технічного прогресу, а тим більше перспектив розвитку суспільства загалом матимуть реалістичний характер лише тоді, коли прогностичні оцінки даються з урахуванням взаємозв'язків елементів усієї системи продуктивних сил, в якій людина є головною, активною силою¹¹⁻¹².

На характері прогнозів буржуазних авторів позначаються насамперед міркування не наукового характеру, а загальна настанова буржуазної ідеології на замовчування ролі робітничого класу і фабрикацію різних «доводів» його зникнення. Прагнення «не привертати увагу» громадськості до самого факту існування робітничого класу призводить до того, що навіть при прогнозуванні сфер життя, безпосередньо пов'язаних із виробничою діяльністю мас, немає й згадки про роль трудівника, праця якого створила все матеріальне багатство світу.

праці — 55—60 процентів, а пролетаріат — 30—50 процентів, то в середні ХХ ст. питома вага буржуазії зменшилась до 1—3 процентів, трудівників найманої праці зросла до 72—93 процентів, а пролетаріату збільшилась до 40—55 процентів. (В. С. Семенов. Капіталізм і класи. М., 1969, стор. 223). Дані, що не підтверджують «інтеграцію» робітничого класу, наводять і буржуазні автори. Так, доктор політичних наук В. Феркісс, спростовуючи прогнози Д. Белла щодо цього, подає результати досліджень Б. Уотенберга і Р. Скаммона, які показують, що в період з 1950 по 1960 р. кількість «блакитних комірців» — чоловіків у США зросла з 49 процентів до 50 процентів, тоді як жінки в основному ідуть працювати у сферу обслуговування (V. Ferkiss. Op. cit., p. 124).

¹⁰ Міжнародна Нарада комуністичних і робітничих партій. Документи і матеріали. К., 1969, стор. 275. За даними офіційної статистики, яка лише приблизно показує справжнє становище, в США протягом п'яти років (з 1954 по 1958) кількість днів, загублених внаслідок страйків робітників, становила 124 млн., в 1963 р. вона дорівнювала 44,5 млн., а в 1970 — 62 млн. днів. (Див.: А. В. Быховский. Классовые бои в 1971 г. «США: Экономика, политика, идеология», 1972, № 1, стор. 73).

¹¹ У 1973 р. в США було близько 5,6 тис. страйків, у яких взяло участь близько 2,2 млн. чоловік («Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Обзор за 1973 г. и начало 1974 г.», М., 1974, стор. 73).

¹¹⁻¹² Див.: Г. Э дел и н г. Прогнозирование и социализм. М., 1970, стор. 80.

Маніпуляції буржуазних футурологів спрямовані на те, щоб приховати безправне становище робітничого класу в капіталістичному суспільстві, зростаючи його експлуатацію і будь-що виключити із процесу становлення майбутнього класові антагонізми, які дедалі більше загострюються. Ототожнюючи індустріальний і соціальний прогрес, «технологічні детерміністи» ігнорують виробничі відносини, як визначальний чинник сутності і структури суспільства. Ця гносеологічна позиція має реакційний соціальний зміст. Саме з її допомогою буржуазні соціологи встановлюють механічний зв'язок між рівнем розвитку техніки і технології капіталістичного суспільства і матеріальним добробутом громадян, розробляють проекти «суспільства достатку».

Прогнозування у майбутньому високого рівня матеріально-технічного розвитку без урахування соціальних умов дає футурологам можливість зображати буржуазне суспільство, позбавлене внутрішньої соціальної єдності, у формі абстрактного цілого. У рамках категорій «загальне багатство», «висока продуктивність праці», «індустріальне виробництво» буржуазні теоретики прагнуть «розчинити» класові відмінності у капіталістичних країнах і соціальні особливості різних типів індустріальних суспільств.

Чи спостерігається насправді нівелювання відмінностей у прибутках різних верств населення в капіталістичних країнах, чи реальні тенденції до все повнішого задоволення матеріальних потреб під впливом науково-технічної революції на продуктивні сили, як то твердять буржуазні футурологи?

Хоч з-посеред буржуазних економістів немає спільної думки з цієї проблеми, навіть вони пишуть про величезну нерівність розподілу прибутків у сучасному капіталістичному світі. Як стверджує В. Феркісс, наприклад, за загально прийнятими поміж буржуазних учених цифрами, американська «піраміда прибутків» має п'ятиповерхову структуру. Найвищі 20 процентів населення одержують за цією схемою 64 проценти прибутків, тоді як найнижчі 20 процентів — лише $\frac{1}{10}$ цього, тобто 6,4 проценти¹³. За безумовно заниженими даними офіційної статистики, за межами бідності у 1970 році жило 13,3 процента всього населення США, або 21,2 млн. чоловік, у тому числі 10,3 млн. дітей, тобто кожна шоста дитина чи підліток у країні¹⁴.

Отже, соціальні моделі майбутнього представників «технологічного» напрямку у футурології не відбивають навіть фактів реальної дійсності, що їх визнає буржуазна преса.

Спекулюючи на тому факті, що за умов науково-технічної революції наука відіграє якісно нову роль в економічному і соціальному розвитку, «технологічні детерміністи» у прогнозуванні заперечують вирішальне значення форми власності і економічних відносин для визначення характеру використання величезних можливостей науково-технічного прогресу.

Насправді розвиток науки, техніки сам по собі не забезпечує соціальної раціональності. Прогрес науки, удосконалення техніки, зростання виробництва — явища суспільні і тому підлягають дії відповідних суспільних законів. Виробництво додаткової вартості або нажива — такий, підкреслював К. Маркс, абсолютний закон капіталістичного способу виробництва¹⁵. Застосування машин не змінило природи додаткової вартості як неоплаченої праці робітників, які експлуатуються.

¹³ V. Ferkiss. Op. cit., p. 110.

¹⁴ Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Обзор за 1972 г. и начало 1973 г. М., 1973, стор. 76.

¹⁵ Див.: К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 25, ч. II, стор. 415.

Нині новітня техніка і технологія на капіталістичних підприємствах лише сприяє підвищенню ступеня експлуатації пролетаріату. «Ми бачимо, що машини, які мають дивну силу скорочувати і робити більш плодотворною людську працю,— писав К. Маркс,— приносять людям голод і виснаження. Нові, досі невідомі джерела багатства завдяки якимсь дивовижним, незрозумілим чарам перетворюються в джерела злиднів. Перемоги техніки ніби куплені ціною моральної деградації. Здається, що, в міру того як людство підкоряє собі природу, людина стає рабом інших людей...»¹⁶.

Власники засобів виробництва, капіталісти використовують техніку, її досягнення насамперед і головним чином для власного збагачення. Так, у період з 1965 по 1972 р. прибуток робітничої сім'ї зріс лише на 4 проценти, а чисті прибутки корпорацій — на 45 процентів, промислове виробництво — на 27,7 процента. Тим часом зростання цін на продукти харчування і предмети першої необхідності значно випереджають зростання заробітків. Тільки за листопад 1972 р.— січень 1973 р. реальна заробітна плата робітників у США скоротилася на 1,6 процента¹⁷.

Науково-технічний прогрес дає капіталістам нові можливості для збільшення прибутків. Рівень життя робітників при цьому значно відстає від темпів посилення їхньої експлуатації¹⁸. Цей розрив є невід'ємною рисою буржуазного суспільства, бо зумовлений він дією законів цього суспільства — додаткової вартості і конкуренції. В епоху науково-технічної революції одержання максимальних прибутків у капіталістичних країнах досягається, як і раніше, ціною посилення експлуатації трудящих. У цьому і полягає суть соціальних наслідків науково-технічної революції за капіталізму. «Прогрес техніки і науки,— підкреслював В. І. Ленін,— означає в капіталістичному суспільстві прогрес в умінні видавлювати піт»¹⁹.

Передбачення ж, котре ґрунтується на ідеологічно тенденційній методологічній основі, якою є уявлення про спонтанний розвиток техніки і зміни соціальних умов життя широких верств населення, які є автоматичним наслідком удосконалення технології виробництва, зовсім ігнорує реальний стан речей. Політична і економічна боротьба пролетаріату примушує буржуазію йти йому на поступки, поліпшувати умови продажу робітничої сили. Забування цього факту й беззастережна екстраполяція на майбутнє даних про деяке поліпшення матеріального становища окремих груп робітників призводить футурологів до неправильних прогностичних висновків. Якщо у минулому вплив цієї боротьби на суспільне життя ще інколи визнається, то в сучасних умовах, а тим більше у майбутньому, повністю нехтується. Обґрунтовують такий підхід футурологи тим, що, мовляв, внаслідок «благотворного» впливу новітньої технології на структуру суспільних відносин, форми управління і організацію виробництва класова боротьба у буржуаз-

¹⁶ К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 12, стор. 1—2.

¹⁷ Экономическое положение капиталистических и развивающихся стран. Обзор за 1972, начало 1973 г. Стр. 76.

¹⁸ Так, наприклад, в обробній промисловості США норма додаткової вартості, яка показує ступінь експлуатації пролетаріату, зросла з 96 процентів у 1848 р. до 314 процентів у 1966 р., тобто більш ніж у 3,2 раза. (Див.: С. Л. В ы г о д с к и й. Современный капитализм (Опыт теоретического анализа). М., 1969, стор. 242).

Для таких індустріально розвинутих країн як США, Англія, Франція і Японія характерні випереджаючі темпи зростання продуктивності праці порівняно з реальною заробітною платою, що також є однією з ознак підвищення темпів експлуатації. (Див.: Н. Гаузнер. Научно-техническая революция и противоречия капитализма. Мировая экономика и международные отношения, 1972; № 10, стор. 20).

¹⁹ В. І. Ленін. Повне зібр. тв., т. 23, стор. 19.

ному суспільстві затухає. За прогнозом Б. Беквіта, до 2100 року страйки взагалі будуть заборонені, а можливі конфлікти улагоджуватимуться спеціальними судами²⁰.

Згідно з традиційною для буржуазної соціальної думки концепцією ролі особи і мас в історії, трудящі розглядаються як інертна маса, якою легко маніпулювати. У різних варіантах «постіндустріального» майбуття їм відводиться роль пасивного виконавця волі інтелектуальної еліти. Так, Г. Кан, пророкуючи появу могутньої політичної еліти, висновує, що «громадяни, вважаючи політичні заходи надто складними для розуміння, поринуть у ще більшу апатію, шукатимуть особисто-го гарного життя»²¹.

Соціальні доктрини перелічених авторів зрештою становлять різні інтерпретації основних положень праці А. Хакслі «Хоробрий новий світ» («Brave new World»), у якій прийдешнє США змальовується як закінчена форма конформістської організації. Переважній масі жителів у майбутньому суспільстві належить роль слуг у будинках меритократів — вигаданої футурологами правлячої інтелектуальної еліти, або ж їм надається можливість задовольняти свої тваринні інстинкти, вільно віддаючись гедонізму і «хтивості», що подається як рай для «рядової» людини у вік «достатку» чи «ери загального дозвілля»²².

Реакційні політичні плани сучасної імперіалістичної держави, які викривають страх монополістичної правлячої верхівки перед революційною боротьбою народних мас, «обгрунтовуються» посиленнями на «технологічну необхідність». «Технологічний аргумент» розглядається буржуазними теоретиками як такий, що «не залежить від ідеології і позбавляє від будь-яких питань щодо суті держави»²³. Технологія трактується як вирішальний чинник, який «модифікує» форми державної влади.

Отже, із техніки і її прогресу не тільки виводяться і ними пояснюються складні явища і процеси розвитку суспільства, на неї ж перекладається й відповідальність за антидемократичні заходи буржуазної держави і тенденції до їх зростання у перспективі. Проте така тенденція розвитку капіталістичного суспільства, всупереч твердженням футурологів, не є наслідком самого технічного прогресу, бо держава, як явище класове, прямо не пов'язана з технікою. Технологічні детерміністи, згідно зі своїм хибним методологічним принципом, не беруть до уваги роль виробничих відносин у цій взаємодії. Але ж саме через виробничі відносини продуктивні сили (які необгрунтовано зводяться буржуазними соціологами лише до технічних засобів) істотно впливають на характер суспільного ладу, економічну, політичну і духовну сферу його життя. Нехтування цим взаємозв'язком є певним маневром, який дозволяє під час аналізу соціальних явищ майбутнього обминати найістотніші проблеми суспільного розвитку, які безпосередньо стосуються соціальної революції.

Прогнози, принципом побудови яких є зведення політичного до економічного, отождолення соціальної і науково-технічної революцій слугують обгрунтуванню реакційного висновку, ніби класова боротьба, а тим більше соціалістична революція, за нових умов начебто позбавлені будь-якого сенсу. Так, за твердженням одного із фундаторів теорії

²⁰ В. Beckwith. *Op. cit.*, p. 96—97.

²¹ "Daedalus", Summer, 1967, p. 674 ca.

²² Див.: D. Gabog. *Op. cit.* Das 198 Jahrzehnt. Eine Team — Prognose für 1980, S. 359.

²³ Цит. за: Исторический материализм как теория социального познания и деятельности. М., 1972, стор. 261.

«єдиного індустріального суспільства» Р. Арона, раціоналізація машин і удосконалення організації виробництва стирає класові відмінності і відмінності між «західним індустріальним суспільством» і «радянським типом індустріального суспільства». Внаслідок цього, проголошує він, «революція, про яку говорив К. Маркс, знаходиться позаду нас»²⁴.

Перетворення науки на безпосередню продуктивну силу і пов'язане з цим зростання її суспільної ролі відбуваються насправді не осторонь від соціально-економічних і політичних умов, а саме завдяки залежності науки від потреб суспільства. Науково-технічний прогрес вимагає нині величезних коштів для свого здійснення, і вже тому він визначається насамперед соціальними чинниками ще більшою мірою, ніж раніше, бо цільові настанови при мобілізації і витрачанні цих коштів визначаються класовою природою відповідної держави, соціально-економічними і політичними умовами, які в ній існують²⁵.

Отже, жодний з прогностичних постулатів буржуазних футурологів — загальне матеріальне процвітання як автоматичний наслідок науково-технічного прогресу, поступове затухання класової боротьби і трансформація форм політичної влади — на перевірку виявляються науково неспроможними і історично безпідставними.

У класово-антагоністичному суспільстві, де функція суспільної науки зводиться до виправдання існування капіталістичного ладу, схематизм футурологічних моделей, їх відверта техніко-економічна односторонність, цілковите ігнорування вирішальної ролі виробничих відносин у розвитку суспільства постійно використовуються адептами панівних класів у сучасній битві ідей з певними реакційними політичними цілями. Такі ознаки пророкувань буржуазних футурологів, як стандартність мислення, за яким щасливе прийдешнє ототожнюється з успішною ходою техніки, схематизм викладу, необов'язкова логічна обґрунтованість і настирливі повторення тих самих положень роблять їхні проекти майбутнього надзвичайно близькими за структурою до стереотипу, в якому найголовніше не істинність змісту, а ставлення (віра, переконаність) до цієї істинності.

Зображення прогресу технології, як вирішального чинника розвитку капіталістичного суспільства, — не лише загальна методологічна основа буржуазних соціологічних теорій, але й захід, розрахований на «наркотизацію» мас настроєм вигаданих соціальних змін у суспільстві, на вироблення автоматичного оптимізму щодо майбутнього. Саме цим прагненням досягти уніфікації поглядів населення країни продиктовані безмірні обіцянки достатку для американського народу у майбутньому, характерні для праць Зб. Бжезінського, Г. Кана, Дж. Гелбрейта та інших апологетів капіталу.

Навіть автори, які представляють дедалі зростаючий потік антиутопічної літератури на Заході і зображують технологію не як панацею від усіх лих, а як «неминуче джерело нещастя», як «критичну масу», здатну вибухнути цивілізацію, приводять до ідентичного впливу на свідомість мас. І «песимістичний» і «оптимістичний» напрям футурології в інтерпретації ролі техніки у суспільстві майбутнього, незважаючи на зовнішню протилежність, приводять до єдиного висновку про те, що внаслідок дії певних технологічних чинників капіталізм нібито залишає позаду індустріальну еру і буржуазне суспільство входить у «радикально новий світ».

²⁴ R. Aron. Les Desillusions du Progress. Paris, 1969, p. 30, 31, 42, 45.

²⁵ Див.: Научно-техническая революция и социальный прогресс. М., 1972, стор. 340, 341, 342.

Отже, загальна практична програма, якою керується «наука про майбутнє», об'єктивно зводиться до того, щоб відвернути народні маси від революційної боротьби. Ідеологи «класу без майбутнього» використовують прогнози футурологів з тим, щоб сформувати в мас такі уявлення про прийдешнє, які б примушували їх змиритися із нинішнім станом справ, ігнорувати сьогоденні проблеми на тій підставі, що вони минучі. За образним висловлюванням П. Діксона (автора статті «Геть 2000 рік»), «це те ж саме, якби ви хотіли відплисти від корабля, що зазнав аварії, а в цей час вашу увагу хтось відвертає би розмовами про те, які будуть кораблі у майбутньому, їх ймовірні (і неймовірні) форми і колір»²⁶. Навіть представники технофобії, які вороже ставляться до технічного прогресу, доводячи його містичну всемогутність, орієнтують маси на пасивне очікування соціальних змін.

Концепції «технологічного» майбутнього, хибні теоретично і практично, відверто реакційні. Насаджуючи масовий конформізм через орієнтацію трудящих на очікування «автоматичного» прогресу, представники «теорій майбутнього» намагаються створити атмосферу людської безвихідності і тим самим паралізувати дії революційних сил сучасності.

Але на цьому шляху реакція натрапляє на опір з боку всіх прогресивних сил капіталістичних країн.

Зростання капіталістичних продуктивних сил дедалі поглиблює суспільний характер виробництва і тим самим посилює конфлікт між продуктивними силами і виробничими відносинами буржуазного суспільства. Природа капіталізму така, що самі основи, на яких він базується, роблять неможливим використання технічного прогресу в інтересах всього народу. За капіталізму технічний прогрес приводить не до створення нового типу суспільства, а до посилення експлуатації робітничого класу, інтенсифікації праці, до втрати спеціальності чи професії, декваліфікації мільйонів трудящих, до масового хронічного безробіття, погіршення умов праці, підриву здоров'я, до страху перед майбутнім, одне слово, до того, що досягнення людського генія обертаються проти більшості трудящих.

Оскільки основи капіталізму заважають використанню технологічного прогресу в інтересах трудящих, то «інтереси пролетаріату,— вчив В. І. Ленін,— вимагають знищення цих основ, і тому проти них повинна бути спрямована свідома класова боротьба організованих робітників»²⁷.

* * *

Буржуазної футурології, базующоїся на принципах «технологічного детермінізму», свойственна абсолютизація можливостей науки і техніки, супроводжується фабрикацією прогнозів «трансформації» капіталізму в «общество всеобщего благосостояния». Ігноруючи закони суспільного розвитку, буржуазні соціологи провозглашають грядущее общество— «автоматическое» следствие прогресса технологии— свободным от социальных, классовых противоречий. Технология изображается ими как самодовлеющая сила, обеспечивающая «социальную рациональность».

Ідеологічна функція подібних футурологічних теорій заключається в попытці отвлечь трудящуюся массу от революционной борьбы, привить їм політичну пасивність і апатію.

²⁶ Цит. за: Paul Dickson. Think Tanks. New York, 1971, p. 319.

²⁷ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 2, стор. 5—6.

Проблема особи в сучасній американській буржуазній філософії

Н. П. ПОЛІЩУК

Криза сучасного буржуазного суспільства виявляється у поглибленні гостроти соціальних конфліктів, яка супроводжується втягненням у сферу цих конфліктів усіх верств капіталістичного суспільства.

Сучасні філософські течії на Заході, виступаючи формою теоретичного вираження буржуазного світогляду, не залишилися осторонь процесів поглиблення та екстенсифікації кризи буржуазної свідомості. Своєрідним виявленням цього є велика строкатість концептуальних форм буржуазних філософських течій, з одного боку, і, з другого боку, їх ідеологічна спорідненість.

Соціально-класова спрямованість сучасної буржуазної філософії в значній мірі зумовлена потребами ідеологічного самозахисту пануючого класу капіталістичного суспільства, його прагненням створити альтернативу науковому, марксистсько-ленінському світогляду. Звернення сучасної буржуазної філософії до різних аспектів гуманістичної проблематики відображає спробу буржуазної ідеології створити якусь «антропологічну» протипагу марксистсько-ленінському розв'язанню проблеми людини.

Марксистсько-ленінський аналіз проблеми людини є конкретно-історичним. Сутність людини розглядається як така, що виражає сукупність усіх суспільних відносин. Тільки конкретно-історичний підхід дає можливість органічно поєднати теоретичний і соціально-практичний аспекти. Завдяки йому проблема людини органічно пов'язується з осмисленням шляхів революційно-практичного перетворення дійсності на комуністичних засадах.

Сучасна буржуазна філософія не може подолати тих хиб, які були притаманні ще класичним ідеалістичним філософським системам. Це виявляється насамперед в абсолютизації незмінної, абстрактної природи людини як основи філософського аналізу різних аспектів проблеми людини, особливо проблеми особи.

Проблема особи нерідко перетворюється на ту площину, до якої різні напрями сучасної буржуазної філософії намагаються звести усі соціальні проблеми сьогодення: від соціально-психологічних до економічних. Симптоматичним є й факт зростання престижу і зближення з філософією тих гуманітарних галузей, в яких проблема особи традиційно посідала одне з центральних місць: психології і культурної антропології. Більше того, персоналізація (від англ. person — особа) стала тією тематичною віссю, яка пронизує чимало теоретичних концепцій не тільки буржуазних філософів, але й соціологів, психологів і культурних антропологів. Така тематична уніфікація не є випадковою в буржуазній суспільній науці. Це пояснюється насамперед специфічним характером буржуазних теорій суспільства і культури, в яких антагоністичні соціальні конфлікти нинішнього капіталістичного суспільства зводяться до психічного стану і поведінки особи.

Проблема особи подається при цьому як своєрідна універсальна «відмичка» до будь-яких соціальних проблем, включаючи соціально-економічні. Незважаючи на «новітні» концептуальні форми, в теоретич-

ному відношенні тут спостерігається традиційне для суб'єктивного ідеалізму «звалювання чого-завгодно на «свобідну волю»¹. Психічний стан особи, його урівноваженість, чи, навпаки, дисгармонія розглядаються буржуазними теоретиками як головний об'єкт філософського дослідження, результати якого абсолютизуються і неправомірно поширюються на соціально-культурний процес загалом. Не випадковою для сучасної американської антропологічної філософії характерною є тенденція до змикання з буржуазною психологією на основі екзистенціалізму і неофрейдизму. Буржуазні ідеологи США називають психоаналіз «істотним чинником культури»².

Соціальною причиною посилення «персоналістської» орієнтації в сучасній американській буржуазній філософії є реальні процеси поглиблення відчуження особи в капіталістичному суспільстві, криза духовних і моральних цінностей. Особливо рельєфно ця криза проступає на фоні буржуазного способу життя, який видається за взірць капіталістичного процвітання. Насправді ж за фасадом американського «просперіті» відбувається гостра криза буржуазних духовних цінностей на основі загострення непримиримих класових антагонізмів.

У працях буржуазних теоретиків, в академічних виданнях і журналах подибуємо безліч нарікань на духовну кризу, на падіння престижу моральних ідеалів, на відчуження особи в сучасному так званому технізованому суспільстві. Головний редактор журналу «The Humanist»³. Поль Кертс відзначає домінування настрою «надзвичайного самонарікання, відчуття втраченої мети»⁴. Буржуазні автори наводять переконливі факти моральної деградації. Американський теолог Артур Трейс у праці «Американська моральна криза» посилається на дані ФБР, які свідчать про те, що рівень злочинності у США за вісім років (з 1960 р.) надто зріс: кількість серйозних злочинів збільшилася на 127 процентів — з 2014600 у 1960 р. до 4589000 у 1968 р. Дані ФБР показують, що протягом восьмирічного періоду кількість убивств зроста на 57 процентів; згвалтувань — на 85 процентів, пограбувань — на 143 проценти; нападів із застосуванням насильства — на 90 процентів; крадіжок зі зломом — на 110 процентів; крадіжок автомобілів — на 150 процентів. Трейс пише, що у здійсненні 50 процентів усіх злочинів проти власності звинувачуються молоді люди віком від 10 до 17 років.

Вживання наркотиків за останні роки, особливо серед неповнолітніх і студентів коледжів, стало звичайним явищем. Алкоголізм кількісно досягнув критичної межі: нині у США налічується більше ніж п'ять мільйонів чоловік хворих алкоголізмом. Випадки самовбивства посідають перше місце у ряді найпоширеніших причин смерті серед американців віком від 18 до 45 років. Серед показників моральної деградації відзначається також розквіт індустрії порнографії. «...Тепер брудні книжки, журнали і видовища є бруднішими, ніж будь-коли, і йдеться до того, що вони стануть ще бруднішими», — продовжує свої звинувачення в аморалізмі Трейс. Крім того, процвітають більш «інтелектуальні злочини», такі як обман та шахрайство»⁵.

¹ В. І. Ленін. Повне збір. тв., т. 1, стор. 148.

² Psychoanalysis and Contemporary American Culture. N. Y., 1964, p. 8.

³ Журнал «The Humanist» видається «Американською гуманістичною асоціацією» і «Американським етичним союзом». Хоча мета його визначається як «практичне застосування гуманізму до етичних і соціальних проблем», його фактична функція полягає в ідеологічному захисті буржуазного суспільства через пропаганду буржуазних філософських і етичних поглядів та антикомунізму.

⁴ «The Humanist», Nov.-Dec., 1971, Vol. XXXI, No. 6, p. 3.

⁵ The American Moral Crisis. By Arthur Grace, N. Y., 1969, p. 10-11.

Такі факти є досить яскравим свідченням процесу соціальної і моральної деградації, що відбувається в сучасному капіталістичному суспільстві. Але це лише один із виявів кризи буржуазних суспільних відносин. Зосередження уваги на окремих фактах злочинів, нерідкісне «смакування» подробицями насильства, пограбуваннями, убивствами, відвертає увагу від істотних причин моральної деградації капіталізму як соціально-економічної і політичної системи. Буржуазні дослідники моралі не бачать реальних класових причин процесу моральної деградації за капіталізму, не дають науково обгрунтованої перспективи соціального прогресу.

Ті з буржуазних філософів, які припускають можливість «вгамування» стихійності суспільних сил, що тяжіють над людиною в класово-антагоністичному суспільстві, покладають свої надії на внутрішню моральну і психологічну перебудову особи, не беручи до уваги характеру соціальних чинників, які зумовлюють мораль і психологію людини. А. Трейс визначає головну ідею своєї книжки «Американська моральна криза» як «глибоке переконання, що зміна суспільства залежить від реформування індивіда, а не навпаки»⁶.

Акцентуючи увагу на проблемі особи, сучасні буржуазні психологічні теорії претендують навіть на «третю революцію в психології»⁷ і створення так званої психології гуманізму. «Наголошення на людській особі, на індивіді в його «цілісності і унікальності» є центральною рисою «психології гуманізму»⁸, пише один із активних захисників цієї тенденції, бувший президент Американської асоціації гуманістичної психології, професор університету в Гонолулу Флойд Метсон.

«Гуманістична психологія» не є чітко визначеною науковою теорією, це, скоріше, конгломерат буржуазних філософських і психологічних концепцій, об'єднаних суб'єктивно-ідеалістичним тлумаченням особи, тенденцією до персоналізації соціально-культурного процесу. «Піднесення» абстрактної особи до рівня визначального у методологічному відношенні принципу у розкритті наявних суспільних відносин і перспектив суспільного розвитку надає «гуманістичній психології» типового для буржуазної ідеології заперечення реальних шляхів зміни суспільства приватної власності, зосереджуючи увагу на можливості перебудови соціальних відносин через переорієнтацію самосвідомості особи. Такий підхід є підновленим варіантом теоретичної апологетики капіталізму, яка має давні традиції в американській буржуазній філософії.

Специфіка розгляду проблеми особи в американській буржуазній філософії ХІХ—ХХ ст. спотворено відтворює деякі зміни в реальному становищі особи в капіталістичних країнах, зокрема США.

Відносна свобода особи в буржуазному суспільстві в період його утвердження (для США — це остання чверть ХІХ ст.) знайшла відображення в обгрунтуванні прагматизмом принципу корисності як оптимального принципу поведінки особи, а також у визнанні можливості раціонального розв'язання особою життєвих проблем у кожній ситуації. При незмінності цих орієнтацій прагматизм «внутрішньо еволюціонував» від недвозначної позиції У. Джемса у питанні незмінної «природи людини» як сукупності вроджених інстинктів, серед яких першочергове місце було відведене «інстинкту власності», до більш компромісної позиції Дж. Дьюї. У. Джемс твердив: «Інстинкт власності

⁶ Ibidem, p. 13.

⁷ Попередні дві «революції» в психології приписуються буржуазними психологами біхевіоризму і фрейдизму. «Третя революція» зображується як реакція на деперсоналізуючий смисл біхевіоризму і фрейдизму.

⁸ «The Humanist», March-April, 1971, Vol. XXXI, No. 2, p. 9.

властивий нашій природі і так глибоко в ній вкорінений, що з психологічного погляду доводиться, очевидно, задалегідь дивитися із сумнівом на всі крайні форми комуністичних утопій. Знищення приватної власності практично не здійсненне, якщо спочатку не буде змінена людська природа»⁹.

На відміну від У. Джемса, Дж. Дьюї підкреслює змінюваність «людської природи». У праці «Проблеми людей» він навіть звинувачує в консерватизмі тих, хто, спираючись на незмінність людської природи, протистоїть соціальним реформам. Проте Дж. Дьюї принципово проти революційних змін у суспільстві. Він — за більш «мудрий» консерватизм, суть якого полягає в тому, що в проведенні соціальних змін визначальним має бути критерій «бажаного» і практично корисного.

Змінюваність «людської природи» Дж. Дьюї тлумачить як постійне надання нової форми психобіологічним властивостям людини. «Людська природа» виявляється у «традиціях, звичках і інституційній організації»¹⁰, тобто не об'єктивні суспільні відносини, а певна сукупність укорінених у свідомості людей уявлень і стереотипів поведінки, згідно з Дж. Дьюї, становлять істотну сторону «людської природи». Відповідно і джерело змін «людської природи» вбачається у реформуючій ролі освіти, у встановленні «нових способів мислення, відчуття, прагнень і вірувань»¹¹.

Концепція «людської природи» Дж. Дьюї являла філософську канонізацію «людської природи» буржуазного індивіда, включеного в систему капіталістичних суспільних відносин і уособлюючого її в собі. Положення про консерватизм традицій і звичок як форми виявлення «людської природи» доповнювалось в його теорії соціальних змін положенням про такий напрям еволюції «людської природи», який найбільшою мірою втілює уявлення про «бажане» і «корисне» (для буржуазного індивіда) в конкретних ситуаціях. Отже, проблема змінюваності «людської природи» кінець кінцем виявилася обмеженою проблемою удосконалення, реформування буржуазних суспільних відносин.

Найбільш раціональним шляхом розвитку суспільства Дж. Дьюї вважає вдосконалення суспільства через реформування окремого індивіда. Важливе місце у відновленні духовного життя особи відводиться Дж. Дьюї релігії у формі стимулювання «релігійного відношення» до світу.

Загалом у філософії прагматизму лишилися поза увагою процеси поглиблення відчуження особи в капіталістичному суспільстві. Конфлікт між особою і суспільством інтерпретувався як соціальне явище, яке може бути подолане за допомогою удосконалення системи освіти і реалізації можливостей буржуазної демократії.

Порівняно з прагматизмом філософія персоналізму в США виступає як повністю звільнена від визнання ролі об'єктивних соціальних чинників у виникненні і урівноваженні суперечностей між особою і суспільством. Це пояснюється тим, що об'єктивний розвиток капіталізму зумовив крах буржуазно-демократичних ілюзій щодо можливостей розвитку особи. Персоналізм, як буржуазна філософська система, показав цей крах у формі «персоналізації» усіх соціальних конфліктів буржуазного суспільства. Один з провідних представників філософії американського персоналізму Е. Брайтмен писав: «Особистий конфлікт є світ конфлікту, і внутрішнього і зовнішнього. Особа і суспільство пе-

⁹ Уильям Джемс. Беседы с учителями о психологии. М., 1904, стор. 53.

¹⁰ John Dewey. Problems of men, N. Y., 1946, p. 188.

¹¹ Ibidem, p. 191.

ребувають у конфлікті один з одним і не знають, як зупинитися... Але найгірший з усіх — конфлікт кожної особи»¹². Вихід зі стану конфлікту персоналізм відшукує у сфері внутрішнього «повернення» особи до добра, до вищих цінностей, джерелом яких є релігія.

Тяжіння американської антропологічно орієнтованої філософії до аналізу суб'єктивного стану особи і міжсуб'єктивних стосунків зумовлене поглибленням загальної кризи капіталізму, включаючи різні форми відчуження особи. Навіть персоналізм з його визнанням гегемонії «Вищої особи» (божества) стосовно «суспільства осіб» перестав задовольняти сучасну буржуазну ідеологію. Екзистенціалізм, неофрейдизм, «гуманістична психологія» визнаються за більш адекватні форми філософського осмислення проблеми особи і суспільства. «Гуманістична психологія» виступає своєрідним варіантом психологізованого екзистенціалізму і зображується її прибічниками як теоретичний напрям, в якому на зміну «людині взагалі» (man-in-general) приходять «людина-особа» (man-in-person), а принципу статичності і незмінності в підході до особи (втіленому, на думку «гуманістичних психологів», найбільшою мірою у біхевіоризмі і фрейдизмі) протиставляється принцип розвитку, самореалізації.

Буржуазні теоретики вважають американського психолога А. Маслоу одним із фундаторів «гуманістичного» напрямку у дослідженні проблеми особи. Порівняно з фрейдизмом і біхевіоризмом в теорії самоактуалізації А. Маслоу надається значно більша увага питанням розвитку, формування особи. Згідно з цією теорією всі живі істоти прагнуть до самовираження. У «людській природі» також закладене прагнення до «спонтанного самовираження», до «повної індивідуалізації і самобутності», до творчості, добра та ін. На думку цього автора, «людська природа» така, що вона тяжіє «до дедалі повної сутності. Це означає прагнення до того, що більшість людей називає цінностями добра, щирості, доброти, сміливості, знань, чесності, любові, безкорисливості»¹³.

Проте у теорії А. Маслоу суспільне середовище, культура, сім'я виступають кінець кінцем як виявлення незмінної людської природи. Незмінної тому, що соціальність він зводить лише до виявлення біологічної в своїй основі «природи людини». Якщо в марксистській філософії соціальна природа людини подається як універсальна характеристика суспільних умов її життєдіяльності, в якій біологічне «зняте», але не виключене, то А. Маслоу, навпаки, соціальність тлумачить лише як одну із форм виявлення біологічного.

Науковому осмисленню соціальних відносин сучасного капіталістичного суспільства, зростанню політичної свідомості трудящих мас буржуазні філософи протиставляють моральну переорієнтацію свідомості окремої особи. Найбільш адекватною формою виявлення соціальної активності зображується психічна спрямованість особи (і насамперед її емоційно-підсвідомого потенціалу) на досягнення стану «аутентичності» («справжності») через здійснення акту морального вибору в конкретній ситуації. В цьому відбувається збіг новітніх екзистенціалістських і психоаналітичних варіантів осмислення активності особи з традиційним прагматистським положенням про суб'єктивний вибір у конкретній ситуації як критерій істини. «Завдання людини в житті, — пише Моріс Фрідман, один з прихильників релігійного екзистенціалізму

¹² Цит. за: А. С. Богомолов. Буржуазная философия США XX века. М., 1974, стор. 137.

¹³ New Knowledge in Human Values, N. Y., 1959, p. 126.

Мартіна Бубера,— полягає в аутентизації свого існування... Це означає особистий вибір, рішення, прийняття обов'язку і знову ж таки той самий акт оцінки в конкретній ситуації, який підтверджує особисту істину, реалізуючи її у власному житті особи — житті з людиною і світом»¹⁴.

Суб'єктивно-ідеалістична і релігійна орієнтація американської антропологічної філософії видається за процес її «гуманізації». Моріс Фрідман у передмові до своєї антології американського екзистенціалізму дає таку характеристику цієї течії: «Екзистенціалізм» є не філософія, а настрої, що охоплює значну кількість різних філософських течій; часом відмінності між ними більш істотні, ніж те, що їх поєднує. Цей настрої можна зобразити як реакцію проти статичного, абстрактного, суто раціонального, однобічно ірраціонального на користь конкретної, особистісно орієнтованої дії, вибору або звершення, відмінності між «аутентичним» і «неаутентичним» існуванням і реальної ситуації екзистенціального суб'єкта як відправного пункту мислення»¹⁵.

Принцип наближення до «конкретності» М. Фрідмана не дає уявлення про соціальні та гносеологічні передумови наукового розв'язання проблеми особи. Вперше в історії філософії науковий фундамент для всебічного розв'язання проблеми особи був створений марксизмом. Марксистсько-ленінська філософія, розкривши об'єктивні закономірності історії розвитку людства, науково подає проблему особи в усій її багатогранності і конкретності. Це досягається через здійснення принципу конкретно-історичного та класового підходу до розкриття об'єктивних і суб'єктивних чинників діяльності особи, який включає виявлення діалектики соціально-типового, класово зумовленого та індивідуально неповторного¹⁶.

Та ж «конкретність», яку пропонує екзистенціалізм, є абстрактною, позаісторичною, здійснення якої у вивченні проблеми особи не дає методологічних підстав для наукового її розв'язання. Така «конкретність» використовується буржуазною ідеологією для надання псевдогуманістичного забарвлення навіть тим філософським концепціям, які за своїм теоретичним змістом і соціальною спрямованістю є відверто реакційними і антигуманними.

Характерною щодо цього є тенденція до екзистенціальної інтерпретації релігії. Релігія зображується як «внутрішній», «органічний» носій «екзистенціального виміру» людського життя. Моріс Фрідман пише: «Релігія ніколи не була стороннім спостерігачем реальності як такої. Навпаки, вона завжди була способом життя, способом існування людини. Отже вона завжди мала потребу в екзистенціальній верифікації життєвого шляху людей»¹⁷.

Характеризуючи релігію як «спосіб життя» людей, слід мати на увазі, в чому полягає цей спосіб життя, які соціальні умови його визначають. Релігія є результатом і форма виявлення самовідчуження людини, зумовленого антагоністичними суспільними відносинами. Її соціальна функція полягає не у ліквідації цього самовідчуження, а в його подальшому загостренні, посиленні духовного гніту людей в інтересах пануючого класу. К. Маркс зауважував: «...релігія є самосвідомість і самовідчування людини, яка або ще не знайшла себе або вже знову себе втратила. Але людина — не абстрактна істота, яка десь поза світом

¹⁴ The World of Existentialism, N. Y., 1964, p. 9.

¹⁵ Ibidem, p. 3—4.

¹⁶ Різні аспекти соціальної типології особи характеризуються в кн.: М. Я. Корнеев. Проблемы социальной типологии личности. Л., 1971.

¹⁷ The World of Existentialism, p. 7.

живе. Людина — це *світ людини*, держава, суспільство. Ця держава, це суспільство породжують релігію, *неправдивий світогляд*, бо самі вони — *неправдивий світ*¹⁸.

Сучасні буржуазні філософи прагнуть показати релігію не стільки як «істинний» світогляд (невідповідність релігії та науки стала вже очевидною і для них), а як вияв «аутентичного» існування людини, сутнісного рівня її буття.

Теоретик теологічного екзистенціалізму в США Пауль Тілліх залічує сприйняття людиною бога до виявлення сфери моральних цінностей, які закладені «в структурі буття як такого»¹⁹. Всупереч типовому для екзистенціалізму твердженню про те, що існування людини — це і є поле створення цінностей, П. Тілліх виносить сферу цінностей за межі «існування» (existence). Виявлення сфери цінностей через «екзистенцію» відбувається лише в стані кризи, неспокою, загострення одвічно властивого людині стану відчуження, духовного роздвоєння. На вищому щаблі «неспокою, сумніву є потреба в божестві».

Місцем онтологічного зосередження цінностей (ontological locus), згідно з цим автором, є «людська природа», сутність якої незмінна і збігається з «моральним законом». «Моральний закон є власна сутнісна природа людини, що виявляється як спонукальний авторитет»²⁰. Людина відчуває цей закон у формі постійної погрози, вимоги чи обіцянки. «Моральні цінності» є втіленням «справжнього» (сутнісного) буття людини, яке ніколи не може реалізуватися в її соціальному, «несправжньому» бутті, твердить П. Тілліх.

Одвічно властивий людині стан відчуження зумовлює дію «морального закону» як інтуїтивного відчуття сфери цінностей. Це відчуття не має нічого спільного з пізнанням. Його функція суто негативна: воно лише констатує розірваність «справжнього» (сутнісного) і «несправжнього» (екзистенціального) буття людини, як двох площин людської природи, що ніколи не перетинаються. Їх збіг мислиться лише як загальна орієнтація людського буття, мета, що не може бути реалізована в земному житті.

Положення про відчуження як невід'ємну властивість «людської природи» поєднується в теологічному екзистенціалізмі П. Тілліха з визнанням можливості подолання стану відчуження у сфері «існування». Сам П. Тілліх вважає, що його теологічна концепція синтезувала досягнення психоаналізу і екзистенціалізму.

У тлумаченні проблеми відчуження яскраво виявляється соціальна суть теологічного екзистенціалізму. Виправдання існуючих капіталістичних відносин пояснюється утвердженням одвічності стану відчуження «людської природи» і практичної безперспективності подолання цього стану внаслідок революційної зміни соціальних відносин; крім того, відчуження у сфері «існування» людини розглядається не як зумовлене антагоністичними суспільними відносинами, а як порушення чуттєво-емоційного балансу в міжлюдських стосунках. Звідси — визнання психотерапії як засобу подолання стану відчуження у сфері «існування» людини. «Терапевтична зустріч» тлумачиться як таке спілкування осіб, коли досягається рівень духовного взаємопроникнення, що і є істинним «розумінням», на відміну від раціонально-наукового осмислення дійсності.

¹⁸ К. Маркс, Ф. Енгельс. Твори, т. 1, стор. 384.

¹⁹ Paul Tillich. Is a Science of Human Values Possible? "New Knowledge in Human Values", N. Y., 1959, p. 192.

²⁰ Ibidem, p. 195.

Релігійно-екзистенціалістський підхід до проблеми суті людини безпосередньо переломлюється в тлумаченні проблеми особи. Категорії «діалог», «зустріч», «інтерсуб'єктивність» подаються філософами-екзистенціалістами як такі, що відображують відношення особи до реальності на найбільш глибокому, істотному рівні. Категорія «особа» тлумачиться як виявлення міжсуб'єктивних стосунків на рівні «аутентичного» існування людини. Так, у концепції М. Бубера значне місце відведене аналізу поняття «я-ти» («I-Thou»), яке характеризується як таке відношення особи до особи, в якому спостерігається психологічне, емоційне взаємопроникнення індивідів, взятих в усій цілісності їх буття. Від поняття «особи» М. Бубер відрізняє поняття «індивідуальності», яке відображує відношення відокремленості індивіда від речей та інших індивідів. Це відношення позначається терміном «я-воно» («I-it»). Кожна людина є полем співіснування «особи» і «індивідуальності». «Жодна людина,— пише М. Бубер,— не є чистою особою і жодна людина не є чистою індивідуальністю. Жодна не є цілком реальною або цілком нереальною. Кожна людина живе у світі двостороннього «я»... Історія розв'язується на полі боротьби цих двох полюсів»²¹.

Виходячи з ідеалістично перевернутого тлумачення справжнього антагонізму особи і суспільства в умовах капіталістичних суспільних відносин, екзистенціалізм звужує сферу дії цього антагонізму до суб'єктивних переживань і відчуттів особи, виносить суб'єктивістський «вирок» історії, поставивши її в залежність від міжособистих комунікацій і суб'єктивного спрямування свідомості індивіда. Про справжні зв'язки людей у суспільстві К. Маркс писав: «...уже з самого початку виявляється матеріалістичний зв'язок людей між собою, зв'язок, який зумовлюється потребами і способом виробництва і є такий же старий, як самі люди,— зв'язок, який набирає все нових форм, а значить являється собою «історію», зовсім не маючи потреби в існуванні будь-якої політичної або релігійної нісенітници, яка до того ж ще й з'єднувала б людей»²².

Сучасна буржуазна філософія, орієнтуючись на суб'єктивно-ідеалістичний аналіз особи, екстраполює на історичний процес внутрішні конфлікти буржуазної свідомості: науковому осмисленню шляхів соціального прогресу за сучасних умов протиставляються різні «теоретичні варіанти» удосконалення особи і міжособистих відносин.

Так, буржуазні філософи і психологи, що об'єднуються під гаслом «гуманістичної психології», найбільшу загрозу свободі особи вбачають у зниженні «психічної стійкості» індивіда. Флойд Метсон, зокрема, відзначає «послаблення нервів», що виявляється у зниженні здатності сучасної людини існувати за умов демократії, і зумовлене зневір'ям у потенціальні можливості «кожної звичайної людської істоти жити своїм власним життям». Це зневір'я особи, на думку Флойда Метсона, завдячує впливові в галузі освіти психотерапії біхевіоризму і фрейдизму. Безкласове суспільство Ф. Метсон зображає ідеалом, що імпонує тим, хто прагне уникнути індивідуальної свободи вибору і нетерпимий до будь-якої невизначеності. Лише цим він пояснює, що безкласове суспільство має «велику привабливість для багатьох, особливо в наш час неспокою і турбот»²³. Класова спрямованість цих міркувань очевидна.

Психоаналітичний підхід до особи розглядається в сучасній американській антропологічній філософії як один із найрадикальніших за-

²¹ The World of Existentialism, p. 162.

²² К. Маркс і Ф. Енгельс. Твори, т. 3, стор. 27.

²³ "The Humanist", March-April, 1971, Vol. XXXI, No. 2, p. 7.

собів реформування капіталістичного суспільства без зміни його класово-антагоністичного характеру. Хендрік Рутенбік у передмові до книги «Психоаналіз і сучасна американська культура» наголошує на «надідеологічності» психоаналізу. Він пророчить йому тривале існування на ідейному поприщі США, оскільки, на його думку, психоаналіз вільний від ціннісних суджень²⁴. Водночас Х. Рутенбік суперечить собі, визнаючи психоаналіз способом формування певного світогляду у людей. Це свідчить про те, що в умовах капіталістичного суспільства буржуазна ідеологія силкується нав'язати особі свої цінності, хоч це і відбувається під виглядом захисту автономності особи і її свободи. Насправді ж — це продовження на ідеологічному рівні соціально-економічного поневолення людини.

Наукове розв'язання проблеми особи можливе тоді, коли береться до уваги відношення людини до своєї власної діяльності і її результатів. Це проблема відображення у свідомості і втілення в практичній діяльності людини конкретно-історичних форм суспільних відносин. У зв'язку з цим у марксистсько-ленінській філософії визначальним компонентом аналізу проблеми соціальної активності особи є розкриття класової свідомості особи та її втілення в практичній діяльності. За сучасних умов капіталістичного суспільства оволодіння науковою, комуністичною ідеологією і практична боротьба за революційну перебудову капіталістичних суспільних відносин є найпрогресивнішою формою виявлення активності особи.

У процесі боротьби проти монополістичного капіталу, під час революційних виступів робітничого класу, в національно-визвольному русі народів колоніальних країн, утверджуються і набувають дедалі більшого поширення такі форми соціальної активності особи, які нерозривно пов'язані з оволодінням науковим світоглядом і боротьбою за ідеали демократії і соціалізму.

Поширення марксистсько-ленінської ідеології сприяє перетворенню цих ідеалів у науково обгрунтовану мету, яка не тільки надихає, а й виступає могутнім організуючим началом у процесі революційного перетворення дійсності.

* * *

Буржуазная философия, базируясь на идеалистической методологии и выполняя апологетическую социально-классовую функцию, не может преодолеть теоретического догматизма в решении проблемы человека. Это проявляется в абсолютизации неизменной, абстрактной «природы человека» как основы философского анализа проблемы личности. В период острого углубления антагонизма личности и буржуазной общественной системы получают распространение экзистенциализм (в частности, в США — теологический вариант экзистенциализма), неопрейдизм, «гуманистическая психология», абсолютизирующие различные аспекты сознания и эмоционально-волевого отношения к действительности. Та интерпретация активности личности, которую дают современные буржуазные философы, оказывается, по существу, способом приятия капиталистических общественных отношений.

В марксистско-ленинской философии определяющим компонентом анализа проблемы социальной активности личности является конкретно-исторический, классовый подход.

В условиях капиталистического общества овладение научной, коммунистической идеологией и практическая борьба за революционное переустройство капиталистических общественных отношений является наиболее прогрессивной формой проявления активности личности.

²⁴ Psychoanalysis and Contemporary American Culture, p. 12.

Визначення міри актуальності соціальних проблем виробничого колективу

В. І. ПАНИОТТО, В. А. ПІДДУБНИЙ, Ю. П. СІКОРСЬКИЙ

У рішеннях XXIV з'їзду КПРС значна увага приділяється проблемам дальшого удосконалення соціальної структури радянського суспільства. Як про одне з найважливіших питань йдеться про зближення всіх класів і соціальних груп розвинутого соціалістичного суспільства на основі марксистсько-ленінської ідеології, яка виражає соціальні інтереси і комуністичні ідеали робітничого класу. Розв'язання цього важливого соціального завдання великою мірою пов'язане з удосконаленням соціальної структури соціалістичного виробничого колективу.

На рівні окремого виробничого колективу проблема соціальної однорідності суспільства практично постає як створення умов для інтеграції цього колективу. «Звернення Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу» спрямовує на те, щоб діяльність всіх трудових колективів підносилась на вищий рівень соціалістичного господарювання, щоб завдання, які стоять перед ними, «розв'язувалися своєчасно, сумлінно, із знанням справи»¹. Зростання ефективності виробництва, підвищення якості промислової продукції при одночасному зниженні виробничих затрат є в кінцевому підсумку головною метою всіх заходів, спрямованих на подальшу інтеграцію колективів, і визначальним критерієм дієвості цих заходів.

Стратегічним завданням соціального планування й управління соціалістичним підприємством є подальша інтеграція колективів, подолання істотних відмінностей між різними категоріями працівників².

Соціальне планування й управління на рівні окремого виробничого колективу є постановкою та розв'язанням цілого ряду соціальних проблем, характерних та актуальних саме для даного колективу. Тому важливо з'ясувати питання: що таке соціальна проблема того чи іншого виробничого колективу? Як вона виникає в даному колективі? Чіткої відповіді на ці питання наша соціологічна література поки ще не дає.

Узагальнюючи коротко досвід соціального планування, насамперед на рівні окремих виробничих колективів, можна зробити висновок, що соціальними проблемами тут вважаються:

а) питання, які не мають техніко-технологічного характеру, але тісно пов'язані з виконанням виробничих завдань: питання виробничого побуту, психологічного та морального «клімату», вдовolenості умовами та змістом праці, естетизації інтер'єрів та ін.;

¹ Звернення Центрального Комітету КПРС до партії, до радянського народу. «Радянська Україна», 1975, 4 січня.

² Заслугує на увагу в цьому відношенні досвід Львівського виробничо-технічного об'єднання «Електрон», де впроваджено (з урахуванням норм і традицій, що склалися на підприємстві) «Кодекс соціальних норм», а також проведено експеримент з виборами майстрів.

б) питання «суто» виробничого гатунку з високою мірою актуальності, від розв'язання яких залежать не лише виробничі, а й соціальні показники діяльності колективу (наприклад, питання НОП, ритмічності виробничих процесів, трудової дисципліни, матеріального стимулювання тощо);

в) питання, пов'язані з потребами духовного зростання та фізичного розвитку робітників, підвищення їхньої громадсько-політичної активності тощо, необхідність задоволення яких детермінується основними цінностями і цілями розвинутого соціалістичного суспільства.

У практиці соціального планування та управління на підприємствах розглядаються як соціальні не лише ті проблеми, що пов'язані з діяльністю соціальних груп (прошарків) колективу, з його соціальними нормами, цінностями, міжгруповими відносинами, з лідерством, ієрархією влади і відповідальності, потребами вільного часу тощо (тобто не тільки ті, котрі є предметом дослідження соціологічної науки), а й проблеми, пов'язані з упровадженням автоматичних систем управління, вдосконаленням техніки безпеки та іншими, переважно техніко-технологічними, аспектами діяльності підприємства.

Отже, увага соціального планування (і зусилля соціального управління) спрямовується на розв'язання питань як виробничого, технічного характеру, так і тих, які пов'язані з нормами колективу, з відносинами між його членами, його прошарками, з потребами останніх.

Але не всі питання виробничої діяльності підприємства, не всі питання життя колективу є його актуальними соціальними проблемами. Очевидно, стосовно виробничого колективу актуальною слід вважати тільки ту проблему (виробничого, ціннісно-орієнтаційного чи поведінкового характеру), нерозв'язаність якої, по-перше, знижує ефективність виробництва, по-друге, відчутно зменшує вдовolenість працівників своїм статусом на підприємстві (приміром, проблема ритмічності виробництва чи поліпшення взаємин між керівниками й підлеглими набуває для даного колективу актуального соціального звучання, якщо від її розв'язання залежить не лише, скажімо, рівномірність виробничого навантаження впродовж місяця, а й, з іншого боку, зменшення плинності кадрів, підвищення якості продукції, піднесення громадсько-політичної активності тощо); по-третє, актуальними для певного колективу є питання, показники практичного вирішення яких тут значно нижчі, ніж на інших, передових підприємствах.

За яких умов ті чи інші відносно локальні проблеми набувають широкого, актуального значення для колективу підприємства? Очевидно, за виникнення певних невідповідностей, з одного боку, між вимогами виробництва щодо членів виробничого колективу і, з другого,— між різноманітними вимогами, очікуваннями і запитами працівників щодо підприємства.

За умов соціалізму немає якихось принципових розбіжностей між цими зустрічними вимогами. Скажімо, у налагодженні трудової дисципліни, в належній техніці безпеки, у підвищенні загальноосвітнього та кваліфікаційного рівня тощо однаковою мірою зацікавлені і підприємство, і колектив. Але це не означає, що з тих чи інших причин між цими взаємними вимогами та очікуваннями (принаймні, частково) не може виникнути певна невідповідність. Коли ж ця остання досягає чималих розмірів і гостроти, колектив стикається з нею вже як з актуальною соціальною проблемою, яку він прагне розв'язати засобами соціального планування на даному підприємстві.

Поставлене XXIV з'їздом КПРС завдання піднесення наукового рівня економічного планування цілком стосується й планування соці-

ального, в тому числі — й планування соціального розвитку виробничого колективу. Неабиякого значення тут набуває створення методик визначення міри актуальності різних соціальних проблем у певному виробничому колективі, тобто рангування згаданих питань за ознакою зменшення їх впливу на виробничу діяльність та на інтегрованість колективу даного підприємства.

Уявлення — бодай приблизне — про міру актуальності для колективу тих чи тих проблем конче потрібне заводському соціологові ще до початку основного (з погляду потреб соціального планування) соціологічного дослідження. Це важливо для розробки гіпотези та складання інструментарію. Таке уявлення він може дістати, по-перше, вивчивши документацію, і по-друге, застосувавши метод експертних оцінок³. Знання про те, наскільки актуальні ті чи ті проблеми в даному колективі, конче потрібне і при складанні чи корекції плану соціального розвитку, бо від цього значною мірою залежить зміст і, головне, послідовність впровадження тих чи інших заходів.

Нижче описано досвід виявлення міри актуальності соціальних проблем на основі результатів вивчення, проведеного відділом конкретних соціологічних досліджень Інституту філософії АН УРСР у колективі локомотивного депо «Київ-пасажирський» Південно-Західної залізниці в 1970 — 1972 роках.

Таблиця 1

Порівняння рангувань актуальності проблем, одержаних з допомогою різних методів

Ранг	Оцінка експертів	Рангування за зменшенням невідповідності елементами виробничої ситуації	Рангування за зменшенням невідповідності між реальним і бажаним станом на підприємстві	Рангування за зменшенням впливу складових статусу на вдоволеність працею
1.	Житлові умови	Організація відпустки	Житлові умови	Заробітна плата
2.	Організація відпустки	Житлові умови	Організація відпустки	Моральне стимулювання
3.	Премії	Заробітна плата	Заробітна плата	Престижність професії
4.	Механізація та автоматизація	Премії	Премії	Премії
5.	Заробітна плата	Моральне стимулювання	Умови праці	Творчий характер праці
6.	Можливість просування по службі	Організація праці	Механізація та автоматизація	Відповідність праці організаторським здібностям
7.	Моральне стимулювання	Творчий характер праці	Творчий характер праці	Виробничий побут
8.	Трудова дисципліна	Можливість просування	Моральне стимулювання	Житлові умови
9.	Умови праці	Механізація та автоматизація	Стосунки з колегами	Стосунки в колективі
10.	Виробничий побут	Стосунки з керівництвом	Престижність професії	Організація відпустки
11.	Техніка безпеки	Виробничий побут	Стосунки в колективі	Стосунки з колегами
12.	Стосунки з керівництвом	Умови праці	Відповідність праці організаторським здібностям	Механізація та автоматизація

³ Докладніше про це див.: В. Г. Войцехівський, В. Ф. Жмир, М. М. Мокляк, Ю. П. Сікорський. Про метод експертних оцінок в індустріальній соціології. «Філософська думка», 1972, № 4. Див. також: М. М. Лалухин. Патерн-метод планирования и прогнозирования научной работы. М., 1971; А. Тушко, С. Хаскевич. Научные исследования — организация и управление. М., 1971 тощо.

На основі результатів опитування експертів (воно передувало суцільному анкетному обстеженню) актуальність проблем рангувалася так, як показано на таблиці I (ліва колонка) ⁴.

Комплекс проблем обирався для експертної оцінки їхньої актуальності з урахуванням того, що соціалістичні підприємства дедалі більше перетворюються на центри соціального життя. Система соціальних інститутів, що функціонує нині на підприємствах, задовольняє різноманітні соціально-культурні, побутові та інші потреби працівників. З кожним роком зростають можливості підприємств у безпосередньому регулюванні умов праці і побуту членів виробничого колективу, поліпшенні умов для всебічного розвитку особи. За розвинутого соціалізму постійно зростає культурний рівень усіх трудящих, їх творча активність, збагачується духовний світ радянської людини. А все це висуває принципово нові вимоги соціального і культурного характеру до самого підприємства, які раніше не ставилися або вважалися невчасними, менш істотними, другорядними. Скажімо, для колективу локомотивного депо, який досліджувався авторами, гострою, на думку експертів, була проблема житла. У процесі дальшого дослідження з'ясувалося, що ця оцінка цілком збігається з думкою респондентів.

Специфіка колективу підприємства (одну третину його складають машиністи та їхні помічники), очевидно, зумовила актуальність такої проблеми, як організація оздоровлення й відпочинку у відпускний період. За нею йде проблема матеріального заохочення, яку доцільно пов'язати з проблемою матеріального становища працівників (з погляду оцінки праці з боку суспільства). Матеріальне заохочення — один з важливих факторів, що стимулюють сумлінне й творче ставлення до праці. Така роль заробітку пов'язана насамперед з функціями, які він виконує у задоволенні основних потреб особи. Розмір заробітку є також певним мірилом самооцінки працівника, його особистої гідності, професійних знань, виробничого досвіду, навичок тощо. Це один з важливих елементів його престижу в найближчому соціальному оточенні на виробництві та поза ним (сім'я, групи спілкування у вільний час тощо).

Дефіцит робочої сили також є для підприємства однією з важливих проблем. З того, що експерти вважають механізацію й автоматизацію виробничих процесів однією із актуальних проблем, виходить, що дефіцит робочої сили багато в чому залежить від оперативності у впровадженні досягнень технічного прогресу.

Одним з істотних соціальних процесів в колективі підприємства є соціальне переміщення з однієї соціальної групи в іншу. Це переміщення сприяє зміні соціальної структури виробничого колективу, формуванню його соціальної однорідності. Незадоволеність експертів перспективами службового зростання відбиває реальні суперечності, що існують не тільки на даному підприємстві. З одного боку, на підприємстві створюються великі можливості для здобуття освіти і підвищення кваліфікації, внаслідок чого робітник дістає підготовку техніка, інженера, може згодом виконувати більш кваліфіковану роботу. З другого боку, можливості для службового просування ІТП на підприємстві обмежені, що спричиняє регламентацію цього просування. Все це, очевидно, і мали на увазі експерти.

⁴ Маємо зауважити, що з методичних міркувань складники лівої колонки таблиці було дещо скорочено. У ній немає таких проблем, як дефіцит робочої сили і діяльність громадських організацій.

Порівняння даних експертного опитування та результатів вивчення думки членів колективу депо показало, що переважна більшість респондентів вважала моральне заохочення важливим фактором задоволеності своєю працею.

Оцінюючи вплив громадських організацій на соціальну діяльність колективу, експерти порівнювали дієвість основних громадських організацій і самодіяльних об'єднань, діяльністю яких керує партійна організація. Вони оцінювали рівень вимог організації до своїх членів, систему методів, форм і засобів їх реалізації для досягнення поставлених цілей, активність членів організації, кваліфікованість виконання ними громадської роботи.

У десятку найактуальніших проблем включене і дотримання трудової дисципліни. Але, порівнюючи думку експертів з результатами масового опитування, бачимо, що експерти дещо переоцінили злободенність цієї проблеми для підприємства.

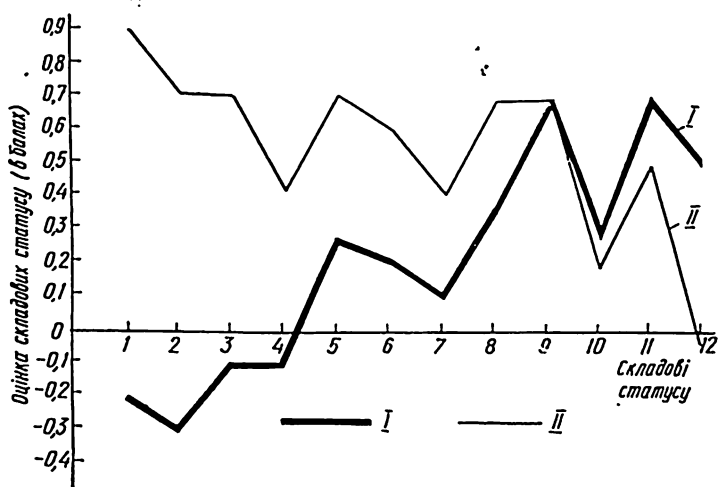
Керівництво депо звернуло особливу увагу на ці проблеми, розробляючи перший варіант плану соціального розвитку. А соціологи результати опитування експертів поклали в основу плану досліджень і вибору його інструментарію тощо.

Питання про міру актуальності в цьому колективі різних проблем виникло і після одержання інформації, під час її інтерпретації та розробки практичних рекомендацій. Здавалося б, можна тут обмежитися лише тим, як прорангували проблеми експерти депо — кваліфіковані й компетентні працівники. Однак цілком покладатися на результати експертних оцінок не варто щонайменше з двох міркувань. По-перше, на думку експертів не могли вплинути такі чинники, як фах, спеціалізація, відповідальність за певну ділянку роботи, поінформованість про стан справ на підприємстві тощо. По-друге, ту чи іншу проблему, мабуть, не можна вважати розв'язаною повністю, якщо ті чи інші заходи адміністрації, спрямовані на її розв'язання, не відбилися (не інтеріоризувалися) у свідомості колективу, у його позитивних оцінках. Наприклад, план з автоматизації на підприємстві в цілому виконаний. Але з якихось причин, скажімо, через недостатню інформацію, це не відбилося на задоволеності працівників своїм статусом. Отже, оцінки респондентів не можна обминути під час визначення міри актуальності проблем.

Традиційний шлях використання оцінок респондентів — рангування проблем за зменшенням невдоволеності ними чи іншими сторонами діяльності підприємства (2-га колонка у таблиці I). Однак, строго кажучи, тут проранговані не соціальні проблеми, оскільки останні визначалися як така невідповідність між вимогами виробництва та очікуваннями працівників щодо підприємства, що знижує задоволеність працівників своєю роботою, своїм статусом на підприємстві. Тому треба врахувати, по-перше, запити й очікування самих працівників та міру їх відповідності реальному стану справ на підприємстві; по-друге, виявити, як ті чи інші сторони діяльності підприємства позначаються на задоволеності працівників своєю роботою. Опишемо методику врахування цих факторів.

Для виявлення невідповідності між запитамі працівників і реальним станом справ на підприємстві респондентам пропонувалося: «Оцініть, наскільки, на Вашу думку, важливі для задоволеності роботою такі моменти...». Далі йшов набір різних характеристик (наприклад, розмір зарплати, моральне заохочення тощо) та варіанти відповідей: «дуже важливо», «важливо», «важко відповісти». Кожний з варіантів оцінювався певним балом (відповідно 1; 0; -1), а потім для

кожного параметра обчислено середній бал⁵. Аналогічно знаходили й оцінку реального стану на підприємстві по всіх запропонованих позиціях; з цією метою респондентам пропонувалися відповідні запитання щодо тих же параметрів. Потім було знайдено різницю балів за кожним параметром і параметри (тобто різні сторони діяльності підприємства) були проранговані за зменшенням різниці між бажаними оцінками й оцінками реального стану справ на підприємстві. Результати наведено на графіку 1 (пункти на осі абсцис відкладено у порядку зменшення різниці балів) та у таблиці I (третя колонка).

Графік 1. Співвідношення між бажаним статусом та оцінками реального статусу в локомотивному депо. Складові статусу: 1. Житлові умови. 2. Організація відпустки. 3. Заробітна плата. 4. Премії. 5. Умови праці. 6. Механізація і автоматизація. 7. Творчий характер праці. 8. Моральні заохочення. 9. Стосунки з колегами. 10. Prestижність професії. 11. Стосунки в колективі. 12. Відповідність організаційським здібностям. I — реальний статус. II — бажаний статус.

У статті наведені не всі графіки, розроблені під час дослідження, до того ж з 24 складових статусу в них залишено лише 12.

Порівняння показує, що за першими чотирма параметрами актуальність проблем приблизно збігається з рангуванням за невдоволеністю (див. таблицю I), але з багатьох інших параметрів наявна розбіжність. Наприклад, моральне заохочення посідає у рангуванні за невдоволеністю п'яте місце, а в рангуванні за невідповідністю між бажаним і реальним станом на підприємстві — восьме. Це свідчить про те, що працівники вважають недостатнім моральне заохочення за їхню працю, але оскільки, на їхню думку, моральне заохочення не дуже впливає на вдовolenість працею, то ця проблема кінець кінцем опинилася на восьмому місці. Отже, перший графік враховує і вдовolenість, і важливість (на думку респондентів) тих чи інших сторін діяльності підприємства.

Щоб конкретизувати висновки, такі графіки складали для кожної професійно-кваліфікаційної групи. Виявилось, що рангування проблем для кожної групи має свою специфіку; це, зрозуміло, було відзначено у висновках та рекомендаціях. Наприклад, для групи інженерно-технічних працівників такі параметри, як, скажімо, майстерність творчий характер діяльності, посідають вище місце, а, скажімо, організація відпустки — нижче, ніж на підприємстві в цілому.

Наступним кроком у визначенні актуальності проблем є дослідження залежності між вдовolenістю працею і цілою низкою виробничих факторів. Питання про вдовolenість роботою було скорельоване

⁵ Інакше кажучи, очікування вимірювалось за допомогою трибальної шкали. Се-

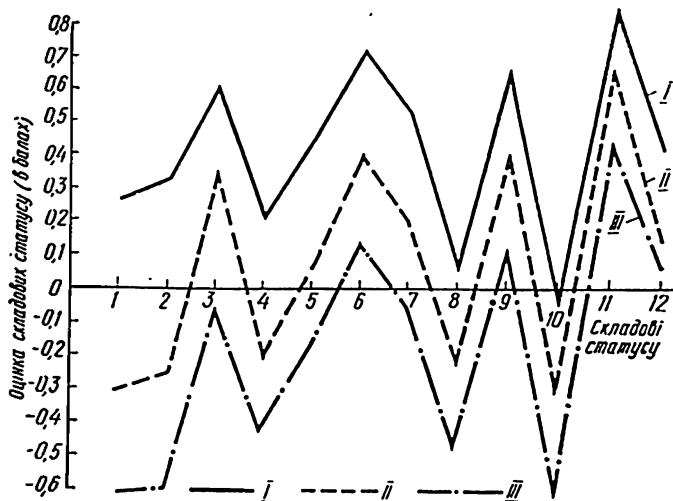
редній бал актуальності проблеми j , який позначимо a_j , дорівнює:
$$a_j = \frac{1}{n} \sum_{i=1}^n \alpha_{ij}$$
 де α_{ij} — оцінка j -го параметра i -м респондентом, а n — кількість респондентів.

з питанням про реальний стан справ на підприємстві, для кожного параметра був обчислений коефіцієнт Чупрова T , а потім параметри були проранговані за зменшенням коефіцієнта Чупрова⁶. У графіку 2 на вісі абсцис відкладено показники, що відбивають різні сторони діяльності підприємства, проранговані за зменшенням коефіцієнта Чупрова, на вісі ординат — середні бали оцінок вдовolenості цими параметрами для кожної з трьох груп: («задоволені роботою»; «ті, кому важко відповісти»; «незадоволені роботою»). Обчислення роби-

Графік 2. Залежність між вдовolenістю статусом та оцінками окремих його складових

Складові статусу: 1. Заробітна плата. 2. Моральне стимулювання. 3. Престижність професії. 4. Премії. 5. Творчий характер праці. 6. Відповідність праці організаційським здібностям. 7. Виробничий побут. 8. Житлові умови. 9. Стосунки в колективі. 10. Організація відпустки. 11. Стосунки з колегами. 12. Механізація та автоматизація.

I — задоволені працею.
II — ті, що затруднюються відповіді.
III — невдоволені працею.

лися, як у попередньому випадку. З графіка 2 видно, що усі три лінії приблизно паралельні, до того ж, «ті, кому важко відповісти», стоять точно посередині між задовolenими і незадовolenими роботою. Це наводить на думку, що такий графік, крім усього іншого, може використовуватися для контролю надійності дослідження. Те, що лінії паралельні, показує, що структура оцінок усіх трьох означених груп приблизно збігається, а це означає, що оцінки є стійкими, респонденти заповнювали анкету сумлінно і кількість опитаних достатня для одержання оцінок, не підвладних впливові випадкових коливань. Проміжне положення «тих, кому важко відповісти» є контролем логічної несуперечливості дослідження. Крім того, обчисливши відношення «тих, кому важко відповісти», до задовolenих та незадовolenих роботою, ми можемо спробувати побудувати інтервальну шкалу для вимірювання вдовolenості роботою (усі існуючі шкали є, строго кажучи, порядковими).

Отже, ми одержали ще одне, вже четверте, рангування актуальності проблем підприємства. Яким же списком черговості проблем скористатися? У таблиці 1 містяться дванадцять проблем кожного із списків. Нагадаємо, що перший список репрезентує оцінку найбільш компетентних працівників підприємства, другий — оцінку стану справ на підприємстві усіма працівниками, третій враховує важливість, з погляду респондентів, тих чи інших сторін діяльності підприємства для вдовolenості роботою (так би мовити, суб'єктивну важливість) і порівнює її з оцінкою реального стану на підприємстві, четвертий дає непряму оцінку важливості — це, так би мовити, об'єктивна важливість. Кожний із наведених методів має свою специфіку. На

⁶ Див.: Дж. Э. Юл, М. Дж. Кендэл. Теория статистики. М., 1960. Відзначимо, що коефіцієнт Чупрова позбавляється сенсу, якщо якийсь стовпчик або рядок кореляційної таблиці цілком складається з нулів. Тому у програмі для ЕОМ замість нулів ставиться невелике число, наприклад, 0,0001.

приклад, порівняння третього і четвертого списків показує, що респонденти, очевидно, не завжди можуть оцінити, як впливає той чи інший фактор на вдовolenість роботою. Вони, наприклад, недооцінюють значення морального заохочення. З іншого боку, на результатах четвертого списку могло позначитися й те, що внаслідок невдоволеності роботою працівник може іноді упереджено оцінювати й інші сторони діяльності підприємства, хоча об'єктивно для цього, може, немає підстав.

Із усього, що було сказано, можна зробити висновок, що наведені методи дозволяють проаналізувати проблему визначення актуальності з різних сторін. Кожний з них нарізно не забезпечує рангування соціальних проблем саме за актуальністю. Але усі вкупі вони дають матеріал для подальшого узагальнення заводськими соціологами, для обговорювання, порівняння, аналізу компетентними органами, які кінець кінцем і формують остаточний список проблем. Зрозуміло, це передбачає повну соціологічну обізнаність керівництва підприємства. Як підкреслив Л. І. Брежнев, соціалістичному господарству, особливо за умов науково-технічної революції, потрібні «...ділові люди нашої соціалістичної формації, які б поєднували компетентність і діловитість з глибокою партійністю, з турботою про загальнонародні інтереси»⁷. Компетентність передбачає також і обізнаність з методами конкретної соціології, вміння їх застосовувати в соціальному плануванні на підприємстві, зокрема у визначенні міри актуальності проблем у колективі.

* * *

В условиях развитого социализма одним из основных направлений социального прогресса является формирование социальной однородности общества. Решение этой важной задачи в значительной степени связано с совершенствованием структуры производственных коллективов. Планомерное управление процессом интеграции, консолидации коллектива, преодоление существенных различий между категориями работников предприятия возможно лишь при условии решения целого ряда социальных проблем, возникающих в процессе развития социалистического производственного коллектива. В статье рассматриваются четыре способа определения степени актуальности социальных проблем производственного коллектива — экспертный опрос, изучение неудовлетворенности работников теми или иными сторонами деятельности предприятия, определение соответствия между желаемым и реальным положением работников на предприятии и, наконец, влияния составляющих статуса работников на их удовлетворенность трудом.

Все эти методы являются взаимодополняющими, а их применение позволяет рассмотреть выдвинутую задачу комплексно, с разных сторон. Результаты подобного исследования служат материалом для дальнейших этапов работы заводского социолога, для обсуждения, сравнения, анализа и формирования системы взаимосвязанных проблем в соответствии со степенью их актуальности.

⁷ Л. І. Брежнев. Промова на спільному урочистому засіданні Центрального Комітету Комуністичної партії України і Верховної Ради Української РСР, присвяченому врученню республіці ордена Дружби народів. «Комуніст України», 1973, № 8, стор. 31.

Про неточності у життєписах Ф. Прокоповича

В. М. НІЧИК, М. Д. РОГОВИЧ

Професор і ректор Києво-Могилянської академії, голова вченої дружини Петра I, протектор Петербурзької академії наук — Феофан Прокопович — один з видатних мислителів нашої вітчизни першої половини XVIII ст. Висвітленню його поглядів і діяльності, розкриттю її значення для духовного життя тогочасної епохи присвячено десятки статей і обширних монографій як вітчизняних, так і зарубіжних авторів. Аналіз цих праць засвідчує, що спадщина мислителя завжди викликала гостру дискусію. Про Прокоповича писали М. І. Новиков, Д. І. Фонвізін, В. Г. Белінський, М. Г. Чернишевський, Г. В. Плеханов. Вони підкреслювали передусім просвітницьку спрямованість його творів, їхню політичну злободенність і яскраву публіцистичність, а також рішучу боротьбу мислителя за прогресивні перетворення суспільного життя. Ця оцінка тією чи іншою мірою міститься в монографіях І. Чистовича, П. Морозова та інших авторів, а також у працях радянських дослідників Я. Д. Бетяєва, Л. О. Петрова. Такої ж оцінки дотримується й сучасний німецький учений академік Е. Вінтер¹.

На противагу цьому філософи-ідеалісти та церковні автори, якими Прокопович ще за життя був названий «ересіархом» і навіть атеїстом, протягом тривалого часу наголошували на його відході від православ'я та нерелігійності. Ці погляди, зокрема, відображені у книзі білоемігранта-церковника Г. Флоринського «Шляхи російського православ'я». Але сьогодні, коли релігійні ідеологи намагаються показати церкву не як ворога, а як «поборника» наукового поступу, змінюється і їхня оцінка мислителя. Свідченням цього є досить велика за обсягом монографія Ганса-Йоахима Гертеля «Візантійська спадщина і ортодоксія у Феофана Прокоповича», опублікована видавництвом німецьких августинів 1970 року у Вюрцбурзі. Інтереси автора цієї книги зосереджені не на просвітницьких ідеях мислителя, не на тому, в чому він розходився з ортодоксією і візантійськими церковними традиціями, а на тому, в чому він їм слідував, тобто на історичній обмеженості його поглядів. Автор по суті повторює концепцію Лосського². При цьому, всупереч історичній правді, Гертель намагається довести, що ці елементи в поглядах Прокоповича не лише не перешкоджали, але й допомагали науковим пошукам мислителя та його участі в прогресивних суспільних нововведеннях. На жаль, такі фальсифікації ще не стали предметом

¹ Див.: И. Чистович. Феофан Прокопович и его время. СПб., 1868; П. О. Морозов. Феофан Прокопович как писатель. СПб., 1880; Я. Д. Бетяев. Общественно-политическая и философская мысль в России в первой половине XVIII века. Саранск, 1959; А. Петров. Философские взгляды Прокоповича, Татищева, Кантемира. Иркутск, 1957; Edward Winter. Frühaufklärung. Berlin, 1966.

² Див.: N. O. Lossky. History of russian philosophy. International universities Press. New York, 1951, стор. 8.

критики з боку марксистських дослідників історії вітчизняної духовної культури. Творча спадщина Прокоповича вивчена ще недостатньо.

Однією з причин цього є те, що більшість рукописних творів мислителя загублена, а ті з друкованих праць, які збереглися, стали бібліографічною рідкістю. Переважна їх частина видана в друкарні Московського університету російським просвітником М. І. Новиковим.

Серед друкованих творів Прокоповича лише «Рассуждение о безбожии» можна назвати філософським. Крім того, дійшов до нас латиномовний рукопис філософського курсу, прочитаний Прокоповичем у Києво-Могилянській академії. Цей курс, що охоплює логіку, натурфілософію, етику й математику, є найбільшим за обсягом. До нього ще можна прилучити поетику й риторику, де відображені естетичні погляди мислителя. Як нам відомо, філософський курс Прокоповича ще не аналізував жодний дослідник його спадщини. Тому протягом останніх років саме на його опрацюванні була зосереджена увага авторів цієї статті. Згаданий курс за допомогою фахівців з класичної філології вивчений, перекладений і підготовлений до видання. Переглянуто значну кількість різних маловідомих матеріалів та архівних джерел, осмислення яких привело до з'ясування серйозних помилок, суперечностей у висвітленні біографії Прокоповича. Серед них ми відзначимо два моменти. Викликає сумнів рік народження мислителя — 1681. Невідомо, яким було справжнє прізвище історичної особи, яку називають Феофаном Прокоповичем.

Показові життєвого шляху Ф. Прокоповича присвячено три варіанти його життєпису, які належать різним ученим, починаючи від його сучасників і закінчуючи дослідниками ХХ ст. Найгрунтовніший життєпис Прокоповича належить його анонівному сучаснику, добре обізаному з усім життям і творчістю мислителя. Цей життєпис знайдений 1769 року Й.-Б. Шерером у синодальній бібліотеці у Москві й виданий ним же 1776 року латинською мовою (мовою оригіналу) в часописі («Nordische Nebenstunden», Frankfurt und Leipzig, стор. 251—270). Вперше він був перекладений українською мовою й опублікований в журналі «Філософська думка» (№ 3, 1970, стор. 94—107). Автором цього життєпису Прокоповича вважають відомого орієнталіста, професора Кенігсберзького університету, згодом академіка Петербурзької академії наук, приятеля Прокоповича й викладача у його Петербурзькій школі, Готліба-Теофіла-Зігфріда Байера (1694—1738). Такої ж думки й Олександр Брікнер³, Роберт Штупперіх⁴, Йоахим Тецнер⁵ та ін.⁶ Вона підкріплюється очевидною подібністю (як стилістичною, так і лексичною), яка існує між присвятою Проксповичу в творі Г.-Т.-З. Байера «Museum Sinitum» («Опис Китаю») й характеризованим життєписом Прокоповича. Близькість між Прокоповичем і Байером засвідчує також згадана присвята Прокоповичу в «Описі Китаю» та латинський вірш Прокоповича, присвячений Г.-Т.-З. Байерові, з заголовком «До Теофіла-Зігфріда Байера, засмученого смертю сина»⁷. Це потверджує і листування Прокоповича з Байером, зокрема лист від 14 лютого 1731

³ Див.: Aleksander Brückner. Historia literatury rosyjskiej. Tom pierwszy (1987—1825). Lwów—Warszawa—Kraków, 1922, стор. 336.

⁴ Див.: Robert Stupperich. Feofan Prokopovič in Rom.—“Zeitschrift für osteuropäische Geschichte”, 5. Bd., 1931, стор. 327—340.

⁵ Див.: Joachim Tetzner. Theophan Prokopovič und die russische Frühaufklärung.—“Zeitschrift für Slawistik”, 111 (1958), стор. 351—368.

⁶ Див.: Філософія в Києво-Могилянській академії. Теофан Прокопович. «Філософська думка», 1970, № 3, стор. 106.

⁷ Див.: Неопублікований Феофан Прокопович. Відгомін минулого. «Вітчизна», 1969, № 10, стор. 177—178.

року, писаний з Москви. В цьому листі Прокопович називає Байера, тоді професора античності в Петербурзькій Академії наук, «найдорожчим Теофілом», «найближчим улюбленим другом»⁸. В Архіві Академії наук (у Ленінграді) збереглися листи Байера до Прокоповича, які засвідчують їхній постійний обмін думками з наукових проблем, зокрема вчення Коперника — Галілея, яке вони обидва підтримували⁹. Протягом багатьох років Прокопович і Байер не лише листувалися, але й бачилися майже щоденно. Цього не можна сказати про жодного з наступних біографів мислителя. Ломоносов називав Байера педантом¹⁰. Це не заперечує, що як біограф, він заслуговує на увагу. Наведемо такий факт. Маючи задум написати великий твір «Портретна галерея російських письменників» і, розпочавши її від Кантеміра, В. Г. Белінський¹¹ серед усіх життєписів сатирика вважає найкращим написаний Байером, незважаючи на те, що книга останнього «Історія про життя й справи молдавського господаря князя Константина Кантеміра», яка вміщувала цей життєпис, видана М. І. Новиковим 1783 року, тобто була працею майже столітньої давності. Байер знав не тільки Прокоповича, але й Кантеміра особисто. В Академії наук Кантемір слухав прочитаний Байером курс історії античності й продовжував з ним спілкуватися й пізніше.

Хоча життєпис, що належить Байерові, є досить докладним і містить найвірогідніші дані, він все ж потребує критичного ставлення. У деяких місцях автор припускається помилок, зокрема приписує Феофанові переклад книги Штратемана «Феатрон или позор гисторический» (цей переклад здійснив Бужинський), а також говорить про шестирічне, а не трирічне перебування Прокоповича в Римі, що є сумнівним.

Якщо автором згаданого життєпису Прокоповича справді є Байер, то це джерело відомостей про життєвий шлях мислителя було написане між 1736 і 1738 роками, тобто між роком смерті Прокоповича й роком смерті самого Байера. Згідно з цим життєписом, Ф. Прокопович народився в Києві 17 червня 1677 року, а з числа студентів Києво-Могилянської академії вибув 1694 року, закінчивши повний курс філософії й не прослухавши курсу теології.

Другий життєпис Прокоповича, як припускають, належить перу Дамаскіна Руднева (Дмитра Семеновича Руднева, 1737—1795), приєднаного ним до відомого твору Прокоповича «*Descriptio iesuitarum*» («Опис єзуїтів...», 1767). Цей життєпис, дещо перероблений, був опублікований Дамаскіним Рудневим разом з твором Адама Чернігівського (Зернікау) «*Tractatus de processione Spiritus Sancti a Solo Patre...*» (Gotha, 1772)¹² і дістав згодом в літературі назву «готської біографії». Згідно з даними цього життєпису, Прокопович народився 9 червня 1681 року. Ця дата наводиться також у більшості енциклопедій, словників, довідників і вважається загальноприйнятною. Вона подається на одному з портретів Прокоповича (хоча вважається, що прижиттєвих портретів його не збереглося), а також у примітці, написаній Кантеміром до його третьої сатири, яка була присвячена Прокоповичу. Безперечно, що Кантемір був близький до Феофана, про що можна прочитати в будь-якому посібнику з історії російської літератури. На користь цього ка-

⁸ Theophanes Prokopowicz. Lucubrationes..., quae iam orationes, iam poemata, iam epistolae in se comprehendunt. Vratislaviae, 1743, стор. 151, 152.

⁹ ЛО ААН, ф. 784, оп. 2, № 8, л. 119.

¹⁰ Портфель служебной деятельности М. В. Ломоносова. М., 1840, стор. 79.

¹¹ В. Г. Беллинский. Полное собрание сочинений, т. VII, М., 1955, стор. 614.

¹² Цей твір приписувався Прокоповичу, хоча він є лише автором передмови до нього.

же, зокрема, розповсюдження Феофаном списків першої сатири Кантеміра та привітання її віршами (один з них під назвою «К требователю сатири Г. С. А. К.», нещодавно знайдений авторами цієї статті), епіграма Кантеміра «К Феофану й Феофилу», лист Кантеміра до Прокоповича з Лондона тощо. Однак у згаданій примітці Кантемір називає лише шість відомих йому творів Прокоповича, їх назви подає неточно, припускає помилку щодо року, коли Феофан став префектом Київської академії та ін.¹³ Хоча Кантемір неодноразово бував у Прокоповича, все ж їх особисті контакти не мали такого характеру, як стосунки Феофана з Байером. Проте безперечно, що дата 1681 рік, яка наводиться й на портреті й Кантеміром, і Рудневим, мала якись підстави, якесь спільне джерело, що досі лишається невідомим.

Автором третього життєпису під назвою «Про житіє еретика Феофана Прокоповича» був Маркел Родишевський. Він знав Прокоповича ще в Києві, де був викладачем Академії у ті роки, що й Феофан. Саме тут разом з Гедеоном Вишневським, а потім і з Теофілактом Лопатинським Родишевський починає полеміку проти просвітницьких поглядів Феофана, особливо проти його негативної оцінки духівництва як носія темряви, марновірств, забобонів. 1726 року за доносом Маркела на Прокоповича заводиться справа в Преображенській канцелярії, де його звинувачують в еретизмі, боротьбі проти церкви, віри та її догматів. Родишевський фанатично переслідував Феофана аж до його смерті. Звичайно, він діяв не сам, а був лише одним із знрядь у руках верховників і церковної опозиції, які після смерті Петра I знову намагалися відновити патріаршество. У численних списках міститься підкидний лист, написаний до Феофана начебто римським папою Бенедиктом з доданням до нього пасквілем. У таємній канцелярії розпочинається нова, так звана решилівська справа¹⁴.

У життєписі¹⁵, який спеціально писався в зв'язку з цими справами, Маркел Родишевський намагається висунути проти Феофана такі факти, які б той не зміг відкинути через їхню безперечність. Поряд з ними він подає й явні вигадки. Про рік народження Прокоповича в цьому життєписі немає жодної згадки. Підкреслимо, що, окрім поданих, існує ще чимало інших, допоміжних джерел, які тією чи іншою мірою проливають світло на життя і творчість мислителя¹⁶. Серед них відзначимо

¹³ Див.: Сочинения, письма и избранные переводы князя Антиоха Дмитриевича Кантемира, т. I. СПб., 1867, стор. 77—78.

¹⁴ Про решилівську справу тепер можна дізнатися переважно з праці: И. Чистович. Решилівское дело. Феофан Прокопович и Феофилакт Лопатинский. СПб., 1861, стор. 7. Бо хоча матеріали й протоколи процесу збереглися (ЦГАДА, ф. VII, од. зб. 221, 370), вони вийшли й майже не читаються. Властиворучна Феофанова копія згаданого листа знайдена нами також в цьому ж архіві (ЦГАДА, роз. XVIII, од. зб. 80).

¹⁵ Див.: Дело о Феофане Прокоповиче. Чтения в Обществе истории и древностей российских при Московском университете, 1861, кн. 1.

¹⁶ Див.: Прокопович, Феофан.— «Философская Энциклопедия», т. 4, М., 1967, стор. 390; Рышард Лужны. «Поэтика» Феофана Прокоповича и теория поэзии в Киево-Могиланской академии (первая половина XVIII в.). У кн.: Роль и значение литературы XVIII века в истории русской культуры. М.—Л., 1966, стор. 47—53; П. О. Морозов. Феофан Прокопович как писатель. СПб., 1880; П. П. Пекарский. Наука и литература в России и при Петре Великом, т. 1—2, СПб., 1862; Ю. Самарян. Стефан Яворский и Феофан Прокопович. М., 1880; Б. Титлинов. Феофан Прокопович. У кн.: Русский биографический словарь. СПб., 1896, т. XXV, стор. 390—448; И. Чистович. Феофан Прокопович и его время. СПб., 1868; Franco Venturi. Feofan Prokopovič.— «Annali della Facoltà di lettere e filosofia della università Cagliari», No. 21 (1953), стор. 625—680; Eduard Winter. Frühaufklärung. Berlin, 1966; Hans-Joachim Härtel. Byzantisches Erbe und Orthodoxie bei Feofan Prokopovič. Würzburg, 1970; Ryszard Łuźny. Teofan Prokopowicz a literatura polska. Z dziejów związków literackich polsko-ruskich na przełomie XVII i XVIII

працю Олександра Яблоновського «Киево-Могилянська академія», хоч її автор і допускає чимало наукових і фактологічних неточностей, а інколи й перекручень. Він вважає, що Прокопович народився 1684 року¹⁷.

Отже, у літературі зафіксовано три дати народження Ф. Прокоповича: 1677, 1681 і 1684 рік. Яку ж з них вважати справжнім роком народження мислителя? Відповідь на це питання, на наш погляд, може дати лише докладний аналіз життєвого шляху Прокоповича, а також історії Києво-Могилянської академії, епохи, сучасної мислителіві.

Нагадаємо, що повний курс навчання у Києво-Могилянській академії в період навчання в ній Прокоповича тривав 12 років: чотири нижчі однорічні класи — фара (чи аналогія), інфіма, граматика й синтаксима; два середніх однорічних класи — поетика й риторика. Далі йшли два вищих класи — дворічний клас філософії й чотирирічний клас теології. До Академії ж приймали переважно десяти-дванадцятирічних хлопців. Отже, якщо прийняти дату народження Прокоповича, яку пропонує Байер, тобто 1677 рік, то з цього випливає таке: до початкової школи Києво-Братського монастиря Прокопович міг вступити 1684 року, оскільки початкове навчання, як і сьогодні, починалося з семи-восьмирічного віку. Враховуючи здібності, якими Прокопович ще в дитинстві відзначався серед своїх ровесників, його дядько по матері Феофан Прокопович I, вибірний ректор Києво-Могилянської академії, віддав малого Єлісія (згідно з даними Дамаскіна Руднева, Єлезара) до школи, очевидно, у сім, а не у вісім років (своїх родичів Прокопович втрапив, маючи всього три роки). У такому разі початкову освіту він міг завершити 1687/88 навчального року, оскільки навчання в початковій школі тривало всього три-чотири роки. Отже, до Києво-Могилянської академії Прокопович міг вступити восени цього ж 1687 року. Але навчання він не закінчив, що видно з приватного листа до генерального підскарбія Війська Запорізького Якова Маркевича, якому Прокопович повідомляв про намір Петра I призначити його на єпископську посаду: «Цей гонор притягає мене й вабить не більше, ніж кліть з хижими звірами, в яку мене вкинути хочуть... Немов від коштовного каменю відмовляюся я від цієї спокуси, а позбувшись її, повернуся до вас. Хай це станеться, молю, благаю бога тричі найкращого й наймогутнішого. Адже я й теологічних студій не закінчив»¹⁸. Якщо ж врахувати, що більшість тих студентів Академії, які не бажали ставати духовними особами, покидали свою *alma mater*, або не приступаючи до теологічних студій, або після прослухання першого року теології, то Прокопович міг вибути з числа її студентів навесні 1694, як вважає Байер, а не 1698 року, на чому наполягають чимало біографів мислителя. Коли погодитися з останньою датою, то Прокопович учився б у Академії всього вісім років і в такому разі він прослухав би лише курс філософії, а теології не слухав зовсім. Те, що Прокопович прибув до Польщі, зовсім не маючи ніякої теологічної освіти, підтверджується його власним свід-

wieku.— "Slavia orientalis", № XIV (1965), стор. 331—345; Robert Stupperich. Feofan Prokopowicz und seine akademische Wirksamkeit in Kiev.— "Zeitschrift für slawische Philologie". Leipzig, XVII, стор. 70—102; James Cracraft. Feofan Prokopowich.— "The Eighteenth Century in Russia". Edited by J. G. Gerrard. Oxford, 1973, стор. 75—105.

¹⁷ Див.: Aleksander Jablonowski. Akademia Kijowsko-Mohylańska. Zarys historyczny na tle rozwoju ogólnego cywilizacji zachodniej na Rusi. Kraków, 1899—1900, стор. 196.

¹⁸ Epistolae illustrissimi ac reverendissimi Theophanis Procopowicz variis temporibus et ad varios amicos datae, nunc primum in unum corpus collectae et suo ordine digestae. Typis Universitatis Caesareae Mosquensis. Anno 1776, epistola V, стор. 10—11.

ченням: «Феофан тамо і ніде богослів'ю тому не вчився і ніколи було йому за унію ревнувати, оскільки мав тоді від народження сімнадцять літ. І нічого більше не знав, крім зовнішніх деяких учень»¹⁹. Останніми тоді називали всі небогословські предмети, якими могли бути й риторика, й філософія. Родишевський стверджує, що Феофан «торкнувся» лише риторика, але це малоімовірно, як побачимо згодом зі свідчень того ж Маркела.

Є ще один факт, що може допомогти встановити, коли Прокопович прибув до Польщі, або правильніше сказати, раніше якого часу він не міг прибути. Хтось, на прізвище Бростовський, який 1719 року став віленським біскупом, «був тоді вже біскупом, коли Феофан юнаком вперше до Польщі прийшов»²⁰. Отже, Прокопович міг прийти до Польщі лише після призначення Бростовського біскупом. Але оскільки цю дату встановити не вдалося, згаданий факт поки що не можна використати як аргумент.

Якщо ж погодитися з тим, що Прокопович народився 1681 року, то треба було б визнати, що до початкової школи він вступив 1688 року, до Академії — 1691 року, а вибув би з числа її студентів 1699 року, а коли б теологію він студіював хоч один рік, то — 1700 року. Проте з документа «*Registro degli Alunni*» (vol. 13/14, fol. 44, 45) від 1698 року, який Р. Штупперіх виявив у архіві конгрегації «*de propaganda fidei*» у Римі, стало відомо, що Самійло Церейський (можливо, що це і є справжнє прізвище Ф. Прокоповича) «чернець русинський... втік з Колегії [св. Атанасія] 28 жовтня 1701 року без жодної на це причини з великим скандалом»²¹. Цей документ є свідченням того, що Прокопович не міг з'явитися у Римі пізніше 1698 року, але не доводить того, що він тут не був раніше. І в цьому випадку дати вибуття з Київської академії — 1694 рік (за Байером) і 1696 рік (за Рудневим), можуть бути вірогідними. Ще одним незаперечним фактом у житті Прокоповича, встановленим на підставі цього ж документа, є те, що мислитель учився в Римі не менше трьох років. Це підтверджується й власними словами Феофана про «наше трирічне перебування у грецькій колегії в Римі», які можна знайти в другому томі його теологічних творів лейпцігського видання. У згаданому матрикулі про «Самійла Церейського», як студента-філософа другого року навчання, зазначено: «Студент великих здібностей та найвищого успіху. З відзнакою прилюдно захистив усю філософію»²². Очевидно, що Прокопович покинув Рим не після прослухання дворічного курсу філософії, а після прослухання ним також частини курсу теології, яку він, за висловом автора першого життєпису, категорично «не схвалював»²³. Прагнути до вивчення наук, Прокопович залишив теологічні студії не лише в Київській академії, а й у Римі. Це свідчить про те, що він не мав наміру присвятити своє життя заняттям теологією.

Враховуючи засоби транспорту, сучасні Прокоповичу, звідки б він не починав свою освітню мандрівку, — чи то з Києва, чи з Володимира-

¹⁹ Відділ рукописів ЦНБ АН УРСР. Шифр И55/593G—(Збірник кінця XVIII ст. «Копія с пунктов, сочиненных... Феофаном Прокоповичем, писанных собственно его рукою, хранящихся подлинником в библиотеке его сиятельства графа Петра Борисовича, господина Шереметьева»), стор. 76.

²⁰ Ф. Прокопович. Доказательство ясное... Приложение к кн.: И. Чистович. Решиловское дело. Феофан Прокопович и Феофилит Лопатинский, стор. 7.

²¹ Robert Stupperich. Feofan Prokopovič in Rom, стор. 334.

²² Там же.

²³ [Th.-G.-S. Beier]. Vita Theophanis Procopowicz.— "Nordische Nebenstunden...", herausgegeben von J. B. Scherer. Frankfurt und Leipzig.

Волинського (куди, як твердить Маркел Родишевський, Прокопович прибув з Києва), чи то зі Львова (на чому наполягає Байер), — вона мала тривати кілька місяців. Правильність такого припущення підкріплюється, на наш погляд, тим, що зворотна мандрівка Прокоповича з Італії на Україну тривала майже один рік. У цьому питанні Г.-Й. Гертель допускає явну помилку, коли, по-перше, всупереч документові, виявленому Р. Штупперіхом серед інших документів римської Колегії Св. Атанасія, твердить, що Прокопович втік з Рима 28 жовтня 1702 (замість 1701) року, і, по-друге, водночас беззастережно наполягає, що на Україну, до Почаївського монастиря, прибув того ж таки 1702 року²⁴. Але тут виникає закономірне питання: скільки місяців лишилося для того, щоб, вийшовши з Рима наприкінці жовтня 1702 року, ще того ж самого 1702 року прибути до Почаєва? Всього два. Але це занадто мало для того, щоб подолати таку відстань та ще й під час воєнних дій. Для цього потрібно не менше року; крім того, відомо, що, йдучи пішки через Альпи, Прокопович надовго лишався в протестантських країнах, цікавився тим, який в них стан освіти, які останні досягнення науки, контактував з місцевими ученими. Тому до Почаєва Прокопович міг прибути 1702 року лише в тому разі, коли в Рима він вирушив 1701 року (що й підтверджує нововиявлений матрикул студентів римської Колегії). Коли допустити, як це робить Байер, що з Київської академії Прокопович вибув 1694 року, то звідси впливає, що він перебував за кордоном приблизно шість років. Адже для того, щоб потрапити до Рима, Прокопович попередньо мусив виявити себе серед греко-католиків з найліпшого боку. До речі, обидва сучасники Прокоповича — Байер і Родишевський — відзначають, що вчитися до Рима його послали греко-католики. Байер підкреслює, що Прокопович дістав рекомендаційні листи від єпископа грецької церкви у Львові. Родишевський же зауважує, що з Києва Прокопович прибув спочатку до Володимира-Волинського, де місцевий василіанський провінціал Зелонський у тамтешніх училищах призначив його префектом і поставив дяконом. Префект, за тогочасним звичаєм, у польських і українських учбових закладах — це викладач філософії. Але, за Маркелом, Прокопович в Києві «торкнувся» лише риторики. То чи ймовірно, що сімнадцятирічний юнак, який не слухав філософії, був призначений її викладачем? Мабуть, ні. Отже, або одне, або й обидва твердження Маркела є сумнівними. Рацію мають ті дослідники, які стверджують, що Прокопович вивчав філософію у Київській академії, а в уніатській школі читав спочатку поезію, потім риторику. Можливо, що він дійшов і до викладання філософії, ставши префектом. Оскільки поезія й риторика читалися по року кожна, Прокопович мав перебувати у Польщі не менше двох років, а якщо він викладав і філософію, то — біля чотирьох.

Потреба в значному проміжковій часу між вибуттям з Києва й початком навчання в Римській колегії цілком умотивована. Адже уніати не могли дати такої відповідальної рекомендації незнайомій людині. Хоча факт викладання Прокоповичем засвідчується Родишевським і повторюється майже всіма дослідниками, він не існував би, якщо б Феофан народився 1681 року. Бо до сімнадцяти років, за його власним свідченням, він не був за кордоном, а сімнадцять йому виповнилося (при цій даті народження) 1698 року. Але в цьому році він уже став студентом Римської колегії. Отже, такий варіант включає той період, протягом якого він міг бути викладачем.

²⁴ Див.: Hans-Joachim Härtel. Byzantisches Erbe und Orthodoxie bei Feofan Prokopič, стор. 202.

Ми вже висловили сумнів у справедливості твердження Байера щодо шестирічного перебування Прокоповича в Римі, оскільки воно виключає можливість тривалого перебування Феофана в Польщі. І справді, ні Байер, ні Кантемір про це не згадують, хоча перший з них досить докладно описує шлях Прокоповича до Рима. Сам Прокопович засвідчує, що він учився в Римській колегії три роки. Це ставить під сумнів, але остаточно не спростовує дане твердження Байера: він міг перебувати в Римі й до вступу в колегію.

Дані життєпису Прокоповича, які подає О. Яблоновський, не точні, оскільки вони суперечать уже встановленим фактам і не підкріплюються жодним документом. Крім того, твердження Яблоновського, що Прокопович 1702 року почав читати риторику в Києво-Могилянській академії, доводить, що цей автор не аналізував ретельно матеріалів з історії Академії того періоду, коли в ній учився й викладав Прокопович. Адже поетику студентам рідної *alma mater* він читав 1705 року²⁵, а риторику — 1706 року²⁶. Отже, про якесь викладання риторики в Київській академії Прокоповичем протягом 1702 року за наявними даними не може бути й мови.

Спинимо свою увагу ще на такому. Рік Прокопович йшов з Рима, три роки навчався у Римі, два роки викладав поетику й риторику, півроку йшов з Києва до Польщі й з Польщі до Рима, вісім років навчався в Києво-Могилянській Академії. На це потрібно чотирнадцять з половиною років. Якщо тепер від 1702 року відняти ці роки, то одержимо рік його вступу до Київської академії — 1688. Йому було тоді (за Рудневим) сім років. Відповідно, до початкової школи він мав вступити 1685 року, тобто в чотири роки, що малоімовірно. Отже, загальноприйняте твердження про те, що Прокопович народився 1681 року, викликає значні сумніви, бо заперечує встановлені факти й не підтверджується елементарним розрахунком.

З тексту трьох життєписів Прокоповича випливає, що питання про справжнє ім'я й прізвище мислителя також не з'ясоване остаточно. Більшість наших сучасників не знають, що ім'я «Феофан» і прізвище «Прокопович» для тієї історичної особи першої половини XVIII ст., яку ми звикли називати Феофаном Прокоповичем, не є справжніми. Дамаскін Руднев, Євгеній Болховітінов, а за ними Йоахим Гертель та інші, зокрема Л. О. Петров, вважають, що при хрещенні Прокопович прибрав ім'я Єлеазар. Але це спростовується свідченнями двох його сучасників і друзів — Кантеміра (у згаданій примітці) й Байера у життєписі, про який йшлося. Обидва вони називають інше ім'я, а саме Єлсій. Очевидно, це ймовірніше, ніж твердження попередніх авторів, з яких Болховітінов гадає, що ім'я Єлсій Прокоповичу прибрав під час переходу в уніати й вступу до братства при Бітевському Василянському монастирі. Залишивши стіни рідної Києво-Могилянської академії, Прокопович, за колишнім звичаєм, подався в освітню мандрівку. Тому слід погодитися з тим, що на Правобережній Україні він став уніатом. Адже православних, як і людей інших віровизнань, до колегії св. Атанасія в Римі не приймали. А коли переходили від одного віровизнання до іншого або зі світського стану в духовний, обов'язково змінювали ім'я. Відомо, що у матрикулі «*Registro degli Alunni*», як вже було сказано, Прокопович названий Самійлом²⁷. Очевидно, це його змінене

²⁵ Див.: Theophanes Procopowicz. De arte poetica... Anno 1705. ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. Шифр ДА/П. 417.

²⁶ Див.: Theophanes Procopowicz. De arte rhetorica... Anno 1706. ЦНБ АН УРСР. Відділ рукописів. Шифр ДА/П. 418.

²⁷ Див.: Robert Stupperich. Feofan Prokovič in Rom, стор. 334.

ім'я, а не справжнє. Адже до згаданої колегії він поступив уже уніа- том, а греко-католикам під час вступу до навчальних закладів у като- лиських країнах, зокрема у Римі, не було потреби приховувати своє походження та ім'я й тим більше — змінювати його. Отже, ім'я «Са- мійло» Прокопович міг прибрати ще у Львові, куди він прибув з Києва. Але щодо цього думки дослідників розходяться. Гертель²⁸ говорить, що Прокопович був названий Самійлом тоді, коли вступав до колегії в Римі, а Болховітінов²⁹ стверджує, що це сталося уже в Почаєві, коли ігумен Ісаєвич постриг його в ченці. Але проти останнього свідчить, по-перше, що у Римській колегії Прокопович вже мав ім'я Самійло, а, по-друге, що при цьому залишається невмотивованою ще одна зміна імені православного вже ченця Самійла на Феофана. Тому вірогідніше, що ім'я Самійло Прокопович прибрав, коли переходив в уніати й за кордоном більше його не змінював. Адже в колегію він мав прийти з тим іменем, на яке в нього були виписані рекомендації. У ченці, з чим могла бути пов'язана зміна імені, він, напевне, за кордоном не постри- гався, хоча й вступив, за даними деяких дослідників, до братства при Бітевському василіанському монастирі. Але членом братства може бути й світська людина, й послушник. Згодом Маркел Родишевський звинув- вачував Феофана в тому, що він є самозваним ченцем, який одяг на себе чернечу мантию десь під придорожним кущем. Можливо, за кор- доном Прокопович і справді, прийшовши в колегію, назвався ченцем. Але він категорично заперечує факт постриження до прибуття в Київ. У цитованій вже «Копії з пунктів...» Феофан говорить: «Мантию дав йому після приходу до Києва митрополит Варлаам Ясинський, а сам Феофан ні до Києва, ні в Києві мантиї на себе не одягав першим одяганням».

Першим місцем на Україні, де Прокопович зупинився після своєї мандрівки, був відомий Почаївський монастир. Згідно з думкою Чисто- вича, тут він продовжував жити з іменем Самійла. З цим можна пого- дитися, якщо Почаївський монастир тоді ще був православним, а не уні- атським. Бо коли б цей монастир був уніатським, то Прокопович, зна- ючи, що після втечі з Рима його шукають (а про те, що долею «втіка- ча» в Римі цікавилися, свідчить пізніший запис у «*Registro degli Alumni*», здійснений іншою рукою під рубрикою «Після вибуття»: «На- решті стало відомо, що він повернувся до Києва, на свою батьківщину, й там впав у шал») ³⁰, послішив би змінити своє попереднє ім'я Самій- ло на нове (щоб уникнути переслідувань з боку, за його власним вис- ловом, «папізму»). Чистович якраз і подає низку доводів, що Почаїв- ський монастир став уніатським тільки 1712 року ³¹.

Однак, якщо зрозуміло, що Прокопович не міг прийти до Почаєва раніше 1702 року, то ще це не означає, що він не з'явився там пізніше. Адже для продовження своєї освіти він міг надовго зупинитися в Швей- царії й Німеччині (є версія Е. Вінтера, що він студіював в університе- ті міста Гайле). В усякому разі, його знайомство з ідеями реформації є таким ґрунтовним, що воно не могло бути надбаним мимохідь, про- тягом кількох місяців. Тому період від 1701 року після вибуття з Рим- ської колегії й до 1 вересня 1704 року, коли Прокопович почав викла- дати в Києві, ще досить неясний. Якщо він і прибув до Почаєва 1702 року, то що робив протягом понад два роки, і чи був у Почаєві, чи вже в Києві, чи ще десь, відповіді поки що немає.

²⁸ Див.: Hans-Joachim Härtel. *Byzantisches Erbe und Orthodoxie bei Feofan Prokopovič*, стор. 201.

²⁹ Евгений Болховитинов. *Словарь исторический...* т. 1, СПб., 1831, стор. 296.

³⁰ Robert Stupperich. *Feofan Prokopovič in Rom*, стор. 334.

³¹ Див.: И. Чистович. *Феофан Прокопович и его время*, стор. 2, 7.

Згідно з життєписами мислителя, які належать Байєрові, Дамаскіну Рудневу й Яблоновському, Прокопович, повернувшись з Почаєва до Києва, 1705 року вступив до Київського братства й у пам'ять свого дядька по матері Феофана Прокоповича I, колишнього ректора Києво-Могилянської академії, був названий іменем Феофана (Теофана), тобто «вказаного богом»³² (від грецького «θεός» — бог, і «φραγής» — вказаний), взявши собі не лише ім'я дядька, але і його прізвище Прокопович. Отже, прізвище Прокопович для тієї людини, яку наші сучасники називають Феофаном (Теофаном) Прокоповичем не є справжнім. Яке ж справжнє прізвище мислителя? Єдиним джерелом, де зафіксоване його прізвище, є згадана вже матрикула «Registro degli Alumni» Римської колегії св. Атанасія. Тут Прокопович записаний як Самійло Церейський. Можливо, що це і є справжнє прізвище Прокоповича. Іншою джерела, яке допомогло б з'ясувати питання про його справжнє прізвище, досі не виявлено.

Проаналізувавши три життєписи мислителя і деякі допоміжні матеріали, скажемо, що найвірогіднішим є такий висновок: Феофан (Теофан) Прокопович (Єлісій Церейський) народився 17 червня 1677 року (як правильно, на нашу думку, подає «Філософський словник»)³³, у Києві в купецькій родині. Осиротів Єлісій вельми рано. Після смерті батьків його опікав дядько по матері Феофан Прокопович I, який 1684 року віддав свого семирічного небожа до початкової школи при Києво-Братському монастирі. Тут Єлісій вчився протягом трьох років. Восени 1687 року він вступив до Києво-Могилянської академії. Коли 3 квітня 1689 року (згідно з життєписом мислителя, автором якого вважають Дамаскіна Руднева — 1692 року) його дядько помер, опікуном Єлісія став якийсь київський міщанин, завдяки матеріальній підтримці якого Єлісій студіював в Академії до весни 1694 або 1696 року. Потім він вибув з числа студентів Києво-Могилянської академії і вирушив у традиційну для того періоду, освітню мандрівку. Прибувши до Львова, Єлісій Церейський стає уніатом, прибравши при цьому ім'я Самійла. Тут Самійлові (Єлісієві) Церейському місцевий уніатський провінціал Зелонський доручив читати студентам однієї з місцевих шкіл курси поетики й риторики. Це тривало не менше двох навчальних років. Разом з кращими випускниками цієї школи уніати відрядили Самійла до Рима, де вже восени 14 листопада 1698 року він, напевне, став студентом Колегії св. Атанасія у Римі, що засвідчує згаданий матрикул. У цій колегії він учився протягом трьох навчальних років — 1698/99 — 1700/1701. Внаслідок своєї «невитриманості» й неприховано ворожого ставлення до «папізму» 28 жовтня 1701 року Церейський (Прокопович) змушений був втекти з Рима, що знову ж потверджує згаданий матрикул Колегії св. Атанасія. Долаючи труднощі, Самійло повернувся на Україну 1702 року, зупинившись спочатку в Почаївському монастирі. Прибувши з Почаєва до Києва, він був гостинно прийнятий і підтриманий митрополитом Київським Варлаамом Ясинським. При вступі до Київського братства Самійло Церейський, як ми вже зазначали, в честь свого дядька став Феофаном Прокоповичем³⁴. 1705 року, ще

³² [Th.-G.-S. Beier]. Vita Theophanis Procopowicz, стор. 255; Tractatus de processione Spiritus Sancti..., Gotha, 1772, стор. 5 зв.

³³ Див.: «Філософський словник», К., 1973, стор. 594.

³⁴ Зауважимо, що сам Прокопович, підписуючись латинськими буквами, всупереч пізнішій за віком традиції, завжди писав «Theophanes Procopowicz», а не «Theophan Prokorowicz», (як це роблять Й. Тецнер, Р. Штупперіх, Ф. Вентури й Г.-И. Гертель). Підписуючись слов'янськими буквами, мислитель, на противагу сучасній традиції, у своєму новому імені писав завжди «Ф» («фіту»), яка тоді вимовлялася не як «ф», а як «т».

при ректорстві Гедеона Одорського (1701—1705 рр.), Прокоповичу, досконало обізнаному з грецькою й латинською, а також з італійською мовами, з античною й новітньою філософією, доручили читати курс поетики, а 1706 р.— курс риторики. Протягом 1707/08—1708/09 навчальних років він прочитав студентам Академії дворічний курс філософії, текст якого зберігся донині. Протягом 1711—1716 років, ставши ректором Києво-Могилянської академії, а також ігуменом Києво-Братського монастиря, Прокопович викладав студентам і курс теології. Свої літературні й філософські праці (переважно, у формі курсів лекцій) мислитель написав, читаючи відповідні дисципліни. 1716 року Петро I викликав Прокоповича до Петербурга. Відтоді закінчується київський і починається петербурзький період його життя і діяльності.

Інші дати, які стосуються дальшого життєвого й творчого шляху мислителя як на Україні, так і в Росії, не викликають жодного сумніву, оскільки вони ретельно зафіксовані у вітчизняній і зарубіжній літературі. Стосовно дати смерті Прокоповича також немає розбіжності: усі біографи його погоджуються з тим, що він помер 1736 року. Дамаскін Руднев, уточнюючи цю дату, твердить, що це сталося 8(19) вересня 1736 року в Новгороді, де його й поховано у Свято-Софійському соборі.

* * *

Філософське насліддя Феодана Прокоповича до сих пор являється об'єктом острої ідеологічної боротьби. Оно по-разному оцінюється представителями прогресивної, матеріалістическої і реакційної, ідеалістическої філософії і громадської думки. Новиков, Пушкін, декабристи, Бєлінський, Чернышевський, Плєханов, советські дослідники підкреслюють прежде всего наличие в его сочинениях просветительских идей, направленных на критику духовенства, суеверий, невежества, поддержку прогрессивных общественных преобразований. Идеалисты видят в нем только попа и теолога, ревнителя византийского благочестия. Для доказательства несостоятельности этих последних взглядов весьма важно обратиться к анализу сохранившихся, но еще не изданных, философских произведений мыслителя и фактам его биографии. Однако в освещении последних существует много неясностей и противоречий. Авторы останавливаются на анализе двух моментов: 1) кака́я из трех зафиксированных в литературе дат (1677 г., 1681 г., 1684 г.) является действительной датой рождения мыслителя и 2) каковы подлинное имя и фамилия лица, известного в истории как Феодан Прокопович. Сопоставляя «жизнеописание» Феодана, написанное академиком Санкт-Петербургской академии наук Теофилом Зигфридом Байером, так называемую «готтскую биографию», составленную теологом Дамаскиным Семеновым-Рудневым и «Житие еретика Феодана Прокоповича», принадлежащее идейному противнику Феодана — Маркеллу Родышевскому,— авторы приходят к заключению, что наиболее вероятной датой его рождения является 1677 г., указанный Байером, а не общепринятый — 1681, как утверждает Руднев. Подлинное имя Прокоповича, полученное при рождении — Елисей. Отчество его остается неизвестным, а фамилия, возможно,— Церейский, хотя достоверность последней еще требует доказательств.

Інститутові підвищення кваліфікації— 25 років

Наприкінці минулого року виповнилось 25 років від заснування Інститутів підвищення кваліфікації (ІПК) викладачів суспільних наук вищих учбових закладів при Московському та Київському державних університетах. З цієї нагоди в ІПК при Київському ордену Леніна державному університеті ім. Т. Г. Шевченка були проведені науково-теоретична конференція та урочисті збори, в яких взяли участь не лише співробітники інституту, а й суспільствознавці більшості вузів республіки. За чверть віку свого існування ІПК при Київському університеті виконав значну роботу у справі перепідготовки кадрів викладачів суспільних наук. Тут навчалось близько 7 тисяч викладачів суспільних наук з усіх союзних республік та понад 150 чоловік з вузів НРБ, ПНР та НДР. На кафедрі марксистсько-ленінської філософії ІПК пройшли перепідготовку понад 1600 викладачів.

Підвищення кваліфікації спеціалістів усіх галузей науки і техніки стало нині загальнодержавним завданням, яке впливає з об'єктивних вимог науково-технічної революції й завдань нашого суспільства. XXIV з'їзд КПРС в Резолюції відзначає: «Позитивно оцінюючи роботу, проведену за останні роки по створенню системи підготовки і перепідготовки керівних кадрів, з'їзд вважає за потрібне удосконалити цю систему. Щоб не відстати від життя, всім нашим кадрам треба постійно вчитись, підвищувати свій ідейно-теоретичний рівень, оволодівати досягненнями науки і передової практики»¹.

Ця вимога партії стосується насамперед викладачів, у діяльності яких неприпустиме навіть незначне відставання від рівня, досягнутого наукою й технікою, неприпустимі коєності та консерватизм. Викладач зобов'язаний провадити свою роботу на рівні сучасних досягнень науки, з урахуванням перспектив її розвитку. Для того, щоб допомогти викладачам вузів у складній справі поповнення й оновлення знань, ознайомлення з найновішими досягненнями науки, й були створені інститути підвищення кваліфікації викладачів, зокрема викладачів суспільних наук.

Перепідготовка викладачів філософських дисциплін відбувається у найрізноманітніших формах, але найдосконалішою поміж них, за загальним визнанням, є навчання в ІПК. Тут протягом п'яти місяців викладачі навчаються за певним учбовим планом, складеним з урахуванням індивідуальних запитів кожного. В інституті створені всі можливості для того, щоб слухач міг під керівництвом кваліфікованих спеціалістів цілеспрямовано вивчати наукові та науково-методичні проблеми, ліквідувати ті прогалини, що, внаслідок тих чи інших причин, виникли в його знаннях, обмінятися досвідом із своїми колегами, які працюють в інших вузах країни.

Лекційна робота в інституті побудована з урахуванням практичних потреб викладача філософії вузу й, ґрунтуючись на новітніх здобутках філософських наук, акцентує увагу на їхньому місці й значенні у вузівському курсі філософії. Включення нових положень, як результатів філософських досліджень, до програми вузівського курсу є певним моментом втілення результатів наукових досліджень у практику, бо вони, засвоєні студентом і перетворені в переконання, стають складовою частиною світогляду молодого спеціаліста. Саме тому розв'язання питання про те, які новітні положення включати до лекційного курсу, а які — ні, не може розв'язуватись окремо кожним викладачем. Тут йому потрібна систематична допомога й порада. Викладач у своїй науковій діяльності досліджує лише певну проблему, а у викладацькій роботі він має стояти на рівні вищих досягнень науки з усіх тем курсу чи курсів, які читає студентам. Поєднання цих вимог — запорука високого рівня викладання філософії у вузах. Така допомога вузівським викладачам і є одним із найважливіших завдань кафедри філософії ІПК при КДУ. Успішному його виконанню сприяє той факт, що лекції слухачам тут читають провідні спеціалісти-філософи Києва та фахівці, що запрошуються з Москви, Ленінграда та інших наукових центрів країни. Чимале значення має й постійний обмін досвідом викладання, що практично повсякчасно здійснюється в інституті.

Ті, що навчаються в інституті, мають можливість прослухати курси лекцій в усіх галузях філософської науки. І кожна лекція

¹ Матеріали XXIV з'їзду КПРС. К., 1972, стор. 236.

як обов'язковий елемент включає в себе методичні поради з даної теми. Методична робота здійснюється на семінарах, де обговорюються виступи слухачів і тексти лекцій, що читаються ними в порядку активної практики у вузах м. Києва. На кафедрі розроблений також спецкурс методиці викладання філософії.

Читання лекцій — не єдина форма допомоги, яка надається кафедрою філософії ІПК викладачам вузів. Для них щорічно видаються матеріали до вузівських лекцій, в яких, крім теоретичних проблем, розглядаються питання конкретної методики з даної теми програми, робиться огляд нової наукової літератури, даються поради з дискусійних питань. Кращі методичні розробки вміщуються у щорічнику «Вопросы общественных наук». Інститут виступає також організатором республіканських та міжобласних методичних конференцій. На матеріалах такої конференції видано книжку «Викладання філософії і профіль вузу».

ІПК має всі новітні технічні навчальні засоби. Слухачі опановують їх на спеціальному практикумі. Але маємо зазначити, що специфіка предмета філософії спричиняє ускладнення в застосуванні технічних засобів та унаочненні навчального процесу. Тому кафедра філософії приділяє увагу дослідженню характеру самої наочності у курсі філософії та виробленню конкретних порад щодо її застосування на лекціях.

Деякі ж вузівські кафедри філософії мають досвід цієї роботи. Його узагальнення дало б можливість розв'язати проблему практичного застосування наочності у викладанні філософії в вузах.

Кафедра філософії ІПК у співдружності з кафедрою наукового атеїзму і етики та естетики Київського державного університету розробила спеціалізовані курси лекцій і семінари для слухачів, які викладають ці дисципліни. Крім загальнофілософських, вони розглядають питання, пов'язані зі специфікою навчальної, методичної та наукової роботи в цих галузях філософського знання. Кращі методичні та теоретичні дослідження публікуються в інститутських та республіканських тематичних збірниках.

Половина учебного часу в ІПК відводиться для самостійної роботи слухачів. З першого ж дня занять до кожного слухача прикріплюється науковий консультант та керівник з питань методики викладання. Кафедра філософії ІПК має можливість забезпечити слухачу, за його заявкою, консультацію будь-якого спеціаліста. В разі потреби слухачам надаються відрядження до інших міст країни.

Академічні групи — по 10 чоловік у кожній — комплектуються відповідно до профілю вузу, в якому працюють слухачі. Це дає змогу враховувати не лише індивідуальні інтереси слухачів, а й специфіку на-

вчальних закладів, де вони працюють, їхні вимоги до підготовки спеціалістів.

Такий принцип комплектування академічних груп визначає й характер теоретичних семінарів. На них слухачі виступають з доповідями, в яких розглядаються кардинальні філософські проблеми, що мають методологічне значення для спеціальних наук, які є профілюючими у вузах.

Приділяючи головну увагу вдосконаленню викладацької та методичної підготовки слухачів, кафедра філософії ІПК надає їм допомогу й у проведенні науково-дослідної роботи. Вибір теми дослідження, складання плану роботи, обговорення її результатів й рекомендація до друку й захисту — на всіх цих етапах кафедра кваліфіковано спрямовує дослідницьку діяльність своїх слухачів.

Кафедра філософії ІПК має велику можливість допомогти викладачам, які провадять науково-дослідну роботу, у виданні підготовлених ними статей. Крім щорічника кафедри «Вопросы общественных наук», кращі статті за рекомендацією кафедри друкуються в республіканських міжвідомчих збірниках «Проблеми філософії», «Філософські проблеми сучасного природознавства», «Питання наукового атеїзму», «Проблеми етики й естетики».

Кожний викладач суспільних наук вищого учебного закладу має раз на п'ять — вісім років пройти курс підвищення кваліфікації в ІПК. Отже, їм треба знати можливість інституту і планувати своє перебування в ньому з урахуванням цих можливостей. Бо часто-густо буває так, що через необізнаність викладач іде в ІПК лише для того, щоб завершити дисертаційну роботу або монографію не враховуючи того, що йому, згідно з учебним планом ІПК, треба ще працювати й над підвищенням своєї педагогічної майстерності. В інститутів підвищення кваліфікації свої завдання, і дуже бажано було б, щоб викладач, готуючись до перебування в ІПК, провів певну підготовчу роботу: узагальнив досвід діяльності своєї кафедри, вузу; зібрав видані у вузі методичні посібники, плани семінарських занять, екзаменаційні білетні тощо. Все це під час навчання в ІПК буде обговорено в колективі викладачів різних вузів, піддано критичному аналізу колегами, стане надбанням багатьох.

На наш погляд, перебування в ІПК було б корисним і для співробітників науково-дослідних закладів. Адже більшість науковців здійснює й викладацьку діяльність, що є, безперечно, позитивним явищем. Отже, даліше удосконалення роботи кафедри філософії Інституту підвищення кваліфікації викладачів суспільних наук — спільне завдання всього загалу філософів республіки.

Г. Г. ВДОВИЧЕНКО

Демократія і дисципліна в радянському суспільстві

Головним напрямом в удосконаленні політичної організації нашого суспільства є дальший розвиток соціалістичної демократії. Тому важливо комплексно дослідити ті процеси і чинники, що впливають на розвиток демократії, а також з'ясувати її зворотний вплив на них, зокрема розкрити взаємодію демократії та дисципліни за умов соціалізму. Цьому завданню присвячена праця В. Ф. Максименка¹.

Автор дає визначення понять соціалістичної демократії та соціалістичної дисципліни, акцентуючи увагу на їхній єдності та взаємозв'язку. Радянська демократія розглядається як багатогранне соціально-політичне явище. «Радянська демократія як форма політичної організації суспільства включає в себе: повновладдя трудящих (суверенітет народу), політичні права і свободи націй і народностей; права і свободи громадян (соціально-економічні, політичні, особисті); рівноправність громадян незалежно від статі, національної і расової приналежності; демократизм устрою і діяльності державних органів і громадських об'єднань» (стор. 17). Останнє, тобто демократизм діяльності державних і громадських організацій, на наш погляд, слід було б розкрити докладніше, зазначити ті зі сторін демократизму, через які безпосередньо виявляється ця діяльність, а саме — принципи і форми участі мас в управлінні суспільством.

Загалом запропоноване автором визначення радянської соціалістичної демократії якоюсь мірою долає однобічний підхід, що іноді спостерігається у нашій літературі. Так, деякі соціологи зводять поняття соціалістичної демократії чи то до правової сторони, чи то до дії системи форм управління. Як нам здається, згадана сукупність рис радянської соціалістичної демократії не може бути вичерпною. У ній відсутня вказівка на необхідність обов'язкового виконання трудящими обов'язків, що на них покладає Конституція Союзу Радянських Соціалістичних Республік та інші законодавчі документи Радянської держави. Ця прогалина тим більш викликає подив, що сам автор, з'ясовуючи низку питань, наполягає на невіддільності прав трудящих від їхніх обов'язків (стор. 53—55).

Досить вдало у монографії подається взаємодія та взаємозалежність демократії і дисципліни в радянському суспільстві. Щодо цього заслугове на увагу застосування конкретно-історичного підходу до аналізу розвитку як кожного окремого явища — демократії і дисципліни, так і їх взаємодії на різних етапах соціалістичного будівництва. Вивчаючи діяльність КПРС та Радянської держави, а також послуговуючись даними проведених конкретних соціологічних досліджень на ряді заводів м. Києва, автор розкриває висунуті ним положення органічного зв'язку соціалістичної демократії та соціалістичної дисципліни. Цей зв'язок впливає із самої суті радянського суспільного ладу, яка знаменує повновладдя народу і необхідність свідомої дисципліни трудящих (стор. 46). Вона також зумовлюється єдністю суспільних і особистих інтересів радянських людей (стор. 51), що найбільш повно сприяє гармонійній взаємодії демократії та дисципліни в радянському суспільстві, зникаючи їх у такій важливій вимозі, як неодмінність виконання трудящими обов'язків, що покладаються на них державою і суспільством. Нарешті, органічність взаємозв'язку соціалістичної демократії та дисципліни відображається у самих принципах соціалістичної демократії, насамперед — у принципі демократичного централізму та обов'язкового поєднання єдиначальності та колегіальності керівництва (стор. 56—57).

Однак розв'язання автором цієї проблеми не є вичерпним. Так, читач не знаходить відповіді на запитання, якою мірою дисципліна пов'язана з демократією — як цілісне явище чи за допомогою деяких своїх компонентів. Це питання напрошується само собою, оскільки В. Ф. Максименко здійснює диференційований аналіз поняття соціалістичної дисципліни. Вона відзначається такими структурними утвореннями, як обов'язкові загальні правила поведінки, закріплені в соціальних нормах, та обов'язкові індивідуальні правила поведінки, розраховані на конкретне застосування в разі регулювання конкретних відношень між певними суб'єктами на основі договорів, планових актів, розпоряджень тощо (стор. 37). Вищим виявом соціалістичної дисципліни автор вважає самодисципліну (стор. 40). Соціалістична дисципліна має дві основні форми: державна (трудова, службова, воєнна, шкільна, планова, договірна, фі-

¹ В. Ф. Максименко. Демократія і дисципліна в радянському суспільстві. К., 1973, 176 стор.

нансова тощо) та дисципліна громадських об'єднань (партійна, профспілкова, колгоспна, комсомольська та ін.).

Таке визначення поняття соціалістичної дисципліни не зовсім повно використовується і в розв'язанні інших важливих з практичного боку питань взаємодії демократії та дисципліни. Так, скажімо, декларативно звучать твердження, що «порушення державної дисципліни є водночас і порушенням демократії» (стор. 77) і, навпаки, «порушення соціалістичної демократії... завжди є порушенням дисципліни» (стор. 78).

Поряд зі з'ясуванням загальних основ взаємодії соціалістичної демократії та соціалістичної дисципліни в монографії значне місце відводиться конкретизації цієї взаємодії. Особливий інтерес щодо цього становить розкриття взаємодії демократії та дисципліни у сфері соціалістичного виробництва. Адже саме в цій важливій сфері життя суспільства насамперед зосереджена діяльність державних і громадських організацій, сконцентровані їхні зусилля у справі розвитку суспільної активності трудящих та зміцнення виробничої дисципліни. Тому цінною є теоретична розробка в монографії конкретних питань розвитку соціалістичної демократії та зміцнення дисципліни на соціалістичних підприємствах, посилення їхньої взаємодії.

У системі заходів щодо дальшого розвитку соціалістичної демократії особлива увага приділяється: охороні та захистові трудових прав робітників, селян та службовців (стор. 117); поступовій децентралізації оперативного-управлінських функцій; розширенню виконавської самостійності трудящих, поєднаному з посиленням єдиначальності в управлінні виробництвом; широкому використанню принципу економічної заінтересованості разом з адміністративними методами тощо (стор. 18). Відзначимо, що ці заходи по розвитку демократії зовсім не становлять якийсь відособлений процес. Навпаки, у монографії уміло аргументуються можливості демократизації державної та суспільної діяльності внаслідок зміцнення соціалістичної дисципліни. В. Ф. Максименко вирізняє три групи чинників, які впливають на дисципліну: організаційно-виробничі, соціально-психологічні та культурно-виховні (стор. 120—123). Зазначені чинники ґрунтовно розкриваються на основі матеріалів конкретних соціологічних досліджень, а серед них — і анкетування, здійсненого на двох київських заводах — «Арсенал» та імені Артема. Важливим є те, що автор не тільки розкриває причини та умови, що впливають на дисципліну, але й пропонує конкретні заходи для її зміцнення. У цьому зв'язку правильно, на наш погляд, визначаються основні форми діяльності громадських організацій по забезпеченню виробничої дисципліни.

Цікавою є спроба автора дати деякі практичні рекомендації щодо дальшого роз-

витку і удосконалення радянської соціалістичної демократії та зміцнення дисципліни на сучасному етапі комуністичного будівництва. Характеризуючи демократію і дисципліну радянського суспільства в їх тісному зв'язку, В. Ф. Максименко доводить, що поряд з такими, краще потрібними умовами розвитку соціалістичної демократії, як неухильне піднесення матеріального добробуту і культури радянських людей, збільшення вільного часу трудящих, удосконалення політичної організації нашого суспільства тощо (стор. 128) надзвичайно важлива і така суб'єктивна умова, як зміцнення дисципліни (стор. 130). Діалектика взаємодії демократії та дисципліни в радянському суспільстві така, що підвищення свідомості, дисципліни, відповідальності сприяє всебічному розвитку демократії; розширення соціалістичного демократизму і собі сприяє дальшому зміцненню свідомої дисципліни.

Розкриваючи цей діалектичний зв'язок, автор конкретизує програмні положення Комуністичної партії та рішення XXIV з'їзду КПРС про основні напрями розвитку радянської соціалістичної демократії. Висуваючи, зокрема, головний критерій цього розвитку — міру участі трудящих в управлінні суспільством, він докладно аналізує такі шляхи: дальше підвищення ролі Рад депутатів трудящих в усіх сферах суспільного життя, удосконалення демократичних принципів радянської виборчої системи, форм народного представництва та безпосередньої демократії, постійне поліпшення діяльності державного апарату, розвиток у ньому демократичних основ і суспільних начал, посилення народного контролю за його діяльністю, підвищення ролі громадських об'єднань та виробничих колективів у розв'язанні державних справ.

Зазначимо, що В. Ф. Максименко не охопив усіх питань, які ґлибоко розкривали поставлену тему. Нині у розвитку демократії та дисципліни радянського суспільства важливого значення набувають такі проблеми, як вивчення і узагальнення досвіду роботи державних та суспільних організацій, виробничих колективів у справі піднесення свідомості трудящих та зміцнення дисципліни; дослідження форм і методів розвитку ініціативності працівників, їхньої участі у суспільній діяльності; розробка критеріїв та стимулів підвищення відповідальності тощо. Розв'язання усіх цих проблем має сприяти дальшому удосконаленню соціалістичної демократії та стилю керівництва в усіх управлінських ланках.

Загалом книжка В. Ф. Максименка є істотним внеском в аналіз актуальних питань дедалі більшого залучення трудящих до керівництва суспільством, зростання ефективності управління, злагоженості усіх його ланок, підвищення відповідальності і дисципліни.

Філософські проблеми сучасної хімії

Бурхливий розвиток сучасного хімічного виробництва, народження нового, технологічного типу хімічного перетворення речовини — все це змушує філософів всебічно досліджувати роль хімічних знань у житті суспільства, насамперед у виробничій діяльності людей, у їх відношеннях з природою, спонукає до аналізу формування фундаментальних теоретичних понять та уявлень хімії.

Хімізація матеріального виробництва є одним із чинників його інтенсифікації і докорінної зміни, піднесення його на вищій щабель. Якщо на початку XIX ст. було відомо тільки близько 2 тисяч різновидів хімічних сполук, що використовувались більш-менш ефективно у виробництві, то нині у лабораторіях світу їх щорічно синтезується не менш як 50 тисяч різновидів, причому здебільшого з орієнтацією на практичне застосування. Поява великої кількості штучних хімічних речовин значною мірою позначається на сучасному матеріальному виробництві. За умов розвинутого соціалізму хімізація виробництва як один із компонентів науково-технічної революції є важливим засобом побудови матеріально-технічної бази комунізму, створення відповідних йому продуктивних сил; поєднана з перевагами соціалістичної системи, вона спрямована на піднесення добробуту людей і звільнення їх від безпосередньої фізичної участі у процесах виробництва.

Спробу комплексно дослідити зазначені проблеми розвитку хімії зроблено в монографії «Гносеологічні і соціальні проблеми розвитку хімії»*. Автори звертаються до тих зразків всебічного і цілісного аналізу природних та соціальних явищ, що їх дали у своїх працях основоположники марксизму-ленінізму. Як відомо, Ф. Енгельс спеціально досліджував філософські проблеми хімії, давши в своїх працях приклади їх справжнього, діалектико-матеріалістичного розв'язання, які не втратили свого значення й понині, реалізував систему цілісного підходу до філософської проблематики природознавства як загалом, так і стосовно окремих спеціальних наук, зокрема хімії, яку він залічував до «найважливіших галузей знання» (стор. 255).

У книжці хімія розглядається в загально-теоретичному, філософському і соціальному аспектах, характеризується той категоріальний фон, на якому розгортається мислення вчених, незалежно від їх спеціальності і конкретних понятійних засобів, якими вони оперують, показується тісний взаємозв'язок розвитку понять, методів і

структури хімічних теорій з суспільно-історичною практикою. Явище хімізації виробництва розкривається як об'єктивна закономірність розвитку продуктивних сил суспільства. Наводиться багато цікавих даних з історії розвитку хімії, її основних понять та уявлень, оригінально пояснюються відомі в природознавстві концепції натурфілософії.

Загалом автори розрізняють три великі групи філософських проблем хімії (днв. вступ, стор. 7—12), відзначаючи при цьому умовність такого поділу. Перша група пов'язана з вивченням ролі хімії у формуванні наукової картини природи, з філософським аналізом найзагальніших законів розвитку природи, суспільства і мислення. Це — узагальнення й аналіз світоглядного значення відкритого хімією якісного розмаїття дискретних форм речовини, уточнення принципів побудови загальної картини хімічної організації речовини, з'ясування її хімічної еволюції, місця й ролі хімізму в загальному розвитку природи, розкриття сутності хімічної форми руху матерії на сучасному етапі, співвідношення хімічної форми руху матерії з фізичною, біологічною, геологічною та іншими формами діалектики перервного і неперервного. Діалектико-матеріалістичне осмислення таких проблем має значення для світоглядної оцінки зроблених відкриттів в галузі хімії, для вибору методів і засобів здійснення хімічних досліджень. Актуальним стає всебічний (зусиллями учених різних спеціальностей, а також філософів) розгляд антропогенних чинників розвитку хімізму нашої планети. Цілісне знання природничонаукових і соціальних законів, діалектико-матеріалістичне методологічне обґрунтування їх застосування — необхідна основа успішних дій людини, спрямованих на розв'язання екологічних проблем.

Другу групу філософських проблем хімії становлять, як гадають автори, гносеологічні, логічні і методологічні проблеми пізнання об'єктивної реальності, будови речовини, її хімічних властивостей, дослідження конкретних особливостей і форм мислення, характерних для хіміків нашої епохи, розвитку теорії хімії як понятійних систем, їх структури і фундаментальних принципів.

У книжці правильно стверджується, що оперування поняттями, виявлення меж застосування старих понятійних засобів, глибоке проникнення у сутність хімічних явищ «зумовлює необхідність звертання хіміків до аналізу власне гносеологічної і методологічної сторони своєї пізнавально-експериментальної і теоретичної діяльності» (стор. 8). Філософ дістає при цьому багатий матеріал для дальшої розробки загальної теорії пізнання, для поглиблення розуміння відношення матерії і свідомості та інших суто філософських проблем.

* Гносеологические и социальные проблемы развития химии. Загальна редакція доктора філософських наук М. О. Парнюка. «Наукова думка». К., 1974, 327 стор.

До третьої групи філософських проблем хімії автори залічують соціально-філософські і соціально-світоглядні аспекти розвитку сучасної хімії. Це — проблеми, які виникають у зв'язку з впливом суспільних чинників на хімічне знання та його практичне застосування, а також у зв'язку з впливом виробничо-хімічної практики на розвиток продуктивних сил суспільства і, отже, на взаємовідношення суспільства з природою. Сюди ж належить розкриття світоглядних, ідеологічних, етичних, естетичних, правових та інших аспектів діяльності хіміка. Висвітлюючи їх, автори особливо підкреслюють соціальний характер людського пізнання, показують вплив суспільних відносин на розвиток сучасного природознавства, а також і хімії, зв'язок природного і соціального буття.

Автори підкреслюють, що зроблений ними поділ філософської проблематики на три групи проблем досить умовний, придатний лише як засіб конкретного аналізу. Проте, на наш погляд, через те, що філософські проблеми хімії потребують цілісного підходу, такий поділ може виявитись дискусійним, тим більше, що в самій книзі аналіз дається всебічно, у всіх зазначених аспектах.

Автори книги ретельно досліджують зміст і розвиток найважливіших понять хімії, виявляють методологічні функції основних категорій і принципів цієї науки та найпоширеніших в ній концепцій знання, розкривають гносеологічні особливості різних методів теоретичного дослідження в хімії. Значне місце в книзі відведене вивченню питання про специфіку хімії порівняно з іншими науками та аналізу повноти визначення самого предмета хімічної науки (розд. III, § 1; розд. V, § 3 та ін.).

Автори не погоджуються з думкою про те, що у зв'язку зі зміною поняття про речовину як хімічний об'єкт, а також у зв'язку з проникненням в хімію методів інших наук хімія втратила свою специфіку і перестала існувати як наука. Щоправда, для розуміння суті хімізму хімікам доводиться вивчати об'єкти, яким не притаманні хімічні властивості (наприклад, електрони, атомні ядра, фізичні поля). Проте все це ще не означає зникнення суверенності хімії. Дана в книжці характеристика об'єкта хімічного дослідження дозволяє погодитись, що сучасна хімія посідає відносно самостійне

місце в системі інших фундаментальних наук. «Агрегуючий характер хімічного руху матерії і зумовлює те, що він завжди пов'язаний зі зміною не лише атомних частинок, але й надатомних форм речовини — хімічних сполук» (стор. 278). Злиття фізичних і хімічних теорій в дослідженні виступає, на думку авторів, лише як «процес формування теорії синтетичної, що відбиває цілісне, фізико-хімічне функціонування речовини... і узагальнює набуті досягнення у пізнанні законів хімічних і фізичних властивостей» (стор. 157—158). У цьому розумінні докладно розглянуто деякі загальні природознавчі методи наукового дослідження, що використовуються і в хімії (опис, пояснення і передбачення, аналіз і синтез, моделювання, системно-структурний підхід та ін.); показано, що використання кожного з них має у хімії свої особливості, пов'язані з об'єктивними особливостями хімізму, з конкретно-історичним станом практичного освоєння речовини, зі специфікою завдань, які розв'язуються сучасною хімією (розд. IV).

Зазначимо, що авторам не вдалося однаково повно висвітлити всі порушені філософські проблеми хімії, знайти найбільш доцільний спосіб їх розгляду, уникнути зайвих повторень у висвітленні історичних обставин розвитку хімії, неоднозначностей в оцінках фізичних та інших нехімічних методів дослідження. Значно глибше, на наш погляд, потрібно було б розкрити проблему моделювання в хімії, яка заслуговує на особливу увагу у зв'язку з проникненням в хімію квантово-механічних методів дослідження. Можна пошкодувати, що в книзі не дано аналізу математичного моделювання в квантовій хімії, не порушується проблема математизації хімії. Заслуговують докладнішого розгляду й питання про специфіку пізнання хімічної форми руху, про співвідношення хімічних і фізичних теорій.

Загалом же рецензована праця становить ґрунтовне монографічне дослідження, в якому показані складні процеси формування багатопланової теоретичної картини вивчення хімічних явищ. У ній поставлені актуальні філософські проблеми розвитку сучасної хімії, які можуть стати предметом широкого обговорення з боку філософів, соціологів, хіміків та учених інших спеціальностей.

О. М. КРАВЧЕНКО

Наші автори

- ЛОГВИНЕНКО**
Іван Федотович — підполковник, викладач кафедри марксизму-ленінізму Київського вищого зенітно-ракетного інженерного училища
- ПІЧУГІН**
Станіслав Михайлович — підполковник, старший викладач кафедри марксизму-ленінізму Київського вищого військового інженерно-авіаційного училища
- ГОЛОВАХА**
Іван Петрович — доктор філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ЗЛОТІНА**
Марія Львівна — доктор філософських наук, професор кафедри філософії Інституту підвищення кваліфікації при Київському державному університеті
- ПЕРЕДЕРІЙ**
Віталій Феофанович — доктор філософських наук, завідуючий кафедрою філософії Київської державної консерваторії
- МИХАЛЬЧЕНКО**
Микола Іванович — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- БУТКЕВИЧ**
Володимир Григорович — кандидат юридичних наук, старший викладач, заступник декана факультету міжнародних відносин і права Київського державного університету
- ЯЦЕНКО**
Олександр Іванович — кандидат філософських наук, заступник завідуючого відділом Інституту філософії АН УРСР
- ІВАНОВ**
Вадим Петрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ОНИЩЕНКО**
Олексій Семенович — кандидат філософських наук, заступник директора Інституту філософії АН УРСР
- КЛЮЧНИКОВ**
Валентин Павлович — доктор філософських наук, професор, завідуючий кафедрою філософії Української сільськогосподарської академії
- ЛЬОВЕ**
Бернд П. — доктор філософії, Центральний інститут філософії АН НДР
- ЧЕРНЯВСЬКА**
Галина Миколаївна — викладач кафедри марксизму-ленінізму Харківського педагогічного інституту
- ПОЛІЩУК**
Ніна Павлівна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПАНІОТТО**
Володимир Ілліч — кандидат філософських наук, науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- ПІДДУБНИЙ**
Володимир Андрійович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- СІКОРСЬКИЙ**
Юрій Петрович — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- НІЧИК**
Валерія Михайлівна — кандидат філософських наук, старший науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР
- РОГОВИЧ**
Мирослав Дмитрович — науковий співробітник Інституту філософії АН УРСР

До уваги авторів

1. Рукописи до редакції журналу «Філософська думка» надсилаються у двох примірниках (обов'язково перший), надрукованих через 2 інтервали, не більше 60 знаків у рядку, на стандартному письмовому папері, що не пропускає чорнила, з полями ліворуч. Кількість рядків на сторінці не повинна перевищувати 30.
У тексті не можна робити рукописні вставки і вклейки. Статті, надруковані на портативній машинці, не приймаються.
2. Обсяг статті не має перевищувати друкованого аркуша, повідомлення — 10—12, рецензії — 8—10 сторінок. До статті додається резюме 1—2 сторінки машинописного тексту російською мовою у двох примірниках.
3. У кінці статті слід зазначити прізвище, ім'я, по батькові автора (чи авторів), місце роботи, науковий ступінь, звання, посаду, повну поштову домашню адресу, номер телефона (службовий або домашній).
4. Рукопис має бути обговорений і рекомендований кафедрою. Стаття вважається прийнятою до друку після схвалення її редколегією. Доопрацьовані тексти редколегія розглядає повторно.
5. Прізвища, ініціали, іншомовні назви чи окремі слова, формули слід вписувати чітко. Індокси і степені відзначати олівцем дужками зверху і знизу.
6. Посилання на літературу даються в кінці кожної сторінки за порядковим номером за схемою: ініціали і прізвище автора, повна назва праці, місце і рік видання, сторінка. Або: назва журналу, рік, номер, сторінка.
Цифрові дані і цитати мають бути перевірені і завізовані автором на полях.
7. Цитати з творів основоположників марксизму-ленінізму слід наводити за останнім виданням.
8. Іноземний текст, формули та умовні позначення треба друкувати на машинці або ж вписувати від руки бібліотечним почерком.
9. Рукопис має бути уважно вчитаний.
10. Надсилати на адресу: 252601, Київ, вул. Кірова, 4, Інститут філософії АН УРСР, редакція журналу «Філософська думка».
Рукописи авторам не повертаються.

40 коп.

Индекс 74526